

ВОДИЙНОМА

ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ

2021 йил

№3 (22)

СОВЕРШЕННО
СЕКРЕТНО

ДЕЛО

Давлат хавфсизлик хизмати катта лейтенанти Копосов томонидан
1938 йил 2 октябрда тузилган айбланувчи Абдурауф Фитрат ва
Абдулҳамид Сулаймонов ўртасидаги юзлаштириш
БАЁННОМАСИДАН:

Фитратга савол: Айбланувчи Абдулҳамид Сулаймонов билан адоватингиз борми?
Жавоб: Мен билан Сулаймонов ўртамизда ҳеч қачон ҳеч қандай адоват бўлган эмас.
Бизнинг муносабатимиз жуда яхши бўлган.

Сулаймоновга савол: Фитрат тўғри гапиряптими?

Жавоб: Ҳа, тўғри. Мен Фитратни жуда ҳам ҳурмат қилганман.

Сулаймоновга савол: Сиз инглиз разведкаси жосуслари билан алоқада бўлгансиз...

Жавоб: ... Мен жосус бўлмаганман. Мен миллатчи бўлганман ва бу тўғрида кўрсатма
бердим.

... Кўрсатмалар бизнинг сўзларимиздан тўғри ёзилган, биз ўқиб чиқдик ва бунга имзо
қўямиз. **Фитрат ва Чўлпон.**

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2021 йил №3 (22)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор
Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор
Жамшид Жўразода – т.ф.д., профессор
Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик
Муҳаммаджон Алихожиев – т.ф.н., доцент
Минҳожиддин Ҳожиматов – Республика Маънавият
ва маърифат маркази раҳбари
Мирсодиқ Исоқов – т.ф.д., профессор
Наим Каримов – ф.ф.д., академик
Нурмонжон Фафуров – т.ф.д., профессор
Ташманбет Кененсариев – т.ф.д., профессор
Улугбек Абдуллаев – т.ф.д., профессор
Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Шухрат Қаҳҳоров

Техник муҳаррир:

Дилшодбек Хомидов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 29.11.2021 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8 Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 400 дона.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 75

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуктаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва холислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет
«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўғалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Буюк Чўлпонни тергов қилиш ҳақидаги ҳужжатлар, Чўлпон ва жаҳон	2
Чўлпон ва жаҳон мавзуси бўйича тадқиқотчи	
Хайрулло Исматуллонинг меросидан айрим лавҳалар	22
Доктор Боймирза Ҳайит асарларида Чўлпон	28

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ФИДОЙИЛАРИ ТАРИХИДАН

Америкада Чўлпоншунослик	32
Д. Куронов	
Чўлпоннинг янги ўзбек адабиётининг шаклланишида	
тутган ўрни ҳақида	34
С. Иноятов	
Абдулҳамид Чўлпон Бухорода	38

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

Т.Ф.Ҳасанбоев	
Абдуллахон II ҳукмдорлиги даврида Жиззах воҳаси	50
А.Б. Мусаев	
Бухоро ва Қозоқ хонлиги ўртасидаги сиёсий муносабатларда	
Фарғона водийсининг ўрни (XVII асрнинг биринчи ярми)	54

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

О.Р. Рашидов	
Ўзбекистонда большевиклар миллий сиёсатидаги тил ва	
ёзув масаласи	62
Р.Т. Шамсутдинов, Д.И. Хомидов	
Репрессия интеллигенции в годы войны (1941 – 1945)	
(документы и материалы)	67
Р.Т. Шамсутдинов, Д.И. Хомидов	
Қатағон қилинганларни реабилитация қилиш тарихидан.	
Ҳужжатлар ва материаллар	80

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Иккинчи жаҳон урушида асир тушган ўзбекистонликлар ҳаётидан	
айрим лавҳалар	82

ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ДЎСТЛИГИ ТАРИХИДАН

П.Собиров	
Ўзбек ва қирғиз халқлари дўстлигидан кичик бир лавҳа Фарғона	
водийсида Қирғизистон спортининг ривожланиши ҳақида хотиралар	93

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ

Б. Тожибоев	
Шермуҳаммадбек жасорати ёхуд истиқлол йўлида	
курашган қўрбошилар	102
М. Койгелдиев, Р.Р. Шамсутдинов, М.О. Алихожиев	
«Книга памяти жертв репрессий в Андижанской области» – как	
исторический источник	104
М. Саидхонов	
Ғалаба боғига виртуал сайр	107

БУЮК ЧЎЛПОННИ ТЕРГОВ ҚИЛИШ ҲАҚИДАГИ ҲУЖЖАТЛАР, ЧЎЛПОН ВА ЖАҲОН

Яна бир юртдошимиз Абдулҳамид Чўлпонни олайлик. XX аср бошларидаги миллатимиз тақдирини, унинг бошига тушган фожиаларини, озодлик ва эркинлик қадри-ни ҳеч ким бу мумтоз шоиримиз каби юксак пардаларда куйлаган эмас...

Ўзбекистон Республикаси Президентини

Ш.М.Мирзиёевнинг Андижон вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувидаги нутқидан¹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрда қабул қилинган «Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»-ги Ф-5598-сонли фармойишида кўп миллатли халқимизнинг фидойи фарзандлари, маърифатпарвар аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳақиқатни тўла юзага чиқариш, уларга нисбатан тарихий адолатни тиклаш, бу борадаги ишларнинг кўлами ва самарасини ошириш зарурлиги алоҳида таъкидланди. Фармойишда қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш, улар хотирасини абадийлаштириш ишларини ташкил этиш ва мувофиқлаштиришнинг аниқ ва пухта тадбирлари белгилаб берилди. Шаҳид бўлган юртдошларимиз хотирасини келгуси авлодларга безавол етказиш мақсадида кўп жилдлик қатағон қурбонлари хотира китобларини тайёрлаш ва чоп этилишини таъминлаш вазифаси қўйилди. Андижон давлат университети тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи илмий

ҳодимлари томонидан тайёрланган 2 жилдлик «Қатағон қурбонлари хотира китоби. Андижон вилояти (1865 – 1991 йиллар)» номли китоб нашрдан чиқди. Китобда истиқлол йўлида шаҳид кетган буюк Абдулҳамид Чўлпоннинг ҳаёт йўлидан айрим лавҳалар ўрин олган. Мазкур илмий ахборотда жадидчилик ҳаракатининг атоқли арбоби Чўлпон ҳаётининг сўнгги йилларидаги фожиа ҳақида ҳозиргача эълон қилинмаган ҳужжат ва материалларни, бу буюк инсонни тергов қилиш жараёнини тақдим этишни лозим билдик.

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги,
давлат хавфсизлиги катта майори
/ЗАГВОЗДИН/

12 июль 1937 й.

ФАРМОЙИШ

(ҳибсга олиш ва жавобгарликка
тортиш тўғрисида)

Тошкент шаҳри, 1937 йил 12 июль.

Мен – ЎзССР НКВД УТБ 4-бўлим тезкор вакили, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Маврин 1900 йилда туғилган, ўзбек, ёзувчи-шоир Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) тўғрисидаги мавжуд материалларни кўриб чиқиб ва қуйидагиларни аниқлаб:

Абдулҳамид Сулаймонов «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотининг аъзоси бўлган, ҳозирги вақтда аксилинқилобий махфий миллатчи ташкилотнинг аъзоси

¹ Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.9.

ҳисобланади, аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида тизимли равишда ҳам оғзаки шаклда, ҳам ёзма шаклда аксилинқилобий ташвиқотлар юритади, яъни ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-қисми ва 67-моддасида назарда тутилган жиноятларни содир этган, шунга кўра

ҚАРОР ҚИЛДИМ:

Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) ЎзССР
Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-қисми ва
67-моддаси бўйича жавобгарликка тортилсин
ва ҳибсга олиниб, Ўзбекистон НКВД ДПЗсида
қамоқда сақлансин.

ЎзССР НКВД УГБ 4-бўлим тезкор вакили,
давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти /Маврин/

«РОЗИМАН» ЎзССР УГБ НКВД 4-бўлим бошлиғи,
давлат хавфсизлиги лейтенанти /Агабеков/

AKT

Биз, қуйида имзо чекувчилар, Сулаймонов Абдулҳамид (Чўлпон)нинг 4264-сонли архив тергов иши бўйича 13.07.1937 й. санадаги 463-сонли ордер бўйича тинтув пайтида олиб қўйилган нарсалар тўғрисида далолатнома туздик.

1. Хатлар, (.....), ҳар хил ёзишма-
лар. 2. Янги бошлаган романи ва шеърининг
қўлёзмаси (.....), машинкада терилмаган.
3. Туркча луғат. Истанбул, 1930 йил нашри.
4. Қоҳирада чоп этилган журнал. 5. Дафтар-
лар – 7 дона. 6. Дафтарлар – 4 дона. 7. Турк-
ча патефон пластинкалари – 13 дона. 8. Тур-
ли китоблар. Терговдан сўнг улар иш билан
боғлиқ бўлмагани учун йўқ қилинди. /1-имзо/
/2-имзо/ /3-имзо/

УзССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Управление Государственной Безопасности

ОРДЕР № 463

Выдан " 13 " *июня* 1937 г.

Действителен суток

Сотруднику УГБ НКВД УзССР

тов. *Маврину*

Вам поручается произвести обыск и арест гражданина *Сулейманова Абдулхамид*

проживающ.

Всем органам Советской Власти и гражданам СССР надлежит оказывать законное содействие пред'явителю ордера при исполнении им возложенных на него поручений.

Наркомвнудел УзССР
Нач. Оперода УГБ

1937 йил 13 июль кuni Чўлпонни ҳибсга олиш ва тинтув ўтказиш ҳақидаги ордер

Наименование органа ОГПУ		6/5	5	№ 1269	Формат № 5
Анкета арестованного Чуба Мамри					
Вопросы		Ответы			
1. Фамилия		Сригманов			
2. Имя и отчество		Абду-Гамид Сригманов.			
3. Год и место рождения		Родился - 1897 г. Фарг. обл. край район гос. Андижан			
4. Постоянное место жительства (адрес)		Паш. Кант. Ул. Вержинск 49 кв. 2.			
5. Место службы и должности как род занятий		Писатель			
6. Профессия и профессиональная принадлежность, в каком		Член союза раб. писат. (биб. секция)			
7. Индивидуальное поведение в момент ареста (описать подробно поведение и движения в момент задержания, сопротивление и прочие акты, количество обработанных людей, количество слов, сказанных и прочее; указать насилие с их и свидетеля. Если возможно, указать индивидуальное поведение до вступления в колхоз, время вступления в колхоз).		Нет			
8. То же до 1929 г.		Нет			
9. То же до 1917 г.		Нет			
10. Социальное положение в момент ареста.		Ситуацион			
11. Служба в царской армии и чин		нет			
12. Служба в белой армии и чин.		нет			
13. Служба в Красной армии: а) срок службы б) воинская категория		нет			
14. Социальное происхождение		отец был мажордом торговцев			

**Ҳибсга олинган Чўлпоннинг 1937 йил 14 июль
куни тўлдирилган анкетаси (1-бет)**

15. Политическое прошлое *нет*

16. Национальность и гражданство *узбек. 3р. СССР*

17. Период принадлежности с какого времени и по какому времени *б/и*

18. Образование (подчеркнуть и указать точно, что закончил) *Высшее, среднее, неполное, неполное*

19. Категория воинского учета *—*

20. Состоял ли под судом и следствием, а также приговор, вынесенный или оправдан *нет*

21. Состояние здоровья *Болезнь диабетическая*

22. Состав семьи перечислить: отца, мать, сестер, братьев, сыновей, дочерей (их фамилия, имя и отчество, место и дата рождения или рождения и адрес)

Степень родства	Фамилия, имя и отчество	Возраст	Место работы, должность или профессия	Место жительства
Жена	Ескафер. Ишановна Валиев	30	домох.	С.М.
Сестра	Фариза Серейманова	30	домох.	Анди-бана
"	Франка "	27	"	"

Подпись арестованного *А.С.Сейтматов*

1. Особые сведения арестованного

2. Кем и когда арестован

3. Особые замечания

Подпись сотрудника, выполняющего анкету *14.07.1937*

Примечание 1-е. Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного и проверяется документальными данными.

Примечание 2-е. Анкетные данные должны быть проверены в процессе следствия и отражены в обвинительном заключении или обвинительном постановлении на дозн.

Ҳибсга олинган Чўлпоннинг 1937 йил 14 июль куни тўлдирилган анкетаси (2-бет)

Сулаймонов Абдулҳамиднинг (адабий тахаллуси «Чўлпон»,

1897 йилда туғилган, ўзбек, савдогарнинг ўғли, адабиётчи, партиясиз)

1937 йил 23 июлдаги тергов баённомаси

Савол: Сиз аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг аъзоси бўлганликда айбланмоқдасиз, буни тан оласизми?

Жавоб: Мен ўзбек адабиётида аксилинқилобий миллатчилиكنинг мафкурачиларидан бири эканлигимни эътироф этаман, бу йўлга Октябрь инқилобининг дастлабки кунларидан ўтганман, совет ҳокимиятига қарши, Ўзбекистоннинг Совет Иттифоқидан мустақил бўлиши учун курашганман. Мен таниқли эски жади́дчи ўзбек ади́бларидан тузилган аксилинқилобий миллатчи гуруҳ аъзоси бўлганимни тан оламан.

Савол: Адабиёт вакиллари́дан иборат бўлган аксилинқилобий миллатчи гуруҳ тарки-

би ва бу гуруҳ қачон шакллангани ҳақида гапиринг.

Жавоб: Аксилинқилобий миллатчи гуруҳда мен, профессор Фитрат, адабиётчилар Ғози Юнус, Санжар Сиддиқов, Жулқунбой ва Ғулом Зафарий бўлган. Бу гуруҳ 1934 йил охирида мен Москвадан қайтганимдан кейин аксилинқилобчилик ва миллатчилик мавзусида бир неча бор ўтказилган учрашувлар ва суҳбатлар асосида тузилди. Бироқ мен бу шахслар билан олдиндан қатор йиллар давомида алоқада бўлганман. Бу шахсларнинг ҳар бири доимо совет тузумига қарши душманлик кайфиятида бўлган, тил, адабиёт ва рус тилидан ўзбек тилига таржима ишлари соҳасида амалий равишда аксилинқилобий миллатчилик ишларини олиб борган.

Савол: Сиз номларини келтирган шахслар маданий фронтда амалда қандай аксилинқилобий миллатчилик ишларини олиб борганлар?

Жавоб: Ўзимдан бошлайман. Октябрь инқилобидан бошлаб сўнгги дамгача мен аксилинқилобчи, миллатчи сифатида ҳаракат қилдим. Тўғри, баъзан менда фикрларимни қайта кўриб чиқиш хусусида иккиланиш ҳам бўлган. Аммо бундай ҳолат узоқ давом этмаган ва мен аввалгидек миллатчи ва аксилинқилобчилигимча қолаверганман. Мен ёшлигимдан жади́дчиликка қўшилганман, доимий равишда кескин антисовет кайфиятдаги шахслар даврасида бўлганман ва бу кейинчалик бутун ҳаётимда ўз изини қолдирди. 1921 йилда ёзилган «Балжувон» сарлавҳали ўзимнинг машҳур «Ўлдирилган қаҳрамонлар учун йиғи» шеъримни қизил армия томонидан аксилинқилобчи Анвар пошонинг ўлдирилганлигига бағишлаганман. Аксилинқилобий мазмундаги бу шеърларда Анвар пошони миллий қаҳрамон сифатида талқин қилганман. Сўнгги йиллар давомида мен матбуотда советларга қарши миллатчилик руҳида кескин асарлар ёздим, улар орқали асарларимни ўқиётганлар орасида Ўзбекистоннинг мустақиллиги учун кураш олиб бориш зарурлиги ҳақида, совет ҳокимиятининг маҳаллий миллатларга ўтказётган зулмига қарши кураш олиб бориш зарурлиги ҳақида, Совет Иттифоқида яшаётган шарқ миллатларини жипслаш-

тириш ва советлар ҳокимиятига қарши кураш олиб бориш зарурлиги ҳақидаги фикрни сингдирардим. Чунки мен совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг душмани бўлганман. Шу билан бирга, мен Туркияни, Туркиядаги давлат тузумини мақтардим. Буни мен атрофимдаги шахсларга таъсир этиши учун қилардим, қисқаси, мен пантуркчи бўлганман.

Менинг советларга қарши миллатчилик руҳидаги асарларим қуйидагилардир: «Бузилган ўлкага», «Амалнинг ўлими», «Қушнинг ҳади-ги», «Қилич ва қон», «Виждон эрки», «Дамлар», «Ишқ» ва бошқалар, мен советларга қарши кўп ёзганман, уларни ҳозир эслай олмайман. Шуни таъкидлайманки, мен аксилинқилобчи, миллатчи сифатида танилганман. Мен Ўзбекистоннинг раҳбар ходимларидан бири томонидан маънавий ва моддий жиҳатдан фаол қўллаб-қувватланиб келганман.

Савол: Сизни моддий ва маънавий жиҳатдан ким қўллаб-қувватлаб келган? Кўрсатма беринг.

Жавоб: Ушбу шахс Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев эди. У аксилинқилобий миллатчи гуруҳимизнинг энг таниқли аъзоларидан мени ва профессор Фитратни фаол қўллаб-қувватларди. У Фитрат билан Бухоро амирлиги ва Бухоро Халқ Совет Республикаси давридаёқ яқин бўлган.

Мен Файзулла Хўжаев билан тахминан 1931 йилдан яқин алоқада бўла бошладим. 1930 йили бир қатор миллатчи, аксилинқилобчилардан Боту, Рамзий ва бошқалар ҳибсга олинди, мени ҳам қамоққа оладилар деб хавотирга тушганман. Аммо Фитрат менга Файзулла Хўжаев унинг боғида бўлган пайтида менинг хавфсирашим беҳуда экани ҳамда менга ва унга, яъни Фитратга тегмасликларини айтганини уқтирган.

1931 йили менинг матбуотдаги алоҳида фаоллигимни буржуа миллатчилигида айблаганлари учун шикоят қилиб, ёрдам сўраб Файзулла Хўжаев олдида бордим. Файзулла Хўжаев мени тинчлантириб, 300 рубль пул берди ва вақтинчалик кўринмай туриш учун Тошкентдан Москвага кетишни, жамоатчилик мен ҳа-

қимда бир оз унутгандан кейин қайтишимни маслаҳат берди.

1932 – 1934 йилларда Москвада бўлганимда Файзулла Хўжаев келган вақтлари у билан уч марта кўришганман. У мени доим хушмуомалалик билан қабул қилар ва пул ҳам берар эди. 1934 йилнинг охирида Тошкентга қайтиб келганимда Файзулла Хўжаев менга 500 рубль пул берган ва яхши бир квартира топиб ҳам берган. 1936 йили Файзулла Хўжаев мен билан касаллигим ҳақида гаплашиб, «Биз сиздан айрилиб қолмаслигимиз керак», – дея яшашим кераклигини ва мени энг яхши шоир сифатида қадрлашини айтган эди. Ҳамда энг яхши шифокорларга бориб даволанишимни тавсия қилган эди.

Бундан ташқари, Фитрат билан бўлган кўп суҳбатларимизда ҳам у киши менга биз ўзимизни эҳтиёт қилишимиз керак деб айтарди. Машҳур артист Қори Ёқубов ҳам мен билан кўришганда Файзулла Хўжаев мени жуда ҳурмат қилишини айтарди.

Буларнинг барчасига асосланиб, ишонаманки, Файзулла Хўжаев мени ва Фитратни фаол аксилинқилобий миллатчилар сифатида билгани ҳолда қўллаб-қувватлаб келган экан, бу борада унинг баъзи бир алоҳида мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Ўшанда мен яшириниб Тошкентдан Москвага кетиб қолганман ва мен ҳақимдаги эски фикрлар эсдан чиққан деган фикр билан Москвадан қайтиб келганман.

Савол: Москвада яшаётганингизда сиз чет эл фуқаролари билан алоқада бўлганмисиз?

Жавоб: Йўқ, мен чет эл фуқаролари билан алоқада бўлмаганман.

Савол: Сизнинг кўрсатмаларингиз ёлғон. Тергов сизнинг Москвада чет эл фуқаролари билан алоқада бўлганингиз ҳамда улар бир чет эл элчихонасига келишгани ҳақида маълумотга эга. Тергов сиздан ҳаққоний кўрсатма беришингизни талаб қилади.

Жавоб: Мен асли уйғур бўлган Хитой фуқароси Акбар Собиров билан кўришганимни тан оламан. У Хитой элчихонасида бўлган ва Москвада қандайдир тижорат ишлари билан шуғулланаётган эмиш.

Савол: Сизни Собиров билан ким ва қачон таништирган?

Жавоб: Собиров билан 1932 йилда танишганман. Мени у билан собиқ савдогар Қутбиддин Нажмиддинов таништирган. Уни мен турган квартирага олиб келган эди. Нажмиддинов билан ҳам олдиндан таниш бўлмаганман. Собиров билан Нажмиддинов менинг манзилимни билиб олиб, шоирни кўргани келгандек олдимга келганлар.

Савол: Сиз Хитой фуқароси Собиров билан қанча муддат орасида кўришиб турар эдингиз ва ана шу учрашувларда нималар ҳақида гап кетган?

Жавоб: Мен Собиров билан бир неча бор учрашганман, бизнинг ўртамизда адабиёт тўғрисида суҳбат бўлган.

Савол: Собиров сизга ўзи тўғрисида нималарни айтган?

Жавоб: У менга яқинда Туркияда бўлгани, иккита укаси Нанкин шаҳрида қандайдир сиёсий мактабда ўқиётгани, унинг ўзи Москвада савдо ишлари билан шуғулланётгани ва тез-тез Хитой элчихонасига келиб турганини айтган. Инқилобдан олдинги даврда Синцзян провинциясида савдо ишлари билан шуғулланган отамни ҳам биларкан. Собиров суҳбат чоғида Японияни ёқлашга мойил гаплар гапирган. Жумладан, ўзим ҳам Япониянинг «Осиё осийликлар учун» деган шиорини ижобий қабул қилганман. У япон халқининг жипслиги ва маданиятини ҳам мақтаган.

Савол: Собиров томонидан ўзингизнинг жосуслик ташкилотига ёлланишингиз тўғрисида кўрсатма беринг.

Жавоб: Собиров мени жосуслик ташкилотига тўғридан-тўғри ёллаб олмаган ва бундай ташкилот борлиги ҳақида менга айтмаган. Бироқ Собировни қизиқтирган ва буни жосуслик мақсадларида қўллаши мумкин бўлган баъзи маълумотларни берганимни тан оламан. Тушуниб турибман, у мени деярли қармоғига илинтирган эди. Қолаверса, моддий томондан танг аҳволда бўлганим учун ундан пул ҳам олганман.

Савол: Собировдан қанча пул олгансиз?

Жавоб: Собировдан икки юз рубль олганман. Собиров билан боғлиқ бўлган Хусанбоевдан 5 рубль Торгсиннинг¹ пулларида олганман.

Савол: Сиз Собировга жосуслик характеридаги қандай маълумотлар бергансиз?

Жавоб: Собиров мен билан бўлган учрашувда Хитой Туркистониде миллий ҳаракатга бош бўладиган, мамлакатда маърифатга раҳбарлик қиладиган маданий кишилар озлигини айтиб, шунинг учун ҳам менга Синцзянга кўчиб кетишни таклиф этди. Унинг бу таклифига рад жавобини бердим. Шунда Собиров менга совет ҳокимиятига қарши мурасасизликда машҳур бўлган эски миллатчилар рўйхатини беришимни сўради. Мен Собировга Абдулла Қодирий – «Жулқунбой», Шоҳид Исо Мусаевлар номини таъкидлаб аксилинқилобий миллатчиларнинг рўйхатини берганман. Кейин Собиров мендан 1930 йилда ҳибсга олинган аксилинқилобий миллатчи ташкилот – «Миллий иттиҳод»нинг раҳбарлари Мунавварқори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов ва Абдуваҳоб Муродийлар ҳақида, уларнинг ҳозирда қаердалиги ҳақида сўради. Абдурашидхонов билан Тиллахоновнинг қаердалигини билмайман дедим, Муродийнинг эса сургундалигини айтдим, лекин айнан қаердалигини билмайман дедим. Ундан сўнг Собиров Тошкентга бормоқчи эканини айтди ва мендан Тошкентдаги эски ишончли жадиждлардан ким билан боғлана олиши мумкинлигини сўради. Мен унга Абдулла Қодирийнинг манзилини бердим.

Оқибатда мен Тошкентга етиб келганимда олдимга Мусаев келди. У менга бир уйғур одам келиб, унга ишлаш учун Синцзянга қочиб кетишни таклиф қиладиганини айтди. Мен СССРдан қочиш масаласида Мусаевнинг фикрини маъқулладим, бироқ чегарада қўлга тушиб

¹ Чет эллик меҳмонларга ва «валюта қиммати» (олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, антиқа буюмлар, нақд пул)га эга буюмлари бўлган совет фуқароларига хизмат кўрсатадиган совет ташкилоти. Уларни озиқ-овқат ёки бошқа истеъмол товарларига алмашиши мумкин эди. Торгсин 1932 – 1933 йиллардаги очарчилик пайтида озиқ-овқат маҳсулотларини қиммат нархларда сотиш орқали фуқаролардан қимматбаҳо буюмларни тортиб олишда машҳур бўлган. Торгсиннинг 5 йиллик фаолиятидаги соф даромади тахминан 270 – 283 миллион олтин рублни ташкил этган. 1930 йил июлда тузилган, 1936 йил январда тугатилган. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Торгсин_\(тахририят\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Торгсин_(тахририят)).

қолса, жазоси оғир бўлиши ҳақида огоҳлантирдим. Мусаевнинг гапларига қараб унинг олдида келган одам Собиров эмас, Ҳусанбоевнинг ўғли эканини билдим.

Савол: Собиров Тошкентда сиз билан боғландими?

Жавоб: Йўқ, у мен билан Тошкентда боғланмади.

Савол: Сиз Собировга жосуслик характеридаги яна қандай маълумотларни бердингиз?

Жавоб: Москвада мен Халқ Комиссарлиги Советида тилмочлик қилдим. Қонунчилик бўйича турли ҳужжатларни таржима қилишимга тўғри келди. Собиров мендан қонунчилик бўйича совет ҳокимияти томонидан қандай қонунлар тайёрланаётганини сўраган. Бу ҳақда унга айтиб берганман. Собиров айнан қандай қонунлар тўғрисида сўраганини ҳозир эслолмайман. Бундан ташқари, менга Ўзбекистондан Ғози Юнус орқали хабар келиб турарди. У ердаги очарчилик ҳақида, ўликлар билан тўлиб-тошгани ҳақида, Бухорода «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти мавжудлиги, Файзулла Хўжаев билан Фитрат ҳам унга аъзо бўлгани, айниқса, Фитратни жуда ақлли инсон деб билишгани, чунки ташкилот раҳбарларига амалий фойда келтирадиган маслаҳатлар берганини гапиришган.

Савол: Сиз кимдан Бухорода «Миллий иттиҳод» номидаги аксилинқилобий ташкилот мавжудлиги тўғрисида хабар олгансиз?

Жавоб: Ҳозирда мен айнан ким бу ҳақда айтганини эслай олмайман.

Менинг сўзларим тўғри ёзилган ва ўқиб чиқдим.

(имзо: А.Сулаймонов)

Терговни олиб борди: ЎзССР НКВД Давлат хавфсизлик бошқармаси

4-бўлим бошлиғи, давлат хавфсизлиги лейтенанти /Агабеков/

1937 йил 10 август тергов баённомаси

Сулаймонов Абдулҳамид (адабий тахаллуси Чўлпон), 1897 йилда туғилган, ўзбек, савдогар ўғли, партиясиз, шоир-адабиётчи.

Савол: Терговда сизнинг пантуркчи аксилинқилобий ташкилотга мансублигингиз ҳақи-

да аниқ маълумотлар бор. Инкор этиш бефойда –пантуркчи ташкилотнинг аксилинқилобий ишлари ҳақида гувоҳлик берасизми?

Жавоб: Ҳа, терговнинг менга қарши далиллари борлигига ишонч ҳосил қилганимдан сўнг менинг бундан кейинги рад этишларим шармандали фош этилишимга олиб келишини кўриб турибман, шунинг учун мен ҳақиқатни гапиришга қарор қилдим.

Савол: Сиз совет ҳокимиятига қарши уюшган аксилинқилобий кураш йўлини қачон танладингиз?

Жавоб: Ўзбекистонда совет ҳокимияти ўрнатилгандан бери мен унга душман бўлган лагерь томонига ўтдим ва совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб бордим. 1918 йилда мен ҳақиқатан ҳам (расмий тартиб-қоидаларга риоя этилмаган ҳолда) Ўзбекистонда тузилган «Миллий иттиҳод» номли аксилинқилобий миллатчи ташкилотга аъзо бўлдим. Ўшандан бери аксилинқилобий миллатчилик ҳаракатларимни тўхтатмадим, гарчи менинг маслакдошларим турли вақтларда фош этилган ва қатағон қилинган бўлса-да, совет жамоатчилиги менга доимий равишда «босим» ўтказиб турган бўлса-да, барибир сўнгги дамгача пантуркизм бўйича фаол ҳаракатимни давом эттирдим.

Савол: Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилинқилобий пантуркчи ташкилот ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда хорижий аксилинқилобий муҳожират билан алоқада бўлган кенг тармоқли пантуркчи ташкилот бор. Бу ташкилот Шарқ республикалари ҳудудида совет ҳокимиятини тўнтариш ва туркий миллий-буржуа давлатини қуришга қаратилган фаол аксилинқилобий фаолият олиб бормоқда. Мен ҳам шу аксилинқилобий ташкилот аъзосиман.

Савол: Аксилинқилобий пантуркчи ташкилотнинг шахсий таркиби ҳақида гапиринг.

Жавоб: Ўзбекистондаги аксилинқилобий пантуркчи ташкилотнинг фаол аъзолари:

1. Абдурауф Фитрат – профессор-адабиётшунос, Туркияда ўқиган, у ердан чинакам пантуркчи бўлиб қайтган, Афғонистон консулигида ишлаган, Бухорода пантуркчи жадидлар

ташкilotини тузган ва ўшандан бери пантуркизмнинг мафкурачиси саналади.

2. Ғози Олим Юнусов – профессор, Туркияда ўқиган, ўша ерда пантуркчи ташкilotга қўшилган. У «Турк ўчоғи» номли ташкilot тузган, фаол аксилинқилобий иш олиб борган.

3. Бўлат Солиев – таниқли пантуркчи, ташкilot раҳбарларидан бири саналади.

4. Шоҳид Эсон Мусаев – ўқитувчи, Туркияда ўқиган, 1922 йилда СССРга қайтиб келган. У аксилинқилобий ташкilot тузганликда айбланган ва судланган, жазо муддатини ўтаб, яна миллатчилик ишларига фаол қўшилган.

5. Миён Бузрук Солиҳов – ўқитувчи, Туркияда ўқиган, 1926 йилда СССРга келган, пантуркчи ташкilotнинг фаол аъзоси.

6. Ашурали Зоҳирӣ – ўқитувчи, таниқли пантуркчи.

7. Зиё Саидов – драматург, фаол миллатчи, санъат соҳасида аксилинқилобий ишлар олиб борган.

8. Санжар Сиддиқов – журналист, фаол миллатчи пантуркчи, адабиётда пантуркизмни тарғиб қилган.

9. Ғулом Зафарӣ – ёзувчи, драматург, бир қатор миллатчи ташкilotларнинг аъзоси, аксилинқилобий фаолияти учун ҳибсга олинган.

10. Муталиб Қаҳрамонов – ўқитувчи, фаол пантуркчи, Андижон шаҳрида яшайди.

11. Убайдулла Сулаймонхўжаев – Андижонда ишлайди, фаол пантуркчи, ўтмишда босмачиликда қатнашган.

12. Абдулла Раҳматов – ўқитувчи, фаол пантуркчи, Қўқон шаҳрида ишлайди ва у ерда пантуркизм фаолиятига раҳбарлик қилади.

13. Юсуфжон Оғалиқов – фаол миллатчи, пантуркчи, Қўқон шаҳрида ишлайди.

14. Ҳожи Муйин Шуқуралиев – Самарқанддаги газетанинг мусахҳиҳи, пантуркчи.

15. Тожи Раҳмонов – фаол миллатчи, бир қатор миллатчи инқилобчи ташкilotларнинг аъзоси, Наманган шаҳрида ишлайди.

16. Аюбов – адабиёт ходими, бир қатор миллатчи инқилобчи ташкilotларнинг аъзоси.

17. Отажон Ҳошимов – Фан қўмитаси раиси, ташкilot раҳбарларидан бири, фан қўмитасидаги пантуркчилар гуруҳини бошқаради.

18. Қаюм Рамазонов – тилшунос, фаол аксилинқилобий миллатчи, «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкilotнинг аъзоси, илгари «Чигатой гурунги» аксилинқилобий жамиятининг раҳбари бўлган.

Савол: Пантуркчи ташкilot Ўзбекистондан ташқаридаги қайси аксилинқилобий ташкilotлар билан алоқада бўлган?

Жавоб: Менга маълум бўлишича, Ўзбекистондаги пантуркчи ташкilot Озарбайжоннинг пантуркчи ташкilotлари билан алоқада бўлган ҳамда Татаристон, Бошқирдистон ва Москвадаги алоҳида пантуркчилар билан ҳам алоқалари бўлган.

Озарбайжонда пантуркчи ташкilotга машҳур миллатчилар: профессор Чўбонзода ва Убайдуллин Азиз раҳбарлик қилади.

Озарбайжон билан алоқа Чўбонзода ва Убайдуллин орқали улар Ўзбекистон таълим муассасаларига маъруза ўқиш учун келганларида амалга оширилган.

Москвада машҳур пантуркчи Фотиҳ Каримов ишлайди. 1934 йилгача мен шахсан у билан алоқада эдим ва бундан кейин Рисқулов бўлиши керак эди. Татаристонда таниқли пантуркчи Али Раҳим ишлайди.

Савол: Ўзбекистондаги аксилинқилобий пантуркчи ташкilot амалда қандай ишларни бажарган?

Жавоб: 1922 – 1923 йилларда пантуркчилар ташкilotи қуролланган босмачи қўзғолончи кадрларни сақлаб қолиш мақсадида босмачилик ҳаракатини босқичма-босқич ихчамлаштириш учун ҳаракат қилаётганида бир куни Рисқулов мени ўз кабинетига чақириб, Мунавварқори ва Зоҳириддин Аълам олдида боришимни таклиф қилди. Унинг (Рисқуловнинг) номидан улардан Фарғона водийсидаги босмачиларга мурожаатномани олиб, унга етказишим керак эди. Мен бир неча бор Мунавварқори ва Зоҳириддин Аъламга бордим, чунки мурожаатнома тайёр бўлмаганди, ниҳоят, 3-4 кундан сўнг мен Зоҳириддин Аъламдан Рисқуловнинг кўрсатмаси бўйича тузилган мурожаатномани олдим ва уни Рисқуловга топширдим. Ушбу мурожаатнинг мазмуни тинч йўл билан босмачиликни

ихчамлаштириш ва келажақда керак бўладиган босмачи исёнчи кучларни сақлаб қолишга қаратилган эди.

1923 йилда Фарғона водийсидаги босмачиларни «тугатиш» учун юборилган Абдулҳай Тожиев ҳам худди шу йўналиш бўйича ҳаракат қилган.

1920 – 1921 йилларда Рисқуловнинг энг яқин шерикларидан бири еттисувлик машҳур маһнап Жонузақов эди, у бир пайтлар Туркистон Республикаси халқ хўжалигини бошқарган, кейинроқ босмачилар томонига қочган ва Фарғона водийсидаги босмачиларнинг мафкуравий раҳбари бўлган. У ташкилотга Султонбек Тўхтабековни (Андижон райони миллий ишлар бўйича комиссари), Латифжон Содиқовни (Андижон угорком аъзоси) жалб қилган. Уларнинг иккаласи ҳам қизил армия билан жангда ҳалок бўлган. Рисқулов босмачи лагерида бўлганида Жонузақов билан доимо алоқада бўлган.

Рисқуловнинг кўмаги билан Султон Мақсуд Холботиров (подшоҳ полициячиси), Исақулов (аксилинқилобий фаолияти учун отиб ташланган), Ҳожи Сафо Жўрабоев каби аксилинқилобчилар «совет» ходимлари сифатида кўтарилишди (Рисқулов ёрдами билан у партизанлик билетини ва эски большевиклар уюшмасининг аъзолик гувоҳномасини олган. Москвада яшайди, шахсий пенсия олади). Бу фирибгар, аксилинқилобчи Туркистон Республикаси миллий ишлар халқ комиссари бўлганида аксилинқилобий ташкилот ва шахсан Рисқуловнинг топшириқлари билан Ўзбекистон шаҳарларини айланиб чиқди ва халқни совет ҳокимиятига қарши йўналтирди. Жўрабоев яқин вақтгача Рисқулов ҳомийлигида эди.

1921 йилда Рисқулов мени ўзи раҳбарлик қилган ташкилотнинг аксилинқилобий ишларига жалб қилди.

Хусусан, Рисқулов менга пантуркчи ташкилотнинг баъзи материалларини ўзбек тилига таржима қилиш учун берарди, улардан совет миллий республикаларини Совет Иттифоқидан ажратиш вазифаси ва ягона турк-татар буржуа-демократик давлатини барпо этиш ғояси аниқ кўриниб турарди. Маълумки, бу аксилинқилобий пантуркизмнинг пировард мақсади эди.

1920 йилда Бокуда Шарқ халқлари қурултоғи бўлиб ўтди, унга пантуркчи арбоблар ҳам юборилди: Салимхон Тиллахонов, Наби Расулов, Ғози Юнусов, Мунавварқори, Обид Чатоқ, Жўрабоев, мен ва бошқалар.

Делегацияга Рисқуловнинг ўзи бошчилик қилди. Қурултоғ давомида Рисқуловнинг яқин шериклари – Ғайзулла Хўжаев ва Норбўтабеков совет ҳукумати ҳамда Коммунистик партия сиёсатига қарши саҳна ортида иш олиб бордилар. «Қизил генералларингиз ишдан олинсин», – деб пантуркчилар арз қилгандилар.

Аммо қурултоғда уларнинг сиёсати ўтмагач, Рисқулов бошчилигида Туркистон делегациясининг «дохийлари» йиғилиб, совет ҳокимиятига қарши курашни кучайтиришга қарор қилдилар, босмачи гуруҳлар ташкил этдилар ва бу ҳаракатга ошкора пантуркчи шиорлар берилди.

Шундай қилиб, Жонузақовнинг босмачиларга ўтиб кетиши пантуркчи ташкилотнинг қурултоғдан кейинги қарорларини амалга ошириш йўлидаги амалий қадам бўлди. Бу қурултоғдан сўнг Бокуда Шарқ халқлари вакилларининг кенгаши тузилди, у ерда пантуркчилардан Норбўтабеков, Аббосхўжа Калонхўжаев ва бошқалар доимий аъзолар бўлдилар.

1921 йилда Наби Расулов ўз квартирасида меҳмондорчилик уюштирганида у ерга Мунавварқори, Зоҳириддин Аълам, Рисқулов ва бошқалар таклиф қилинган эди (бошқалари эсимда йўқ). Бу учрашувда пантуркизм ишини ҳар томонлама фаоллаштириш масалалари ҳам муҳокама қилинганди.

Мен 1934 йили Москвада Рисқулов билан кўришдим. Унинг ишчи кабинетига мендан олдин Жургенев ҳам бўлган эди. Рисқулов мендан ишим қандай кетаётганини сўради, шу билан бирга, Низомиддин Хўжаевнинг тақдири билан қизиқди, уни ўз миллатининг хизмат кўрсатган ходими сифатида мақтади ва унинг қисмати ҳамдardлик билдирди.

Савол: Рисқулов ҳақида гапирганда сиз Абдулҳай Тожиевни тилга олдингиз. Абдулҳай Тожиевнинг аксилинқилобий пантуркчи ишлари ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: Мен Абдулҳай Тожиевни Ўзбекистонда совет ҳокимияти вужудга келган биринчи йиллардан бошлаб совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб борган фаол аксилинқилобий миллатчи – миллий иттиҳодчи сифатида биламан. Абдулҳай Тожиев Тошкентнинг «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аксилинқилобий ишида фаол қатнашган. Абдулҳай Тожиев оддий аъзоси эмас, балки Ўзбекистонда совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йиллардан бошлаб совет ... (матнда узилиш) ... йиғилишларда ҳар доим совет ҳокимиятига қарши кураш усуллари ва тактикасига оид масалалар муҳокама қилинган.

Низомиддин Хўжаев

Турор Рисқулов

1922 йилда шундай йиғилишларнинг бирида Мунавварқорининг ташаббуси билан қонуний имкониятлардан аксилинқилобий мақсадларда фойдаланиш усуллари ҳақидаги масалани муҳокама қилиш қўйилган эди. Бу йиғилишда аксилинқилобий пантуркизм ишларини олиб бориш учун шаклан советча, мазмунан эса аксилинқилобий бўлган буржуа-миллатчилик жамияти – «Нашри маориф»ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Абдулҳай Тожиев бу йиғилишда қатнашган ва бу ташкилотни муҳокама қилишда ҳам, тузилишида ҳам қатнашган.

Ўша йили (1922 й.) Ғуломхон Акрамхонов уйда бўлиб ўтган йиғилишда пантуркизмга оид адабиётларни сотиб олиш масаласи муҳокама қилинди, бу масала менинг ташаббусим билан кўтарилди, мунозара натижасида уни сотиб олишга қарор қилинди. Муҳокама на-

тижасида Орсқда яшаган таниқли пантуркчи Аҳмад Исҳоқов (татар) кутубхонасини сотиб олишга қарор қилинди. Буни амалга ошириш учун маблағ ташкилот томонидан ажратилган (вақф фондларидан олинган). Аҳмад Исҳоқов кутубхонаси сотиб олинди ва Тошкентга келтирилди. Абдулҳай Тожиев ташкилотнинг бу тадбири ҳақида билар ва уни амалга оширишда қатнашган эди.

1923 йилда Абдулҳай Тожиев босмачиликка қарши курашиш учун Фарғона областига юборилади. Абдулҳай Тожиев бу хизмат сафари ҳақида мен ҳам қатнашган учрашувларнинг бирида ташкилот аъзоларини хабардор қилган. Қолаверса, Абдулҳай Тожиевнинг таклифига биноан мен ҳам улар билан бирга газета ходими сифатида бордим, у мендан ташқари Боту иши бўйича судланган ҳамда Олтой адабий тахаллуси билан танилган таниқли пантуркчи Боис Қориевни ҳам олиб борган эди (Босит Қориевнинг акаси).

Фарғонада бўлганимизда Абдулҳай Тожиев, мен ва Боис Қориев Обид Чатоқ Маҳмудовнинг уйидаги йиғилишда қатнашганмиз. У ерда Обид Чатоқ ҳозирда НЭП (Янги иқтисодий сиёсат) жорий этилган экан, энди босмачилик хусусида ҳеч қандай чора кўрилмаслигини, чунки босмачилик «ўзидан-ўзи тугатилиши»ни айтди. Босмачилик бу – совет ҳокимиятининг жабр-зулмга асосланган сиёсати натижасидир ва НЭП ушбу зулмга нуқта қўяр экан, омма босмачиликни тарк этиши керак деди. Абдулҳай Тожиев Обид Чатоқнинг хулосаларига қўшилди.

Ўша йиғилишда «амнистия-умумий афв» маъносини англатувчи «Дархон» газетасини тузишга қарор қилинди. Бу газета орқали миллатчилик ғоялари сингдирилган, хусусан, мен миллатчилик мазмунидаги бир нечта шеърлар ёзганман. Газетани Тожиевнинг ўзи таҳрир қилар эди, у Тошкентга кетгандан сўнг эса амалда муҳаррир ўзим бўлганман.

Абдулҳай Тожиев Фарғона областида бўлганда «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаолиятини фаоллаштириш учун барча чораларни кўрди.

Хусусан, у «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси, мен тавсия қилган машҳур иттиҳодчи-тарғиботчи Убайдуллаҳўжа Сулаймонхўжаевни тарғибот иши учун жалб қилди. У Абдулҳай Тожиевнинг топшириғи ҳамда унинг иштирокида аҳолини чойхоналарга йиғиб, русларга қарши адоватни ёйиш билан уларни совет ҳокимиятига қарши оёқлантирар эди.

Шу нарса менга маълумки, Абдулҳай Тожиев Москвада СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Миллий Кенгаши котиби бўлганда Мирза Карим Раҳметов (у ўша пайтда тўқимачилик институтида ўқиган) билан, ўша пайтда Москвада поспред – доимий вакил бўлган Муҳиддин Турсунхўжаев билан яқин алоқада бўлган.

1934 йилда (тахминан июль ёки августда) Абдулҳай Тожиевнинг Кремлдаги ишчи кабинетида Мирза Карим Раҳметов билан гаплашганини кўрганман, мен уларнинг суҳбатининг мазмунини келтира олмайман, чунки уларнинг суҳбатида бўлмаганман.

Лекин, менимча, Абдулҳай Тожиев ва Мирза Раҳметов жуда муҳим ва ўта махфий суҳбат қурган, чунки эшиклар қулфланган ва ҳеч ким қабул қилинмаган. Орадан кўп ўтмай Мирза Карим кескин равишда менга яқинлаша бошлади, мени ўзига чақиртирар, атамашунослик ва бошқа ишлар бўйича алоҳида кўрсатмалар берар эди. Назаримда, улар маълум бир мақсад учун менга ўз таъсирини ўтказганлар.

Кейинчалик мен Абдулҳай Тожиевдан Ўзбекистонга кетишимга ёрдам беришини сўрадим. У айтганимни қилди. Ўзбекистонга қайтиб, ўз ишимни давом эттиришга мажбур бўлдим. Бунинг учун шароитлар таъминланган эди, чунки Абдулҳай Тожиев Файзулла Хўжаевнинг яқин одами эди, у ҳам менга ҳомийлик қилган.

Савол: А.Тожиевнинг Файзулла Хўжаев ва Рисқуловлар билан алоқалари ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: А.Тожиев Москвада бўлганида менга ҳурмат билан муносабатда бўлган ва мени Мирза Карим орқали қандайдир ишга жалб қилмоқчи бўлган, у менга ҳар қандай ёрдам беришга ваъда берган. Рисқулов менга СССР Халқ Комис-

сарлари Советига ишга киришга ёрдамлашди. У менга ижобий тавсиянома берди ва: «Юзимни ерга қаратманг», – деди. Ф.Хўжаев ҳам иккинчи тавсияномани бериб, «Менинг буюк адиб ва сиёсий жиҳатдан ишончли одам эканим»ни ёзиб берди. Аслида, бу тавсияномани Ф.Хўжаев номидан ва унинг хабардорлигида Муҳиддин Турсунхўжаев ёзиб берган.

Шуни тасдиқламоқчиманки, уларнинг барчаси биргаликдаги аксилинқилобий фаолиятда ўзаро чамбарчас боғлиқ эди ва мени арбоб сифатида сақлаб қолиш учун чоралар кўрган, Ўзбекистоннинг бошқа масъул ходимлари ҳам шу йўналишда ҳаракат қилишди.

Савол: «Ўзбекистоннинг бошқа масъул ходимлари» деганда кимни назарда тутяпсиз?

Жавоб: Мен Акбар Исломов ҳақида айтмоқчиман. Ҳақиқат шундаки, мен Москвадан Ўзбекистонга қайтаётганимда Акбар Исломов билан бир поездда кетганман. У Куйбишевдан Москва орқали қайтаётган экан. Акбар Исломов менинг вагонимга келди.

Шахсий мавзудаги суҳбатдан сўнг у мени ўз купесига, кейин ресторанга таклиф қилди. Суҳбат чоғида Акбар Исломов Москвада ёзганларим билан қизиқди, Ўзбекистонга кетаётганимни маъқуллади, молиявий аҳволимни сўради ва ҳоказо. Тошкентда вокзалда Акбар Исломов менга пул берди, машинасида олиб кетди ва зарур ҳолларда ёрдам қилишга ваъда берди. Тошкентда бўлганимда мен Акбар Исломовнинг идорасига бордим, унинг кабинетига рухсатномасиз кириш имконига эга эдим. У менга Ф.Хўжаев билан учрашувни ва (Файзулла Хўжаев орқали 500 рубль, Абдулла Каримов орқали 700 рубль) моддий ёрдам олишни уюштириб берди.

Савол: Аксилинқилобий пантуркчи ташкилотнинг бошқа раҳбарлари ҳақида гувоҳлик бермоқчи эдингиз. Бу ҳақда гапириб бера оласизми?

Жавоб: Ҳа, мен Назир Тўрақулов ҳақида гувоҳлик бермоқчи эдим. Мен Тўрақуловни инқилобдан олдин ҳам энг йирик пантуркчилардан бири сифатида билардим. У билан шахсан 1919 йилда Фарғона шаҳрида танишганман, у ерда

вилоят халқ таълими бошқармаси бошлиғи бўлган ва «Янги Шарқ» деган пантуркчилар газетасини таҳрир қиларди. У мени шу газетага ходим сифатида ишга таклиф этган. Ўшанда унинг энг яқин ҳамкорлари ҳозирда Қримдаги университетда ишлаётган Ҳоди Файзий ва Мустақоев Абдулла Беги исмли пантуркчилар бўлган. Менинг миллатчиликка оид ёзган нарсаларим бу газетада доимо эътирозсиз босиб чиқарилган. У Фарғона области халқ таълимига раҳбарлик қилганида областнинг деярли барча шаҳарларидаги ўзбек мактабларида, шунингдек, ўқитувчиларни қайта тайёрлов курсларида ўша пайтда ҳарбий асир бўлган турк зобитлари ишлар эди. Кейинчалик мен у билан Тошкентда, халқ таълими комиссари бўлганида учрашганман. Бу даврда у ўз атрофига бир қатор миллатчиларни: Асфандиёров Санжар, Тўхтабоев Исо, шифокор Дўстмуҳамедов, Девоннов Абубакр, Фитрат, мен ва бошқаларни тўплаган эди. Улар воситасида Султонбек Хўжанов, Султон Сегизбоев, Ҳоди Файзий каби қатор пантуркчилар тарбияланган.

Ўша пайтда Туркистон Республикаси раҳбарлигида бўлган Назир Тўрақуловнинг бевожута кўрсатмаси билан аксилинқилобий пантуркизм ташкилоти томонидан қуйидаги чоратадбирлар амалга оширилган:

1. Еттисув ва Фарғонага кўчиб келган русларга қарши қатағонлар. Жалолобод районида (уездиди) қатағонларни таниқли пантуркчи Саидамин Саид Султон амалга оширди, у шахсан менга бу қатағондаги шафқатсизликлар (оммавий қатллар) ва ҳалокатли натижалар ҳақида гапириб берган.

2. Ҳар жойда кенг равишда шариат судлари қурултойлари ташкил этилган, унда пантуркчилар ўзларининг аксилинқилобий ишларини юритганлар.

3. Ўзбек тилида чиқадиган «Инқилоб» журнали ташкил қилинган. У ерда доимий равишда менинг, Ғози Юнусов, Фитрат, Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий, Неъмат Ҳаким, Усмонхон Эшонхўжаев каби ва бошқа кўзга кўринган аксилинқилобчи, миллатчи ва пантуркчиларнинг асарлари нашр этиларди.

Назир Тўрақулов томонидан соф диний ислохотчилик йўналишида «Ҳақиқат» журнали ташкил қилинган. Бу журналнинг муҳаррири Н.Тўрақуловнинг одами Холмуҳаммад Охундий эди. Бу журналда асосан исломда замонавийлик руҳида ислохот ўтказмоқчи бўлган муллар, яъни пантуркчилар, масалан, Зоҳириддин Аълам кабилар ишларди.

Назир Тўрақулов

Абдурауф Фитрат

Мунавварқори

Зоҳириддин Аълам мазкур журналнинг сўнги сонларидан бирида таниқли пантуркчи арбоб Мунавварқорининг «Бизнинг даҳо» деб номланган мақоласини берди. Унда панисломчилар билан пантуркчиларнинг умумий жиҳатларини ёритган ва шу тариқа уларни совет ҳокимиятига қарши ягона аксилинқилобий фронтга бирлаштирган. Шунингдек, у ерда мен, Абдулла Қодирӣ, Шоҳид Эсон ва бошқаларнинг миллатчиликка оид ёзган нарсалари босилган. Бундай исломий сиёсат олиб борилиши муносабати билан унинг ўзи «Асри саодат»га, яъни пайғамбарнинг бахтли асрига қайтиш ҳақида гапирган.

1923 йилда Тўрақулов раҳбарлик лавозимидан четлатилгач, Москвага кетмоқчи бўлганида у Мунавварқорининг уйига борган. Мунавварқори у билан шахмат ўйнаб туриб: «Сен сиёсат ўйинида Москвага жуда қаттиқ ютқаздинг», – деган. Тўрақулов жавобан: «Мен рақибимнинг ишончини қозонмоқчи бўлдим ёки майда тошларни унга бой бериб, ҳушёрлигини кетказмоқчи, кейин эса энг кескин дамда бирдан ҳужум қилиб ўйинни мутлақ ютмоқчи бўлдим», – деган.

Тўрақулов Москвага кетишидан олдин менинг квартирамда уни кузатиш йиғилиши бўлиб ўтди. У ерда мен ва Тўрақуловдан ташқари Зоҳириддин Аълам, Бўлат Солиев, Абдурахмон Саъдий, Наби Расулов ва бошқалар бўлган. Кузатиш пайтида Зоҳир Аълам ... (матнда узилиш) ... Тўрақулов шафқатсизларча Москва томонидан алданиб қолди ва бу унинг Москвага нисбатан ишонувчанлик сиёсатининг натижаси эди.

Кейинчалик мен у билан 1925, 1926, 1927 йилларда Москвада Марказий нашриёт бошқармаси раиси бўлганида учрашганман. У ерда Тўрақулов ўз атрофига машҳур пантуркчилар: Фотиҳ Каримов, Алихон Букейхонов, Мажидхон Жумабоев, Нажмиддин Асрий, Наби Расулов, Абдурахим Йўлдошев, Шокир Сулаймонов, Наим Холидов ва бошқаларни тўплаган эди. Шундан сўнг мен Тўрақуловни 1931 йилнинг охирида чет элдан (Арабистоннинг Жидда шаҳрида совет консули бўлган) қайтганида ўз уйида кўрдим. Ғози Юнусов ҳам мен билан эди. Ўшанда Тўрақуловникида биз чимкентлик Орифхоновни кўрганмиз. Тўрақулов биздан қандай яшаётганимиз ва ишлаётганимизни сўради. Ўзбекистонда бизни жуда хафа қилишаётганини билиб Тўрақулов шундай деди: «Сиз сабр-тоқатли бўлишингиз керак, ҳақорат қилаётган бўлсалар, зарари йўқ, бу фойдалидир. Сиз тобланган ва кучли инсонлар бўласиз». Бу ерда у бизга турк тилида нафис қилиб нашр этилган бир китобни кўрсатди, уни ҳамкасби, Туркиянинг Арабистондаги элчиси совға қилган экан, у билан Тўрақулов дўстона муносабатда бўлган. Бу китобда Туркия элчиси (консули) томонидан имзоланган бағишлов ёзуви

бор эди. Китобда Мустафо Камол нутқларидан олинган афоризмлар бор экан. Мен бу китобга энгил кўз югуртирган бўлдим ва уни Тўрақуловга қайтариб бердим. У турк консулини жуда мақтаб гапирди ва у билан жуда дўстона муносабатда бўлганини айтди. Унинг фамилиясини айтмади.

Тўрақулов билан кейинги учрашувим 1936 йил май ойининг охирида, у чет элдан охирги марта қайтганида бўлиб ўтди. Москвада уни 1936 йил май ойидан олдинроқ қутишганини мен кейинроқ курортдан қайтгач укаси Қодирдан билиб олдим. Унинг келганини телефон орқали эшитиб, унга қўнғироқ қилдим, у мени дарҳол қабул қилди. Бу зиёфатда биз Туркия ҳақида, Туркиянинг турли соҳаларда эришган энг сўнгги ютуқлари, биз билган эски Туркиядан ҳеч нарса қолмаганлиги ҳақида гаплашдик. Бундан ташқари, Тўрақулов Ибн Сауд ҳам туркларнинг хизматидан фойдаланишини, хусусан, Арабистонда турклар ҳарбий соҳани бошқаришини, полиция ва қўриқлаш ишларини олиб бораётганларини айтди. Бу ерда у Зоҳириддин Аълам, Жулкунбой, Ғози Юнусов, Фитрат, Ҳоди Файзий, Бўлат Солиев, Аҳмадхонов, Ашурали Зоҳирий, Садриддин Айний ва бошқа пантуркчилар ҳақида сўради. Уларнинг қандай яшаётгани ва ишлаётгани ҳақида қизиқди.

Тахминан 1935 йили мен Фитратнинг квартирасида бўлгандим. Менга Фитрат унга Тўрақулов совға қилган араб тилидаги (Мисрда нашр этилган) катта асарни кўрсатди. Китобда Тўрақуловнинг ўз қўли билан унинг исми ва фамилияси ёзилган эди. Китобни Фитратдан олиб, Зоҳириддин Аъламга олиб бориб бердим. У китобни олиб қолди, менга Мисрда чиққан расмли бир журнал берди.

1921 йилда Еттисувда Хитой чегарасида Хитойга қочиб кетаётган икки киши ҳибсга олинди, улардан бири Бурҳон Шараф – татар ёзувчиси, миллатчи; шеригининг фамилиясини эслай олмайман, иккаласи ҳам япон босқинчилари томонига қараб йўлга чиққан эдилар ва уларга (японларга) пантуркчи ташкилотнинг мурожаатини етказиш мажбуриятини олган эдилар, аммо ЧК органлари томонидан ушлангани маълум бўлди.

Бу қочоқларнинг ҳибсга олиниши муносабати билан пантуркчи ташкилот раҳбарияти хавотирга тушди, хусусан, Назир Тўрақулов, Мунавварқори ва Садриддинхон Тошкентдаги суд жараёнига шахсан аралашдилар, натижада хоинлар қамалмай қолдилар.

Савол: Энди сиз профессор Фитратнинг пантуркизм бўйича амалий ишларига тавсиф беринг.

Жавоб: Фитрат – пантуркизмнинг энг йирик мафкурачиси, айти пайтда, Ф.Хўжаевнинг ўнг қўли. Фитрат орқали Файзулла Хўжаев илмий доираларда пантуркчи ташкилотни бошқарган. Мен Фитрат Рауф Раҳимовични 1913 – 1914 йилларда Самарқандда машҳур жадид арбоби Беҳбудий томонидан нашр этилган пантуркчи «Ойна» журналича ҳамкорлик қилганидан бери биламан. Натижада у пантуркизм мафкурачисига айланди. Кейинчалик Фитрат спектаклда ҳаваскор актёр вазифасини бажарди, ундан тушган маблағ 1914 йилдаги рус-турк уруши пайтида талафот кўрган мусулмонларга ёрдам сифатида сарфланди. Шу туфайли Бухоро қушбегисидан унвон олган ва шу тариқа мусулмон аҳоли орасида машҳур бўлган эди.

Кейин мен уни 1917 йилда Самарқанддаги миллатчилар газетасининг муҳаррири вазифасида кўрганман. Фитратнинг мазкур газетасига мен ўзимнинг миллатчи шеърларимни нашр этишга берганман.

Фитрат шеърларимни газетада эълон қилиб, мени олқишлаган ва мақтаган ҳамда аксилинқилобий миллатчилик руҳида тарбиялаган эди.

Менинг Фитрат билан илк шахсий танишувим 1919 йилнинг бошида Тошкентда бўлган. Унинг бу даврдаги аксилинқилобий фаолияти қуйидагича бўлган:

1. У «Чигатой гурунги» деб номланган аксилинқилобий жамият тузган. Унга фаол аъзолар сифатида Фитрат, Қайом Рамазонов, Шорасул Зуннун, Элбек, Шокиржон Раҳимий, Ғулом Зафарий, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Ғози Юнусов, мен, Боту, Санжар Сиддиқов, Маннон Рамзий, Уйғур ва бошқалар қўшилган. Бу жамият расмий равишда тил ва имло соҳасида маданий ислохотчилик мақсадларини кўзлаган эди, ас-

лида эса ўзбек зиёлилари орасида аксилинқилобий пантуркизм ишларини олиб борган.

Фитрат бошчилигидаги бу жамият Чигатой феодализмнинг «Олтин асри»ни, ўша даврдаги арабча ва форсча тил унсурлари кўп бўлган, аксарият халқ оммасига тушунарсиз бўлган ўзбек тилини тарғиб қилган. Ҳамда пантуркчи ғояларни тарғиб қилиш учун аксар оммага «тушунарли» бўлган тил учун ва «Чигатой гурунги» киритган янги имло учун фаол кураш олиб борган. Ушбу мақсад учун махсус пантуркчи дарсликлар тузилган эди, адабиётлар чоп этилган эди, нашриёт доимий ишлаб турган, шакл жиҳатидан машҳур ва мазмун жиҳатидан миллий бўлган шеърлар, мақолалар, очеркларнинг ёрқин намуналарини тайёрлаб берганман.

«Чигатой гурунги» жамияти бошиданок сахна санъатига тарғибот воситаси сифатида катта аҳамият берган. Дастлаб Фитрат томонидан Мажид Оқсоқолнинг ўғли, актёр Уйғур жалб қилинган. Фитратнинг ўзи эса миллатчилик мавзусида «Ўғузхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» пьесаларини ёзган. Жамият аъзоси Ғулом Зафарий мусиқий драма ёзган. Бу билан пантуркчиларнинг омма халқ орасида мусиқа соҳасида ҳам ўз таъсирини ўтказиши таъминланган эди.

Фитратнинг асарлари Ғози Юнусовнинг хусусий нашриётида чоп этилар эди.

2. Жамиятнинг деярли барча аъзолари маданий жабҳанинг турли соҳаларида аксилинқилобий ишларни олиб борганлар ва уларнинг ҳаммасини Фитрат бошқарган. Чунончи, жамиятнинг йирикроқ аксилинқилобий тадбирларида Фитратнинг ўзи шахсан қатнашар эди. Масалан, имло масаласига бағишланган бир конференцияда (1919 йилда) Фитрат маърузачи сифатида қатнашган, бу пантуркизм конференцияси эди.

3. Фитрат ёш кадрларни тарбиялаш вазифасига жуда катта эътибор қаратар эди. «Тонг» журналича таҳририятига Фитрат томонидан ишга олинган Боту билан Санжарни ҳам унинг ўзи аксилинқилобий пантуркизм руҳида тарбиялаган эди.

4. Фитрат, шунингдек, ёш кадрларни хорижда ўқитишга ҳам катта аҳамият берар эди. Унинг ташаббуси билан пантуркчилар ташкилоти томонидан Туркистон Республикаси ёшларини хорижга жўнатишга йиғиладиган маблағлар учун «Йўлак» жамияти тузилган эди. Бу жамиятда унинг аъзоларидан Боту билан Саидалихўжа (у Германияда қолиб кетган) етакчи роль ўйнади. Бу жамиятга совет олий ўқув юртлари талабалари орасидан Аҳмад Шукрий (Германияда қолган), Саттор Жаббор, Аҳмаджонов, Иброҳимов (Германияда қолган) ва бошқаларни Боту шахсан ўзи танлаган. Жамиятга ёллаш ёш пантуркчилар ҳисобидан амалга оширилган эди.

Фитрат 1920 йилда Бухорога келиб, яна шу масалани кўтарди. Пантуркчилар маркази билан келишилган ҳолда Бухоро мактабларидаги талаба ёшларни хорижга юборди.

5. Фитрат 1919 – 1920 йилларда Тошкентдаги Афғонистон консулхонасига таржимон бўлиб ишга кирган. Унинг айтишича, консулхона раҳбарлари билан жуда яқин муносабатда бўлган. У Афғонистоннинг йирик давлат арбоблари Маҳмуд Арз ва унинг шогирди Абдул Ҳожихон ҳақида жуда мақтов билан гапирган. Тахминча, Фитрат Афғонистон консули билан жосуслик мавзусида алоқада бўлган.

6. Фитрат адабиёт соҳасида пантуркизм ғояларини кенг тарғиб қилиш ва кадрларни пантуркизм руҳида тарбиялаш мақсадида 1920 йилда Тошкентда «Тонг» журналинини ташкил қилган. Журналга мен, Элбек, Ғози Юнусов, Саидалихўжа, Бўлат Солиев, Боту ва бошқалар жалб қилинган.

Фитрат Бухородаги инқилобга бошида ноқ қарши эди. Бир куни Фитратнинг ўзи бу ҳақида амир амалдорларидан бири Қози Шарифжонга гапирган. Бу 1921 йилда Бухородаги Фитрат уйининг бош меҳмонхонасида менинг ҳузуримда содир бўлган. У амалдорга форс тилида шундай деди: «Биз, ахир, бундай инқилобни хоҳламаган эдик, тақсир». Бухоро инқилобидан кейин Фитрат Бухорода яшаб, шубҳасиз, Ф.Хўжаев билан жуда яқин муносабатда бўлган.

1921 йили Фитратнинг олдига бир неча бор келганимда у билан ҳеч кўришолмадим. Унинг ходимлари ҳар доим Ф.Хўжаев билан бирга эди деб жавоб берарди. Бундан ташқари, Фитратни Ф.Хўжаев ҳам бир неча бор ўз ҳузурига чақирган. Фитрат Ф.Хўжаев билан Бухорода миллий марказ мажлисларида ўтирганини 1926 йилда Москвада таниқли пантуркчи Наби Расулов менга айтган эди. Худди шу нарсани 1930 – 1931 йилларда Тошкентда Зоҳириддин Аълам ҳам айтган эди. Чунончи, Наби Расуловнинг сўзлари ва Аъламнинг таъкидлашича, Фитрат билан Файзулла Хўжаев аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг энг ақлли раҳбарлари эди.

Афғонистонда ваколатли вакил бўлган ва у ерда қолиб кетган Ҳошим Шайк Фитратнинг мафкуравий дўсти эди. Мен бунини Фитратнинг ўзидан эшитганман, уни жуда мақтаган. Фитрат 1920 йилда мусиқа мактабига асос солган, бу ерда фақат қадимий форс ҳамда турк куйлари ўргатилган ва куйланган. Биламан, Самарқанддаги мусиқа институтига расман Фитрат раҳбарлик қилмаган, у Домулло Абдулҳалим, Ҳожи Абдурахмон Ашрафий каби вакилларга ўз таъсирини ўтказган. Бу вақтда Фитрат пантуркчи Отажон Ҳошимов билан ҳам яқин алоқада бўлган.

1930 йилда ташкилот муваффақиятсизликка учради, Боту ва бошқалар ҳибсга олинди. Фитрат жуда хавотирда эди, мендан ҳам, ўзидан ҳам хавотирда эди. Ҳибсга олинишдан қўрқиб Ф.Хўжаевнинг келишини кутарди. Ф.Хўжаев Фитратни кўргани келди. Фитратнинг боғидаги суҳбат чоғида уни тинчлантириб: «Сиз ва Чўлпон хавотирланманглар. Биламан, сизларга ҳеч қандай хавф йўқ», – деди. Бу ҳақида Фитрат менга унинг боғида кўришганимизда айтиб берган.

1928 – 1929 йилларда Самарқандда атамашунослик ва янги алифбо бўйича конференция бўлди. У ерга марказдан келган делегатлардан ташқари миллий республикалардан – Татаристондан Неъмат Ҳаким, Абдурахмон Саъдий ва бошқалар, Озарбайжондан Чўбонзода каби вакиллар келган. Миллий республикалардан келган бу делегатлар Абдулла Алавий уйида кечки

ўтиришда қатнашдилар, у ерда Фитрат ҳам бўлган.

Ушбу конференцияда аксилинқилобий пантуркизм ғояларини фаол сингдиришда ўзбекистонлик қуйидаги миллатчи пантуркчилар қатнашган:

Боту Ҳодиев, Фитрат, Бўлат Солиев, Ғози Олим Юнусов, Беғижон Раҳмонов, Ашурали Зоҳирӣ, Абдулла Беғи Мустақоев, Олимжонов, Абдулла Алавий, Машриқ Юнусов (Элбек), Қаюм Рамазонов.

Айтишим керакки, конференция иши давомида пантуркчилар ҳам параллель равишда ўзаро йиғилишиб, пантуркизм масалаларини муҳокама қилиб бордилар. Гарчи мен мазкур кенгашларда шахсан иштирок этмаган бўлсам ҳам, унда қатнашганлардан билганман. Жумладан, бундай кенгашлардан бири Абдулла Алавийнинг уйида ўтказилган, бу ҳақида менга унинг ўзи айтган.

Ушбу конференцияда иштирок этган пантуркчилар қаттиқ ниқобланган икки томонлама сиёсатни фаол қўлладилар, хусусан, пантуркизмнинг энг кўзга кўринган мафкурачиси Чўбонзода бу конференцияда совет зиёлиларининг қизғин вакили сифатида сўзга чиқди. Бироқ, маълумки, Чўбонзода барча миллий республикаларда пантуркизмнинг энг йирик ва тан олинган раҳбарларидан бири ҳисобланади.

Мен пантуркчи ташкилотнинг ҳозирги сиёсий аксилинқилобий фаолияти ҳақида ўзининг кейинги сўроқ қилинишимда кўрсатма бераман.

(имзо: А.Сулаймонов)

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Ўз УГБ НКВД 4-бўлим бошлиғи,
давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти
/АГАБЕКОВ/
«.....» август 1937 й.

ФАРМОЙИШ
(айблов ҳақида)

Тошкент ш., 1937 й. «.....» август.

Мен – ЎзССР УГБ НКВД 4-бўлим бошлиғи ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги лейтенанти Три-

гулов аксилинқилобий пантуркчи ташкилот аъзоси ва ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-қисми ва 67-моддасида назарда тутилган жиноятларни содир этган «Чўлпон» адабий таҳаллуси билан маълум бўлган Абдулҳамид Сулаймоновга оид 4269-рақамли тергов иши материалларини кўриб чиқиб, қуйидагиларни

АНИҚЛАДИМ:

1. Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон) ашаддий аксилинқилобий миллатчи сифатида инқилобнинг биринчи кунлариданоқ аксилинқилобчилар томонига ўтган, «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотига аъзо бўлган ва ҳозирга қадар совет ҳукумати ва партияга қарши фаол кураш олиб борган.

2. Аксилинқилобий миллатчиликнинг Рисқулов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулҳай Тоғжиев ва улар каби бошқа раҳбарлари билан бирга аксилинқилобий миллатчиликнинг мафкурачиларидан бири бўлиб, пантуркчи ташкилотнинг аксилинқилобий фаолиятида, унинг совет ҳокимияти билан бўлган курашининг барча босқичларида (Туркистон мустақиллиги учун кураш, босмачиликни ташкиллаштириш, мафкуравий фронтдаги кураш ва бошқаларда) бевосита иштирок этган.

3. Аксилинқилобий миллатчиликдан воз кечгани ва совет ҳукумати томонига ўтгани ҳақидаги ўзининг хоинона баёнотлари билан, айна пайтда, аксилинқилобий миллатчилик ишини фаол давом эттириб совет ҳукуматини кўп марта алдаб келган.

4. Сўнгги дамгача Ўзбекистондаги аксилинқилобий пантуркчи ташкилотнинг аъзоси бўлган, совет ҳукумати томонига «ўтган» талантливий сифатидаги сохта машҳурлигидан фойдаланган, доимий равишда аксилинқилобий пантуркчи ташкилотнинг раҳбарлари Файзулла Хўжаев ва Рисқуловларнинг ҳимоясида бўлган ва бундан фойдаланиб ҳибсга олиниш кунига қадар аксилинқилобий фаолият олиб борган.

5. Ўзининг асарларида тизимли равишда аксилинқилобий миллатчилик ва пантуркчиликни олқишлаган, ошкора аксилинқилобий шеърлар ёзган ва тарқатган, совет ҳукуматига

қарши миллатчилик тарзидаги мулоҳазаларини билдирган.

6. Чет эл разведкаси билан алоқаси бўлган, панисломчилар раҳбарларидан бўлган ўз қариндоши Зоҳириддин Аълам орқали пантуркчилар билан панисломчилар ўртасида ҳамкорлик ўрнатилган, яъни Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон)га нисбатан қўйилган жиноят ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-қисми ва 67-моддаси билан изоҳланган.

Шунинг учун юқоридагиларга асосланиб

ҚАРОР ҚИЛДИМ:

Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), 1897 йилда туғилган, ўзбек, савдогар-адабиётчининг ўғли, ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-қисми ва 67-моддаси бўйича мазкур иш юзасидан жавобгарликка тортилсин. Олдинроқ белгиланган ҳибсда сақлаш – жиноятнинг олдини олиш чораси ўз кучида қолдирилсин.

ЎзССР УГБ НКВД 4-бўлим 5-бўлинма бошлиғи ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги лейтенанти /Тригулов/

«РОЗИМАН» ЎзССР УГБ НКВД 4-бўлим бошлиғи ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги лейтенанти /Матвеев/

Мазкур фармойиш менга билдирилди
(имзо: А.Сулаймонов)

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги,
давлат хавфсизлиги катта майори
/ЗАГВОЗДИН/
22 август 1937 й.

ФАРМОЙИШ

(тергов муддатини узайтириш ҳақида)

Тошкент шаҳри, 1937 йил 22 август.

Мен – ЎзССР НКВД УГБ 4-бўлим тезкор вакили, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Маврин 4269-рақамли тергов иши материалларини кўриб чиқиб қўйидагиларни аниқладим:

Тергов иши бўйича айбланувчи сифатида ўтаётган Ғози Олим Юнусов ва Абдулҳамид Сулаймонов ҳибсда сақланмоқда: биринчиси 3/07-37 й.дан, иккинчиси 7/07-37 й.дан. Терговда

Юнусов ва Сулаймоновнинг аксилинқилобий пантуркчи ташкилотга мансублиги, уларнинг ушбу ташкилотдаги раҳбарлиги ва шу ташкилот аъзоси сифатида Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олишга қаратилган аксилинқилобий фаолияти исботланди.

Тергов жараёнида қўйидаги фактлар ошкор бўлди: Сулаймоновнинг чет эл разведкаларининг бири билан алоқалари, айбдорларнинг пантуркчилар ташкилотининг бутуниттифоқ бошқарув марказига мансублиги.

Кейинги фактлар синчковлик билан тергов текширувини талаб қилаётгани, бироқ ишнинг тасарруф муддати ва ҳибсда сақлаш вақти Юнусов учун 3/09-37-да ва Сулаймонов учун 7/09-37-да тугаётганини ҳисобга олиб

ҚАРОР ҚИЛДИМ:

Ҳибсга олинган Юнусов Ғози Олим ва Сулаймонов Абдулҳамидларнинг тергов қилиш ва ҳибсга олиш муддатини икки ойга узайтириш тўғрисида Ўзбекистон ССР прокурори орқали СССР Марказий Ижроия Қўмитасига илтимоснома юборилсин.

ЎзССР НКВД УГБ 4-бўлим тезкор вакили, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти /Маврин/

«РОЗИМАН» ЎзССР УГБ НКВД 4-бўлим бошлиғи, давлат хавфсизлиги лейтенанти /Агабеков/

Айбланувчи Ҳасанов Муҳаммад Фаттоҳовични
сўроқ қилиш
БАЁННОМАСИДАН КЎЧИРМА

1904 йилда туғилган, Тошкент шаҳрида яшаган, хизматчи, СССР фуқароси, партиядан 1937 йил сентябрда ўчирилган, маълумоти олий, муқаддам судланмаган, охири лавозими «Правда Востока» газетасининг масъул муҳаррири,
1937 йид 7 октябрь

1935 йилдан бошлаб «Гулистон» журнали муҳаррири вазифасида миллатчи Камол Шарипов ишлаган, ўринбосари А.Аюпов бўлган, у ҳам миллатчи бўлган. Журналнинг масъул муҳаррири вазифасида миллатчи Санжар Сиддиқов ишлаган бўлиб, у Фитрат, Отажон Ҳошимов,

Бузрук, Чўлпон, Элбек ва бошқалар қатнашган миллатчи гуруҳ билан алоқада бўлган.

«Гулистон»нинг бутун фаолияти давомида бирорта ҳам соғлом, советча кайфиятдаги ходим журналга яқинлаштирилмаган. Журнал миллатчиларнинг бошпанаси бўлган, уларнинг асарлари, масалан, сургундан қайтган Ашурали Зоҳирий, Чўлпон ва бошқаларнинг асарлари чоп этилган.

1935 йилда бизнинг миллатчи ташкилотимиз раҳбари Икромовнинг топшириғига биноан мен Чўлпоннинг «Кеча» романини таҳрир қилганман. (Чўлпон олдинроқ миллатчи сифатида Ўзбекистондан сургун қилинган эди. «Кеча» романи ниқобланган шаклда жадиличиликни идеаллаштирар ва миллатчилик ғояларини илгари сурар эди. Бу эса бизнинг ташкилот талабларига жуда қўл келар эди. Икромовнинг таклифига кўра бу роман 1936 йилнинг бошида катта тиражда нашрдан чиқди.)

Менинг сўзларимдан тўғри ёзиб олинган, мен ўқиб чиқдим.

(имзо Ҳасанов)

Сўроқ қилди: УГБ 4-бўлими бошлиғи
ёрдамчиси, давлат хавфсиз-
лиги кичик лейтенанти (.....)
ЎзССР НКВД ходими, давлат
хавфсизлиги лейтенанти Баранов

Тўғри Тригулов

1937 йил 1 ноябрь куни терговчи Тригулов А.Сулаймоновни тергов қилиш тугагани муносабати билан унга шундай савол берган: «Сизга тергов тугатилгани эълон қилинган ва тергов материаллари билан танишиб чиққансиз. Айтинг-чи, қандай эътирозларингиз бор ва нима-лар билан терговни тўлдиришингиз мумкин?»

Жавоб: Тергов материаллари билан танишиб чиқдим, тергов тугаганлиги тўғрисида менга хабар қилинди, терговга ҳеч қандай эътирозим йўқ. Терговга ҳеч қандай қўшимчалар қила олмайман. Имзо: Чўлпон

1938 йил 29 сентябрда Давлат хавфсизлиги хизмати бошқармаси 4-бўлим бошлиғи ўринбосари, Ўрта Осиё ҳарбий округи вақтинчалик

прокурори Смешников Абдулҳамид Чўлпонни тергов қилган.

Савол: Аксилинқилобий ташкилотда иштирок этганингиз тўғрисида терговда берган кўрсатмаларингизни тасдиқлай оласизми?

Жавоб: Ҳа, аксилинқилобий фаолиятим ва аксилинқилобий ташкилотда иштирок этганим ҳақида терговда берган маълумотларимни тасдиқлайман.

Савол: Терговга шикоятларингиз борми?

Жавоб: Терговга ҳеч қандай шикоятларим йўқ. Кўрсатмаларим ўз оғзимдан ёзиб олингани ва менга ўқиб берилганлиги учун имзо чекаман.

А.Сулаймонов

**Ўзбекистон ССР УГБ НКВД 4-бўлими
бошлиғининг ўринбосари, давлат хавфсиз-
лиги хизмати катта лейтенанти Копосов
томонидан тузилган айбланувчи Абдурауф
Фитрат ва Абдулҳамид Сулаймонов
ўртасидаги юзлаштириш баённомаси**

1938 йил 2 октябрь

Фитратга савол: Айбланувчи Абдулҳамид Сулаймонов билан адоватингиз борми?

Жавоб: Сулаймонов билан менинг ўртамизда ҳеч қачон ҳеч қандай адоват бўлмаган. Бизнинг муносабатимиз жуда яхши бўлган.

Сулаймоновга савол: Фитрат тўғри гапиряптими?

Жавоб: Ҳа, тўғри. Мен Фитратни жуда ҳам ҳурмат қилганман.

Фитратга савол: Сиз Англия фойдасига қилган жосуслик фаолиятингиз ҳақида гувоҳлик бердингиз ва инглиз разведкаси ҳинд Саид Афанди билан жосуслик иши бўйича боғлиқ бўлган бир қанча одамларнинг исмини айтдингиз. Сиз ушбу кўрсатмаларингизни тасдиқлайсизми?

Жавоб: Ҳа, тасдиқлайман.

Фитратга савол: Абдулҳамид Сулаймоновнинг Саид Афанди билан алоқаси бўлганми?

Жавоб: Мен сўнгги пайтда жосуслик фаолиятимда инглиз разведкаси резиденти Саид Афанди билан алоқада бўлганим ҳақида терговда кўрсатма бердим. Мен бу кўрсатмала-

римни тасдиқлайман. Саид Афанди билан Фулом Зафарий орқали боғланиб турганман. 1930 йили Фулом Зафарий менга ўзи ва Абдулҳамид Сулаймонов Чўлпон Саид Афандидан пул олганларини айтган. Абдулҳамид Сулаймонов Чўлпоннинг Саид Афанди билан алоқаси тўғрисида Фулом Зафарийдан билганларим мана шу.

Сулаймоновга савол: Сиз Саид Афандини танийсизми?

Жавоб: Ҳа, мен ҳинд шифокор бўлган Саид Афандини ҳақиқатан шахсан танийман. У билан 1928 йили ёки 1929 йили Самарқандда Фулом Зафарийнинг уйида танишганман. Мен касал бўлиб ётган Фулом Зафарийни кўриш учун униқига борган эдим. Мен Фулом Зафарийнинг уйида ҳинд табиб (шифокор) Саид Афандини кўрганман ва у билан танишганман. Саид Афанди билан менинг иккинчи учрашувим ҳам ўша йили Самарқандда Бахшуллахоновнинг уйида бўлган. Мен унинг уйига хотинимни излаб борган эдим. У ерда Фулом Зафарий, Саид Афанди ва Бахшуллахоновлар бўлган. Бахшуллахонов менга Саид Афанди тайёрлаган қандайдир бир ҳинд таомидан еб кетишни таклиф қилди. Мен қолиб, тушлик қилиб, кейин кетдим.

Мен хотинимни Бахшуллахоновнинг уйида излаганим сабаби, унинг уйида мусиқачи Аминжон Пўлатов яшарди. Унинг хотини билан менинг хотиним мусиқа билимлари институтида бирга ўқигандилар, шунинг учун хотиним уларниқига бориб турарди.

Фитратга савол: Бахшуллахонов ва Пўлатовларни қаердан биласиз?

Жавоб: Мен икковларини ҳам инглиз жосуслари сифатида шахсан танийман.

Сулаймоновга савол: Сиз берган кўрсатмалардан аниқ бўлдики, сиз инглиз разведкаси жосуслари билан алоқада бўлгансиз. Сиз Саид Афанди, Бахшуллахонов, Пўлатовлар билан бўлган муносабатларингизнинг асл моҳияти ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: Мен Фулом Зафарий билан жуда яқиндан таниш бўлганимни, Пўлатов, Саид Афанди ва Бахшуллахоновларни эса юқорида кўрсатганим миқдорида билганимни тан ола-

ман. Мен шуни таъкидлаб айтаманки, мазкур шахсларнинг жосуслик фаолияти ҳақида мен билмаганман. Мен Саид Афандидан бевосита ҳам, Фулом Зафарий орқали ҳам пул олмаганман. Мен жосус бўлмаганман. Мен миллатчи бўлганман ва бу тўғрида кўрсатма бердим.

Кўрсатмалар бизнинг сўзларимиздан тўғри ёзилган, биз ўқиб чиқдик ва бунга имзо қўямиз.

Фитрат, А.Сулаймонов.

Сўроқ қилди: Ўзбекистон ССР УГБ НКВД
4-бўлими бошлиғининг ўринбосари,
давлат хавфсизлиги катта лейтенанти

Копосов

Айбланувчи Сулаймонов Абдулҳамид (Чўлпон)нинг 1938 йил 2 октябрдаги тергов баённомаси

Савол: Бахшуллахонов билан қачондан бери танишсиз?

Жавоб: Мен Бахшуллахоновни 1921 – 1922 йилларда Бухорода «Озод Бухоро» газетаси муҳаррири бўлиб ишлаган пайтимдан билардим. Биз бир-биримизни танир эдик, лекин ўзаро ҳеч кўришмаган эдик. Мен Бахшуллахонов билан илк бор 1928 йили ёки 1929 йилда Самарқандда кўришганман. Ўшанда хотинимни излаб унинг дугонаси турган уйга борган эдим. Хотинимнинг дугонаси ўз эри Аминжон Пўлатов билан бирга Бахшуллахоновнинг уйида яшар экан. Бахшуллахоновнинг уйида мен ҳинд Саид Афанди билан иккинчи марта учрашдим.

Савол: Бахшуллахоновникида нима ҳақида суҳбатлашгансизлар?

Жавоб: Суҳбат фақат доривор ўсимликлар ҳақида бўлган. Саид Афанди улар ёрдамида даволар эди. Фулом Зафарий ҳам бу соҳани яхши тушунарди.

Савол: Тергов сизга ишонмайди. Бирга жосуслик қилганлар доривор ўсимликлар ҳақида ҳам гаплашиши мумкин эди. Лекин асосий мавзу ҳамкорликдаги жосуслик ҳаракати бўлган бўлиши керак. У ерда инглиз разведкасининг резиденти Саид Афанди ва сизнинг дўстингиз ҳамда маслакдошингиз Фулом Зафарийлар ҳам бўлган Бахшуллахоновнинг уйига қандай мақсадда таклиф этилган эдингиз?

Жавоб: Бахшуллахонов уйидаги бу (... сўзни ўқиб бўлмади) ҳақида бошқа бир гап айтолмайман. Бахшуллахонов уйидаги бошқа гапларни эслолмайман.

Савол: Фитрат билан юзлаштирилганингизда Саид Афандидан пул олиб турганингиз фош бўлди. Бу пулларни нима учун олардингиз?

Жавоб: Шуни қатъий таъкидлайманки, мен Саид Афандидан ҳеч қандай пул олмаганман.

Савол: 2 октябрда Фитрат билан юзлаштирилганингизда сиз айтиб ўтган Саид Афанди билан учрашувингиз тасодифий ҳолда бўлмагани, балки инглиз жосуси билан олдиндан режалаштирилган учрашув бўлгани тергов учун кундек равшан бўлди. Буни тан оласизми?

Жавоб: Мен буни тан ололмайман. Чунки бу нотўғри. Мен жосус бўлмаганман. Ҳамда Фитрат, Ғулом Зафарий, Саид Афанди, Бахшуллахонов ва Пўлатовларнинг жосус бўлганини билмаганман.

Савол: Ғулом Зафарийнинг Саид Афанди билан сўнгги йиллардаги алоқаси ҳақида нималарни биласиз?

Жавоб: Ғулом Зафарий сургундан қайтиб келгандан кейин ҳам сўнгги йилларда Саид Афанди билан алоқада бўлган. 1935 йилда у менга Саид Афанди Самарқандда деб айтган. 1937 йил бошида эса Ғулом Зафарий менга Саид Афандининг Тошкентга келганини айтди.

Савол: У нима сабабдан Саид Афанди ҳақидаги бу икки ҳолат бўйича сизга хабар берган?

Жавоб: Мен Ғулом Зафарийдан Саид Афандининг қаердалигини сўраган бўлишим керак ва менга у ҳақида гапирган. Мен ундан қанд касаллигим сабаблигина Саид Афанди ҳақида сўраганман, албатта.

Савол: Тошкентда Саид Афанди билан учрашганмисиз?

Жавоб: 1937 йилнинг бошида Тошкентда Ғулом Зафарийнинг уйида бир марта учрашганман. Бу учрашув тасодифий бўлган. Ғулом Зафарийнинг хонадонига борсам, Саид Афанди билан хотини ўша ерда экан. Улардан ташқари Ғулом Зафарийнинг ўзбек қўшниси ҳам бўлган, фамилиясини эслолмайман. Шунингдек, яна икки нафар ўзбек йигитлари ҳам бўлган. Фами-

лияларини билмайман, илгари улар билан учрашмаганман.

Савол: Ғулом Зафарийнинг хонадонида сиз Саид Афанди билан нима ҳақида гаплашгансиз?

Жавоб: Яна доривор ўсимликлар ҳақида гаплашганмиз. Бундан ташқари, Саид Афанди катта фарзандларига Самарқандда таълим бера олмагани учун Тошкентга келганини айтган эди. Бу жиддий бир баҳона эмаслигини тушунган эдим, чунки Самарқанд университети бор шаҳар эди. Лекин мен бунга аҳамият бермадим.

Савол: Саид Афанди билан яна қаерда учрашгансиз?

Жавоб: Саид Афанди билан бошқа ҳеч учрашмаганман.

Ушбу кўрсатма менинг сўзларим билан тўғри ёзилган, у билан танишиб чиқдим ва имзоладим (имзо А.Сулаймонов)

Терговни олиб борди: УТБ 4-бўлим бошлиғи ўринбосари, давлат хавфсизлиги катта майори (имзо)

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАЛАРИ ИТТИФОҚИ НОМИДАН Ҳ У К М

СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси кўчма сессияси қуйидаги таркибда

Раислик қилувчи: Бригада ҳарбий юристи
Алексеев

Аъзолари: Бригада ҳарбий юристи Зайцев
ва 1-ранг ҳарбий юристи Болдирев

Котиблик қилувчи: 1-ранг ҳарбий юристи
Батнер

Тошкент шаҳри, ёпиқ суд йиғилишида,

1938 йил 5 октябрь куни ЎзССР ЖК 58-, 64- ва 67-моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этганликда айбланаётган СУЛАЙМОНОВ АБДУЛҲАМИД (Чўлпон), 1897 йилда туғилган, собиқ адабиётчи, ишини кўриб чиқди.

Дастлабки ва суд тергови натижасида аниқланишича, Сулаймонов 1918 йилда совет ҳокимиятига қарши кураш йўлини танлаган, кейин «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод» ва

«Миллий истиқлол» антисовет миллатчилик ташкилотларида иштирок этган, сўнгра ЎзССР ҳудудида фаолият юргизган Совет Иттифоқига қарши буржуа миллатчилик қўзғолончи террористик ташкилотининг аъзоси бўлган ҳамда ВКП (б) ва совет ҳукумати раҳбарларига қарши курашда ушбу ташкилотнинг кураш усуллари-га яққол шерик бўлган.

(матнда узилиш...)

... ташкилот Фарғона водийсида босмачилар ҳаракатига бошчилик қилди, кейинчалик улар томонидан илмий ва таълим муассасаларида ҳамда адабиёт ходимлари орасида антисовет ташкилотининг яширин гуруҳлари тузилган, бундан ташқари, мафкуравий жабҳада аксилинқилобий фаолият олиб борилган.

Сулаймоновни Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 58-, 64- ва 67-моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этганликда айбдор деб топиб, СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси Ўзбекистон ССР Жиноят-процессуал кодексининг 128- ва 131-моддаларини ҳисобга олган ҳолда

ҲУКМ ҚИЛАДИ:

Сулаймонов Абдулҳамид Сулаймоновичга олий даражадаги жиноий жазо қўлланиб отиб ўлдирилсин. Шахсан унга тегишли бўлган барча мол-мулк мусодара қилинсин.

СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1934 йил 1 декабрдаги фармони асосида чиқарилган ҳукм дарҳол ижро этилиши шарт.

Раҳбарлик қилувчи: имзо Алексеев

Аъзолар: имзо Зайцев

Имзо Болдирев

мутлақо махфий

МАЪЛУМОТНОМА

Сулаймонов Абдулҳамид Сулаймоновичнинг отуви ҳақидаги ҳукм Тошкент шаҳрида 1938 йил 4 октябрь куни ижро этилди. Ҳукмнинг ижроси тўғрисидаги далолатнома СССР МВД 1-махсус бўлимининг махсус архивида 10-жилд, 531-рақамли варақда сақланмоқда.

СССР МВД 1-махсус бўлим 10-бўлими бошлиғи ўринбосари майор /Михалев/

ЧЎЛПОН ВА ЖАҲОН МАВЗУСИ БЎЙИЧА ТАДҚИҚОТЧИ ХАЙРУЛЛО ИСМАТУЛЛОНИНГ МЕРОСИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

**Профессор
Хайрулло Исматулло
(1937 – 2008)**

Ўзбекистонда мудҳиш «Катта террор» бошланган 1937 йил 10 августдан 5 кун ўтиб – 16 августда Тошкентда шарқшунос олим оиласида бир ўғил дунёга келди. Унга Хайрулло деб исм қўйдилар. 1941 – 1945 йиллардаги урушда етим қолган бу бола яқин қариндошлари қўлида катта бўлди. Ўрта мактабни битиргач, Тошкент чет тиллари институтида ўқиди. Бу олий ўқув юртини битиргач, 1961 йилда Тошкент давлат университетида (САГУ) Туркология факультетида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш учун илмий тадқиқот ишларини бошлаб юборади. Бу университетда 1964 – 1974 йилларда талабаларга дарс берган. Аммо у тез орада советларнинг қатағон тиғига учрайди. 1974 йил 14 декабрда советларга қарши кураш ҳаракатида иштирок этганликда айбланиб қамоққа олинган. 1983 йил 29 декабрда озод этилган. Тақдир тақозоси билан 1990 йили АҚШга қочиб кетади. Ўзга юртда Хайрулло Исматулло Ўзбекистон мустақиллиги, халқимиз, ватанимиз тарихи, маданияти, қадриятлари, ривожланишининг ўзига хос миллий хусусиятлари ҳақидаги илмий, публицистик ғоялари, фикрлари билан Ғарб оламини таниш-

тиришдек хайрли ишнинг уддасидан чиқа олган миллатпарвар тадқиқотчи сифатида катта обрў-эътиборга эга бўлди. Аввалбошда АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университетида талабаларга сабоқ бера бошлади. Кейинчалик Висконсин университетида Осиё тиллари ва маданиятлари бўлимида фаолият кўрсатди. Олимнинг 10 дан зиёд китоблари, юзлаб илмий ва илмий-оммабоп мақолалари ўзбек ва инглиз тилларида нашр юзини кўрди. Ўзбек халқи тарихи ва адабиётини кенг ёритди. Айни вақтда, Ўрта Осиё учун аҳамияти бениҳоя катта бўлган ноёб манбаларни илмий истеъмолга киритди. Улардан айримларини келтиришимиз мумкин: «Самоучитель узбекского языка», «Ўзбекча-русча-тожикча сўзлашув», «Алишер Навоий ҳикматли сўзлари», икки жилдлик «Ўзбек тили», «Туркистон олимлари» ва «Ўзбекча-инглизча иборалар луғати» ва сўзлашув китоблари. Заҳматкаш илм соҳиби, ўзбек халқининг садоқатли фарзанди Хайрулло Исматулло ўғли 2008 йил 24 августда 71 ёшида вафот этди, Висконсин штатининг Мэдисон шаҳрида мусулмонлар қабристонида дафн этилган. Бу инсон билан яқиндан танишишимиз шундай юз берган эди.

1995 йили АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университети таклифи билан илмий сафарда бўлганимда Нью-Йорк, Атлантик-Сити, Чикаго, Лас-Вегас, Лос-Анжелес шаҳарларидаги мозийгоҳларда, университетлар, илмий тадқиқот институтлари олимлари билан учрашувларда маърузалар ўқиганимда, талабаларга машғулот ўтказганимда Ўзбекистон тарихининг долзарб, лекин ўрганилмаган мавзулари бўйича суҳбатлар олиб борган эдим. Асли Андижондан Афғонистонга кетган,

сўнгра Афғонистон фожиалари туфайли АҚШ-га бориб қолган Индиана университети департамент мудир профессор Назиф Шаҳроний уйида бўлган учрашув чоғида Ўзбекистондан бориб қолган Индиана университети профессори, тилшунос, адабиётшунос, темуршунос, чўлпоншунос олим Хайрулло Исматулло, афғонистонлик профессорлар Ғурғоний домла, Иноятулло Шаҳроний, Туркия, Қозоғистон, Туркменистон, Озарбайжон, Қирғизистон ва бошқа мамлакатлардан келган профессорлар, докторантлар қатнашган эдилар. Бу издиҳомда ҳам тарихимизнинг ўрганилмай қолган, сохталаштирилган, тадқиқ этиш лозим бўлган мавзулари ҳақида дўстона фикр алмашувлар бўлган эди. Профессор Ғурғоний суҳбатда: «Биз ҳозиргача ўз тарихимизни оврўпаликларнинг фикрига қараб битадиган бўлиб қолгандик, бу ўта салбий ҳолатдир. Оврўпаликлар фикрини олдин ўрганган маъқул, лекин уларнинг фикрига у қадар берилиб кетмаслик керак. Тўғри, оврўпаликлар биздан илгарилаб кетишган. Бизнинг ўтмиш тарихимиз эса аксарият араб, форс, рус тилида битилганки, уларни ҳамма тарихчи ҳам ўқий олмайди. Бунини эътироф этмоғимиз лозим ва тарихни ёзишда ўша асл миллий манбаларга кўпроқ суянмоғимиз керак», – деганди. Бу фикр ҳаммага маъқул тушган эди.

Профессор Хайрулло Исматулло Туркистон аввал подшо Россияси, сўнгра советлар мустамлакаси бўлгани учун чинакам, кўркам, бетакрор, ҳавас қилса арзийдиган, ўзгалар ибрат оладиган чин тарихимизни яратиш мумкин бўлмаганди деб гап бошлаганди. Бу юртдошимиз тарихимиз ва ундаги кўплаб муаммолар, давлат, ҳукумат, илм-фан, дин арбобларимизнинг кўҳна ва яқин тарихимиздаги буюк хизматларини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ этишга советлар сиёсати ва мафкураси изн бермагани, аксинча, тарихимизни ҳар жиҳатдан камситишга уринганликларини алоҳида таъкидлаб ўтганди. Оқибатда қарийб 140 йил мобайнида миллий тарихчиларимиз ҳам мустабид марказ йўл-йўриғидан четга чиқа олмай, тарихимизни сохталаштиришга мажбур

бўлганлар. Бу олим, айниқса, советлар салтанати даврида миллий арбобларимиз, олиму фузалоларимиз, шоиру ёзувчиларимиз, дини диёнат аҳлларимиз даҳшатли қатағон қурбонлари бўлганлигини ачиниб эслаганди. Айниқса, Ўрта Осиёдаги тараққийпарварлик, жадидчилик ҳаракати ва унинг буюк раҳнамолари, жумладан, Чўлпон, Абдулла Қодирийларнинг қатағон қилиниши, оқибатда миллий адабиётимизга мислсиз кучли зарбалар берилганини айтганди.

Ўнгда Хайрулло Исматулло, ўртада Ғурғоний, чапда Рустамбек Шамсутдинов

Профессор Назиф Шаҳроний асли андижонлик, муҳожир, Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган тарихнавис олим Мусо Тур-

Назиф Шаҳроний ва Рустамбек Шамсутдинов Индиана университети Тарих бўлими магистрлари билан Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари бўйича суҳбат олиб бормоқдалар

кистонийнинг 2 жилдлик «Улуғ Туркистон фожиаси» асарида ҳам Туркистондаги жадидчилик ҳаракати ва унинг етакчилари ҳақида бор ҳақиқат ёзилганини алоҳида таъкидлаб ўтган

эди. Назиф Шаҳроний хонадониди бўлиб ўтган бу мароқли суҳбат, орадан чорак аср ўтибдики, ҳали-ҳамон ёдимда. Назиф Шаҳроний билан ҳозиргача ўзаро илмий алоқадамиз. Асли андижонлик, советлар даврида Афғонистонга муҳожир бўлиб чиқиб кетган, 1970 йиллар охирида Афғон-Совет воқеалари муносабати билан АҚШда паноҳ топган бу инсон университетимизга келиб маърузалар ўқиди, талаба ва магистрлар билан семинар машғулоти ўтказди. Интернет орқали ҳамон мулоқот қилиб турамиз.

Совет мустамлакачилиги даврида қатағон қилинган ва АҚШдан паноҳ топган Ўзбекистон фарзанди Хайрулло Исмаилов жадиличлик ҳаракатидаги буюк курашчи, шоир, ёзувчи, журналист Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам таҳсинга сазовор ишларни амалга оширган. Бу ўринда унинг «**ЧЎЛПОН ВА ЖАҲОН**» асарини алоҳида таъкидлаш жоиздир. У бу асарни айна Индиана университетида ишлаётган вақтида ёзган. Бу асарда муаллиф Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Комитети раиси, 1921 йили қизил армия ва советларнинг Бухоро ҳукуматидаги миллий арбобларга қарши олиб борган курашлари, ҳужумлари, ифвогарликларига бардош беролмасдан, душман қўлида ҳалок бўлишдан хавфсираб хорижга чиқиб кетишни маъқул топган ажойиб миллий арбоб Усмонхўжа Пўлатхўжаевнинг Чўлпоннинг хориждаги илк тадқиқотчиларидан бири эканлигини асослаб ёзган. Маълумки, 20-йилларда хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлганлар орасида 1921 – 1922 йилларда Бухоро жумҳураиси бўлган Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Туркистон мухториятининг раиси этиб сайланган Мустафо Чўқай, 1918 йили Бошқирдистон Республикасининг президенти бўлган Закий Валидий Тўғонлар хорижга чиқиб кетганлар. Улар ташқарида туриб бўлса ҳам курашни давом эттириш, она юртини мустамлакачилардан озод этишни мақсад қилиб олганлар. Бу уч буюк сиймо ва бир гуруҳ туркистонлик зиёлилар 1925 йили Истанбулда йиғилиш ўтказадилар.

Истанбулдаги ўзбек муҳожирларининг бир гуруҳи. Чапдан ўнгга: Мустафо Чўқай, Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Тик турганлар: Абдуқодир Инон, Мустафо Шаҳқулу. 1926 йил

Буюк ўзбек ёзувчиси, шоири, Чўлпоннинг садоқатли, матонатли шогирди Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек рафиқаси Зарифа Саидносирова билан

Усмонхўжа Пўлатхўжаев 1927 йили Истанбулда «Янги Туркистон» журналининг биринчи сонини нашрдан чиқаришга муваффақ бўлган. У мафкурасиз адабиёт бўлмаслиги, адабиёт мафкурасиз бўлса, жонсиз бўлишини айтган. Усмонхўжа Чўлпоннинг «Халқ» ва «Зиёи қамар» номли икки шеърини ўқувчи-

Усмонхўжа Пўлатхўжа
ўғли – Бухоро Халқ
Совет Республикаси
Марказий Ижроия
Комитети раиси

синда сўйладиги халқ унвонли шеърини дарж айладим. Токи Туркистон халқининг бу кунги ҳақиқий туйғуларина қорилар яқинидан ошно ўлсинлар».

Ойбекнинг «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1927 йил 17 май сонидида эълон қилинган «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак» номли мақоласини эслаб Хайрулло Исматулло ёзди: «Деярли бир вақтнинг ўзидида дунёнинг икки чеккасида икки иймонли мунаввар – Усмонхўжа ва Ойбек буюк шоир Чўлпонга бир хил баҳо берганликларининг гувоҳи бўламиз».¹

Бу шоирнинг хорижий дунёда чоп этилган биринчи асари ва унга берилган илк юксак баҳо ҳисобланади.

Хайрулло Исматуллонинг асарида Чўлпоннинг Францияда тарқатилган шеъри ҳақида ажойиб фикрлар келтирилган. Туркистон мухторияти раиси Мустафо Чўқай сиёсий курашнинг бирдан-бир тўғри йўли халқ оммасига ўз қарашларини етказишда, халқ билан мулоқот қилишда турли алоқа воситаларидан, айниқса, матбуотдан фойдаланиш зарурлигини алоҳида таъкидлаган. Шу боис Мустафо Чўқай 1929

йили «Ёш Туркистон» номли журналга асос солади. Бу журнал Туркистон тақдири билан қизиқувчи Осиё, Оврўпа, Африка ва Америка қитъасидаги илм аҳлига, кутубхоналарга тарқатилади. Шу журналнинг 1929 йил 1 декабрдаги 1-сонидида Чўлпоннинг «Япроқлар» шеъри эълон қилинади:

ЯПРОҚЛАР

Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар...
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб олдилар...
Қизариб олдилар сўнг дамда япроқлар.

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар...
Билмадим кимларнинг қисмати узулур.
Ёнғоққа ёпишиб, бир чангал солдилар...
Билмадим кимларнинг умиди йўқ бўлур.

Эй совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тов(у)шингиз қирларда йўқ бўлсин!
Эй меним боғимдан мевамни терганлар,
У қора бошингиз ерларга кўмулсин!

Бу шеър «Фарғона» газетасининг 1923 йил 16 ноябрь кунги 119-сонидида дунё юзини кўрган эди. Кейинчалик бу шеър «Хазон» номи остида берилган.

Хайрулло Исматулло асарида Чўлпоннинг «Гўзал Фарғона», «Гўзал Туркистон» шеърлари чуқур таҳлил этилган, ўзбекистонлик айрим одамларнинг бу ҳақдаги фикрларига танқидий баҳо берилган.

Буюк Британия олимларидан Олав Кэроу ўзининг «Совет салтанати. Ўрта Осиё турклари ва сталинизм» номли китобида Чўлпон шахсияти ва ўзига хос ижодига алоҳида эътибор қаратган. «Чиғатой мероси» бобида О.Кэроу шоир Чўлпонга алоҳида қисм ажратган, шоирнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳусусида ўз мулоҳазаларини билдирган. Унингча, «Чиғатой адабиёти» деб аталган мумтоз ўзбек адабиёти Алишер Навоий билан бошланиб, Чўлпон билан тугайди. О.Кэроу Чўлпон шеърларидан инглиз тилида мисол келтиради ва уни таҳлил қилади. «Чўлпон 1926 йилгача миллий руҳда шеърлар ёзган. Шоирнинг илк асарларини ҳозир топиб

¹ Хайрулло Исматулло. Чўлпон ва жаҳон. Изланишлар, Топилдиқлар ва Тадқиқотлар. «Colpan ve Cehan: Izlanislar, Topildiqlar ve Tadqiqotlar» Xayrulla Ismatulla, Indiana Universiteti / «Colpan and world: Inquiries, Findings, and Research» by Khayrulla H. Ismatulla, Assistant Professor of Uzbek, and Research Assistant in the Department of Central Eurasian Studies of Indian University-Bloomington, USA.

бўлмаса керак», – деган О.Кэроу афсусланиб. Чўлпоннинг илк шеърларини топиб ўқиш ва талабаларга ўқитиш орзуси фақат қирқ йилдан кейин рўёбга чиқадиган бўлди.

Маълумки, Иккинчи жаҳон уруши тугагач, Германияда «**Миллий Туркистон**» номли журнал (араб ҳамда лотин ҳарфларига асосланган ўзбек ва инглиз тилларида) фаолият кўрсата бошлаган. Бу журнал ҳам Туркистон миллий адабиётини тарғиб этишга алоҳида аҳамият берган.

Хайрулло Исматулло Чўлпон шеърини ҳақида мана бу мисраларни битган: **«20-йилларда Туркистонда Чўлпоннинг олдида тушадиган, Чўлпондан ўтказиб шеър ёза оладиган шоир йўқ эди, озодлик ғоясини, ҳурриятни Чўлпончалик бадиий бўёқларда акс эттира оладиган шоир туғилмаганди. Ўша даврга оид тарихий адабиётлар шуни кўрсатадики, Мустафо Чўқай билан Чўлпон йўли бир бўлган, бир эрқарвар демократ сиёсат майдонида Туркистон мустақиллиги учун курашган бўлса, иккинчи буюк мунавваримиз ўз бадиий асарлари билан ҳурриятни қўйлаган. Тўғри йўлни танлаган. Ҳақ йўлидан борган, оддий халқгами билан яшаган икки буюк инсон бир ғоянинг, бир курашнинг икки кўриниши эдилар. Ўша даврдаги Мустафо Чўқай руҳига Чўлпон руҳи мос тушарди»**.¹

Хайрулло Исматулло китобида Чўлпоннинг «Гўзал Туркистон», «Гўзал Фарғона» шеърлари хорижда турлича талқин этилганини шарҳлаб, ҳар икки шеърнинг аслини келтирган:

Гўзал Туркистон

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун. Бўлмасми дил шод?
Билмам, нечун қушлар учмас боғчаларингда?

Бирлигимизнинг қўзғалмас тоғи,
Умидимизнинг сўнмас чироғи.
Бирлаш, эй халқим, келгандир чоғи,
Безансин энди Туркистон боғи.
Қўзғал, халқим, етар шунча жабру жафолар!

Ол байроғингни, қалбинг уйғонсин,
Қуллик, асорат – барчаси ёнсин!
Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,
Ўсиб Туркистон қаддин кўтарсин.
Яйраб, яшнаб ўз ватанинг гул боғларингда.

Гўзал Фарғона

Эй гўзал Фарғона, қонли кўйлагингдан айланай,
Тарқалиб кетган қора, ваҳший сочингга боғланай.
Ваҳший бир ўрмон каби бағрингни босмиштир
қамиш,
Кўзларингда ҳеч кўринмас бир олов, бир ўт ёниш.

Кенг чўзиқ яйловларинг ёвларга очмиш кўксини,
Бир қора парда босибдир тупроғингнинг устини.
Кўзларинг сўлган, ўлик руҳинг билан боқдинг менга,
Қутулишнинг юлдузи асло кўринмасми сенга?

Ул баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?
Йўқмидир ўткур қилич кесмакка ёвларнинг қўлин?
Биз бутун ожиз, заиф, бағри эзилган сен учун,
Бул қадар қонлар тўкилди, ул дахидир сен учун.

Йиғлама, юртим, агарчи бул кунингда йўқ баҳор,
Келгуси кунларда бахтинг юлдузи ўйнаб қолар.

Бу ҳар икки шеърни таҳлил этиб Хайрулло Исматулло «Гўзал Фарғона» шеърининг Тоҳир Чигатой қаламига мансуб «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» китобидан кўчириб олинган ҳамда фарғоналик (андижонлик – Р.Ш.) ёзувчи Восит Саъдулла сақлаб келган нусхалари газета-журналларда босиб чиқарилган, бу икки нашрни филология фанлари доктори (ҳозирда академик – Р.Ш.) Наим Каримов ва (доцент – Р.Ш.) С.Жалилов амалга оширганлар, ҳар икки нашрда ҳам бир қатор чалкашлик, хатоларга йўл қўйилган, Н.Каримов нашрида шеърдаги айрим сўзлар атайлаб бошқа сўзлар билан ўзгартириб қўйилган деб ёзади. Масалан, Чўлпон шеърининг иккинчи ва учинчи сатрида «ваҳший» сўзи ишлатилган («ваҳший сочингга боғланай», «ваҳший бир ўрмон каби»). Н.Каримов нашрида булар иккинчи сатрда яхши сўзи билан, учинчи сатрда яъни сўзи билан алмаштирилган, натижада ажойиб бир шеърга ямоқ тушган:

¹ Кўрсатилган асар. – Б.232.

Тарқалиб кетган қора, яхши (?) сочингга боғланай.

Яъни (?) бир ўрмон каби бағрингни босмишдир қамиш.

Бу сўзлар худди шоҳи кийимга ёпиштирилган бўз ямоқни эслатиб турибди. Бу ўзгартиришни Восит Саъдулла қилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки у киши ваҳший бир замонда (1942 йили) ҳибсга ташланган, ваҳшийликни ўз бошидан ўтказгани учун ҳам ҳар эҳтимолга қарши Чўлпон шеъридаги ваҳший калимасини бошқа юмшоқроқ сўз билан алмаштиришни лозим топган кўринади.

20-йилларнинг охирида Туркияда ҳам Чўлпоннинг айрим шеърлари журналларда нашр этилгани ҳақида маълумотлар бор. Бироқ бу журналлар кам нусхада босилгани ҳамда чет мамлакатларга тарқатилмаганлиги сабабли бу кунларгача етиб келмаган.

ОЛМОНИЯДАГИ ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Профессор Хайрулло Исматулло «Олмон чўлпоншунослари» орасидаги тадқиқодчилардан биринчиси сифатида профессор Йоханнес Бензингни кўрсатган.

Бу олим «Туркистон» номли китобида Фитрат ва Жулқунбой билан бир қаторда Чўлпон ижодини тўғри баҳолаган ҳамда унинг асарлари аҳамиятини кўрсатиб берган.¹ Унинг биринчи бор Чўлпон ижодига батафсилроқ тўхталиб ўтган асари «Ўзбек ва янги уйғур адабиёти» номли китобидир. Бу олмон олими Чўлпоннинг «Тонг сирлари» тўпламига кирган шеърларини ҳамда «Ёрқиной», «Халил фаранг», «Муштумзўр», «Чўрининг исёни» (Й.Бензинг бу асарни олмон тилига хато равишда «Жўранинг исёни» деб нотўғри таржима қилган – Х.И.), «Ўртоқ Қаршибоев» каби асарлари ҳақида фикрлар баён қилган.

Профессор Й.Бензинг Чўлпоннинг ана шу шеърларидан айримларини олмон тилига таржима қилган. Бу олим Чўлпоннинг «Турмушми бу?» номли шеърини таҳлил қилиб, ундан парча келтирган. Шеърни олмон тилига таржима қилгани ва шу орқали советларнинг ўша даврдаги мустамлакачилик сиёсатига қарши ўз муносабатини билдирганини исботлашга интилган:

Эскисин қўймоқ, янгисин олмоқ,
Ёзиқсизларни ўтга солмоқ
Янги турмушга чиқмоқликмидир,
Эскиликларни йиқмоқликмидир?²

Маълумки, Чўлпон 1937 йилда Самарқандда ўзининг «Туш» исмли нашр этилмаган шеърини халққа етказиш ҳаракатида бўлган. Унингча, совет ҳокимияти бир туш даражасида бўлган.

Олмон олими Й.Бензинг чоп этган «Турмушми бу?» тўртлиги Боймирза Ҳайит эслатиб ўтган «Туш» шеърининг бир бўлаги бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Зукко олим Хайрулло Исматулло таъкидлаганидек, йўқсуллар инқилобидан кейин эскиликка қарши кураш ниқоби остида Туркистон халқининг ўзига хос ҳаёт тарзига қарши ваҳшийларча курашган шўроларга қаратилган бу шеър ҳам сўнгги йилларда чоп этилган шоир тўпламларига киритилмаган. 2016 йили «Академнашр»да чоп этилган Чўлпоннинг тўрт жилдлик «Асарлар» тўпламига ҳам «Туш» шеъри киритилмай қолган. Ўз даврида марҳум Хайрулло Исматулло Чўлпоннинг «Туш» шеърини Чўлпонни таниган, унинг мухлиси бўлган туркистонлик мунавварлар архивларидан ахтаришимизга тўғри келади деб ёзган эди. Афсуски, «Туш» шеъри ҳозиргача топилгани йўқ.

¹ Бензинг Й. Ўзбек ва янги уйғур адабиёти // Турк филологияси асослари. Тўплам. 2-жилд. – Висбаден, 1965. – 709 б.

² Бензинг Й. Ўзбек ва янги уйғур адабиёти // Турк филологияси асослари. Тўплам. 2-жилд. – Висбаден, 1965. – 709 б.

ДОКТОР БОЙМИРЗА ҲАЙИТ

АСАРЛАРИДА ЧЎЛПОН

Доктор
Боймирза Ҳайит
(1917 – 2006)

Бу инсон 1917 йили ҳозирги Наманган вилояти Уйчи туманида туғилган, касби халқ маорифчиси, уруш бошланиши арафасида Жалолобод курортида дам олаётган вақтда армия сафига чақирилган, фашистлар Германиясига қарши урушда иштирок этган, жанглардан бирида асир тушган, бошқалар қатори у ҳам советларга қарши «Туркистон легиони» сафида бўлган. Уруш тугагач, Олмонияда яшаб қолган, асосий меҳнат фаолияти Туркистон тарихининг долзарб масалаларини тадқиқ этишга бағишланган. Советлар томонидан «босмачилик» деб номланган миллий озодлик ҳаракати тарихига, XX асрдаги Ўрта Осиё республикалари тарихига бағишланган ўнлаб китоблар, 100 дан ортиқ илмий рисоалар, 400 дан зиёд мақолалар муаллифи. Бу ватандошимизнинг Туркистондаги озодлик курашчилари бўлган Мустафо Чўқай, Чўлпон, Фитрат каби шахслар ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб ёзилган асарлари нафақат тарих, балки ғоявий кураш нуқтаи назаридан ҳам катта аҳамиятга эга экани жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф этилган. Би-Би-Си Марказий Осиё ва Кавказ хизмати раҳбари Ҳамид Исмоил шундай дейди: **«Боймирза Ҳайит мустақиллик ғоясини илгари сурган, совет истибдодидан қутулиш йўлларини ўрганган, таҳлил этган йирик мутафаккирдир»**. СССР даврида унинг асарлари тақиқланган, унга ва асарларига қарши кўплаб мақолалар эълон қилинган. Ўзбекистон тарихи, умуман, Ўрта Осиё тарихининг XIX – XX аср даври бўйича номзодлик, докторлик диссертацияла-

рини ҳимоя қилган тадқиқотчилар, Москва, Тошкент, Олма-ота, Бишкек, Душанбе, Ашхободда нашр этилган кўплаб монографиялар, китоблар муаллифлари ўз асарларида Боймирза Ҳайит асарларини буржуача, советларга қарши руҳда, антикоммунистик оҳангда деб кўрсатганлар. Бу ажойиб муаррих шаънига кўплаб асоссиз хуружлар қилинган. Доктор Боймирза Ҳайит Ўзбекистон мустақилликка эришгач, 1992 йил августида биринчи ва охири марта ватанини зиёрат этиш учун Ўзбекистонга келган. Ўшанда бу олим ўз ҳамроҳлари билан бирга академик Аҳмадали Асқаров бошчилигида биз яшаб турган Андижон шаҳри Пахтаобод кўчаси 49-уйда меҳмон бўлган. Ўзбекча, андижонча удум билан бу табаррук инсонга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилган. Эсимда, 24 август куни дам олиш бўлишига қарамай, биз хизмат қилаётган Бобур номидаги Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедрасига Боймирза Ҳайит, унинг рафиқаси Рут хоним туркиялик кузатувчилар билан бирга ташриф буюришган. Биринчи қаватдан иккинчи қаватга ўтиш орасида «Истиқлолинг абадий бўлсин, жон Ўзбекистон» номли катта стенд бўлиб, унинг бир томонида буюк Амир Темури, иккинчи томонида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислам Каримов портрети турган эди. Бу табаррук меҳмон стендни томоша қилаётганда Президент суратини кўрсатиб ҳаммага қарата: «Бу инсон Ўзбекистон халқи тарихида абадулабад қолди. У мустақилликни эълон қилган зот сифатида тарихимизга муҳрланиб қолди», – деб айтгани ҳали-ҳамон ёдимда. Кафедрага кириш олдидаги коридорда «Тарихимизнинг долзарб масалалари» мавзuida стендга кўзи тушган Боймирза Ҳайит турмуш ўртоғи Рут хонимга ва кузатувчиларга ўзида йўқ хурсанд бўлиб шундай деганди: **«Мана,**

истиқлол туфайли менинг асарларимни Ватанимдаги университет талабалари ўқишмоқдалар, совет даврида эса бизнинг китобларимизга қарши маломат тошлари отилган эди». Ўша стендда Боймирза Ҳайитнинг сурати ва «Мулоқот» журналида эълон қилинган бизнинг мақоламиз ҳам қўйилган эди. Ўша куни меҳмонлар профессор Мухторхон Эшонхўжаевнинг хонадонидида ҳам бўлган. Кечки ўтириш бизнинг хонадонимизда бўлган. Ўша куни кечаси Аҳмадали Асқаров ва мен машиналар ташкил этиб, Уйчига борганмиз, Олмониядан келган бу азиз меҳмонлар ўзи туғилиб ўсган маҳалла ва хонадонда бўлганида бутун атрофдаги аҳоли уларни катта қувонч билан кутиб олган эдилар. 1995 йили академик Аҳмадали Асқаров ва мен Анқарага самолётда учдик. Туркия Республикаси тарихчи олимлари ташаббуси билан кўп жилдлик «Туркий дунё халқлари тарихини яратиш» бўйича халқаро конгрессни чақириш учун ташкилий қўмита аъзоларининг йиғилишида иштирок этиш бизга насиб қилди. Шунда яна бир бор доктор Боймирза Ҳайит билан учрашиб суҳбат қилиш имконига эга бўлдим. Ўша йил сентябрида конгресс Анқарада ўтказилди. Биз «Буюк Бобурийлар салтанати тарихига доир», «Ўрта Осиёда советлар босқинига қарши истиқлолчилик кураши» мавзуида илмий ахборотлар берганмиз. Бу ҳақда Туркиядаги «Хуррият» газетаси қатор хабарлар эълон қилган эди.

1996 йили турмуш ўртоғим Фотимахон билан биргаликда Олмониянинг Баден-Баден санаториясида дам олаётганимизда бизни доктор Боймирза Ҳайит ва Рут хоним ўзлари яшаб турган Кёln шаҳрига меҳмонга таклиф этишди. Биз поездда Кёlnга келдик. Вокзалда Боймирза Ҳайит ўз машинаси билан бизни кутиб олди. Уйда тушлик қилганимиздан сўнг Боймирза Ҳайит иккимиз шаҳар боғида сайр қилдик. Кўп масалалар бўйича суҳбат қурдик. Улардан бирида ҳамюртимиз Абдулҳамид Чўлпон ҳақида гап кетганди. Суҳбатдошим ўзининг илмий фаолиятида советлар даврида қатағонда ҳалок бўлган жадид шоирлар ҳақида, хусусан, Абдулла Қодирий, Чўлпонлар тақдири ҳақида рисо-

лалар эълон қилганини эслаб ўтди. Шунда мен Чўлпон тақдири фожиали кечганлиги ҳақида айрим фикрларни айтганман. Улардан бири СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёри йиғилиши қарори билан 1938 йил 4 – 15 октябрь кунлари Тошкентда 400 га яқин ўзбекистонлик зиёлилар, раҳбар ходимлар, шоир ва ёзувчилар, олимлар отиб юборилгани ҳақида эди. Шунда Боймирза Ҳайит Абдулҳамид Чўлпоннинг қатл этилиши ҳақида тамомила янги бир тарихий фактни эслаб ўтган. Отув навбати Чўлпонга келганида отиш билан шуғулланаётган ходимнинг милтиғида ўқ тугаб қолган бўлади. Шунда отиш ўрнига асли Ленинободнинг Хўжанд шаҳридан бўлган, миллати тожик маҳбус қўлига болта берилиб, Чўлпонни чопиб ташлаш ҳақида буйруқ берилади. Бунинг учун маҳбуснинг жинояти енгиллаштирилиши ваъда қилинади. Оқибатда маҳбус қўлидаги болта билан Чўлпонни ўлдиришга мажбур бўлади. Бу маҳбус кейинчалик Иккинчи жаҳон уруши даврида ГУЛАГ лагерларидаги маҳбуслар қатори душманга қарши жанг олиб бориш учун фронтга олинган, фашистларга қарши жанг олиб боришга сафарбар этилган. Кўпчилик қатори асир тушган. Кейинчалик асирликдан халос бўлиб Кёln шаҳрида яшаётган бўлган. Шунда Боймирза Ҳайитга ўша одам билан учрашишимиз зарурлигини айтдим. У менинг илтимосимга кўра суриштирув ишлари олиб борди, бироқ ўша одам Кёlnда эмас, бошқа бир жойда экан. Сафаримиз қисқа бўлганлиги туфайли ўша одам билан учрашиш имконига эга бўлмадик.

Доктор Боймирза Ҳайитнинг Чўлпон ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари эълон қилинган мақолалари ҳақида Хайрулло Исматулло **«Чўлпон ва жаҳон: изланишлар, топилдиқлар ва тадқиқотлар»** номли асарида тўхталиб ўтган. Ўша асардан айрим саҳифаларни келтиришни лозим билдик.

50-йиллардан бошлаб Олмония шарқшунослигида янги бир ном пайдо бўлди. Бу 1950 йили Қўқон хонлиги ва Алаш Ўрда тарихидан диссертация ёқлаган доктор Боймирза Ҳайит эди. Олмонияда Чўлпон фаолияти ва асарларини

кенг кўламда ўрганиш унинг номи билан боғлиқдир. Бу тарихчининг «Туркистон XX асрда», «Туркистонда рус-совет мустамлакачилиги ва империализми» ҳамда «Туркистон Россия ва Хитой ўртасида» каби китобларида, шунингдек, «Ҳозирги замон Туркистон адабиётининг баъзи масалалари», «Ёш ўзбек адабиёти» каби мақолаларида Чўлпон фаолиятининг, ижодининг маълум қирралари ёритилган.

Боймирза Ҳайит «Туркистонда ўлдирилган туркий шоирлар. Мазлум туркларнинг ҳаётидан парчалар» номли китобида Чўлпоннинг ҳаёти ва фожиясига оид маълумотлар билан бир қаторда шоирнинг «Хаёл», «Халқ», «Виждон эрки», «Кураш», «Ўзбек қизига», «Гўзал Фарғона», «Муҳит кучли экан» ҳамда «Бас энди» шеърлари хусусида фикр юритган.

Ҳатто «Большая Советская Энциклопедия»-нинг 1934 йилги нашрида (61-том, 684-бет) «Чўлпон ўзбек шеърида янгилик яратган шоирдир» деб ёзилганини Боймирза Ҳайит келтириб ўтган. Домла бу ишини ушбу сўзлар билан ақунлайди:

«Шоир ҳаётининг сўнгига қадар ўз йўлидан воз кечмагандир. У янги замон Туркистон адабиётининг буюк сиймосидир. Советлар Чўлпоннинг моддий борлигидан қутулдилар, лекин ҳануз унинг руҳидан қутула олмадилар».

Чўлпон ҳақидаги асосий фикрларини, шоир асарлари таҳлилини Боймирза Ҳайит ўзининг **«Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон»** номли ишида кенг ёритган. Б.Ҳайитнинг мазкур иши унинг 1964 йили Ҳиндистон пойтахти Деҳлида ўтказилган Шарқшуносларнинг халқаро XVI йиғилишида ўқилган маърузаси асосини ташкил этган. Бу иш бир қатор хорижий тилларга таржима қилиниб, чоп этилган. Бу илмий тадқиқот ўзбек ва инглиз тилида чиқаётган «Миллий Туркистон»нинг 1964 йил 102-А сони саҳифаларида ҳам босилган.

Б.Ҳайит адибнинг ижоди ҳақида шундай ёзган: **«Чўлпоннинг адабий фаолияти 1917 йилда «Халил фаранг» номли саҳна асари билан бошланган. 1920 йилда унинг 6 кўринишли «Ёрқиной» саҳна асари майдон-**

га чиқди ва бу 1926 йилда қайтадан нашр этилди. 1920 йилларда унинг «Узун қулоқ бобо», «Замона хотини», «Муштумзур», «Ўртоқ Қаршибоев», «Жўранинг исёни» (?) ва «Ҳужум» каби саҳна асарлари афкори умумиянинг диққат эътиборини қозонди. Бу асарларнинг барчаси унинг қобилияти учун буюк бир шаҳодатнома бўлиб ҳисобланади».¹

Ўз мақоласида Боймиза Ҳайит бутун эътиборини Чўлпон шеърларига қаратди. Унинг фикрича, «Чўлпоннинг биринчи шеърлари ўз ўқувчиларининг диққатини қозона олган эди. Ҳамма ундан келажакнинг Чўлпони сифатида умид қилмоққа бошлаган эди».²

Боймирза Ҳайит Чўлпоннинг илк уч тўпламидан жой олган шеърларини шундай баҳолаган: **«Чўлпоннинг инсонлар қалбини ларзага келтирган, туркистонликлардаги миллий туйғунинг дил ифодаси бўлган «Уйғониш» (1924), «Булоқлар» (1925) ва «Тонг сирлари» каби шеърлар тўпламлари уни ҳеч вақт адабиёт тарихидан ўчириб бўлмайдиган бир сиймо ҳолига келтирди. Балки, Чўлпон ўз вақтида ўз ижодининг юксак поғонасига етган бўлуви мумкин».**

«Кеча ва кундуз» романи 1931 йилда эмас, балки 1936 йилда китоб ҳолида нашр этилди. Учинчидан, 1931 йилдан сўнг Чўлпоннинг тўртинчи шеърлар тўплами – «Соз» 1935 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан нашр этилган, яна шоир «Жўр» номли шеърлар тўпламини тайёрлаб, нашриётга топширган бўлган.

1936 йил ҳам Чўлпон ижодида сермахсул йил бўлган. Биринчи романи нашр этилиши билан бирга «Бу ўлканинг кўклами» («Гулистон» журнали, 1936 й. 5-сон), «Яхши бор, устоз» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1936 й. 26 июнь), «Булбул ва гул», «Банди» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1936 й. 12 декабрь) каби шеърлари матбуотда ўша йили босилиб чиққан.

¹ Кўчирмалар «Миллий Туркистон» – МТда қандай берилган бўлса, шундайлигича, ўзгартиришсиз олинди.

² Б.Ҳайит. Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон (немис тилида) // Ислом дунёси. 1964. IX жилд. 1 – 4-сонлар.

Шоир Чўлпоннинг шеърларини бадий жихатдан таҳлил этиш муаррих Б.Ҳайит ва-зифасига кирмаган. У тарихчи бўлгани учун ҳам шоирнинг ижтимоий фаолиятига кўпроқ эътибор қаратган. Чўлпоннинг роман ва ҳикоялари ҳақида Б.Ҳайит ҳеч бир фикр баён этмаган. Чўлпоннинг сажиясига оид бирор жиддий тадқиқот яратилмаган, эсдаликлар ёзилмаган. Бунинг сабаби шуки, Чўлпон билан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлганларнинг баъзилари ҳозирда ҳам ҳаёт, аммо бу шахслар хотира қолдирмаётирлар. Бунинг бир қатор сабаблари бор. Чўлпон ҳақида ўз хотираларини маълум қилишдан ҳадиксирашлар мавжуд. Маълум тоифадаги шахслар борки, бу кимсалар билган-билмаганларини «тегишли жойлар»га ўз вақтида ёзиб топширишган. Ҳозир мустақиллик даврида эса рост гапларни ёзишдан қўрқадилар.

Боймирза Ҳайит Чўлпонга оид хислатлар, қизиқ маълумотларга эга. Буюк муаррих шундай ёзган: **«Чўлпон сезгир, чуқур ўйловчи, кўп сўзламайдиган, жасоратли, ҳар томонга қараб талпина бермайдиган, камтар, қўрқмасдан ижод этувчи шоир эди. Унинг дунёси ўз халқи эди... У ҳуррият шоири эди. У ўз халқи билан бирга эди. Шунингдек, у ўз халқи дардининг садоси ҳам эди. Бундай хусусиятлар уни ўз халқининг туйғулари учун таржимон сифатида майдонга чиқарар эди»**.¹

Хайрулло Исматуллонинг фикрича, ҳозиргача Чўлпоннинг туғма қобилиятига оид бирор жиддий тадқиқот яратилмаган, эсдаликлар ёзилмаган, адиб билан суҳбатлашишга муяссар бўлганларнинг айримлари ҳали ҳам барҳаёт бўлсалар-да, улар хотира қолдирмаётгани, бунинг сабабларидан бири ҳайиқиш экани, бирор қор-ҳол бўлишидан ҳадиксираш мавжудлигини таъкидлаб шундай хулосага келган: «Чўлпонни яхши билган, таниган, суҳбатлашган иккинчи тоифа кимсалар борки, улар шоир

ҳақида билган-билмаганларини «тегишли жойлар»га ўз вақтида ёзиб топширган кўринадилар. Шу боисдан ҳам энди мустақиллик даврида рост гапларни ёзишдан қўрқсалар керак». Энг муҳими, Б.Ҳайит Чўлпон ижодига жуда тўғри баҳо бера олгани, советлар уюштирган хуружларга қарши курашиб келган ғарб олимларининг сардори бўлгани эътироф этилган. Ўзбекистоннинг академик адабиётшунослари буюк Чўлпонни ҳимоя қила олмаган бир пайтда муҳожирликдаги ватандошимиз Боймирза Ҳайит Чўлпоннинг буюклигини мардонавор исботлаб келган.

Хайрулло Исматулло бу ўринда шундай ёзди: **«Ман этилган мунавварларимиз, улугларимиз ҳақида қанчалик кўп ёзса, Б.Ҳайит шўролардан шунчалик гап эшитди. Уни қоралаб, чапланмаган бўёқ шўро ташвиқоти захирасида қолмади. Унда Ўрта Осиё республикалари, қадимги Туркистон озод бўлган, мустақилликни қўлга киритган бир кунда энди бу заҳматкашга оддийгина «Раҳмат!» дейдиган вақт келмаганмикин?! Қачонгача дунёга танилган бу олимимизнинг номи бошлиқчаларнинг қора рўйхатидан ўрин олиб туради?!»**

Юртдошимиз Хайрулло Исматулло Чўлпон ижоди дарсликларда ҳам ўз жойини топиши 1945 йилданоқ бошланганини қайд этган. Олмониялик машҳур шарқшунос олима Аннимари фон Габэн 1945 йили, гарчи ватан урушида енгилаетган бўлса-да, Лейпциг ва Вена шаҳарларида ўзининг «Ўзбек тили грамматикаси» дарслик китобини чоп эттирганди. Ўша дарсликда Чўлпон ва бошқа миллий ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланган. Айни вақтда, машҳур ўзбек ёзувчилари асарларидан намуналарни ўз китобида илова тариқасида ҳам келтирган. Унинг ўзбек тили дарсликларида Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида суҳбатлари ҳам ўрин олган. Ўша дарсликнинг иккинчи жилдида Чўлпон ҳаёти ва ижоди ҳақида «Буюк инсон ҳар куни туғилмайди», «Кишан кийма, бўйин эгма», «Пахтажон, пахта» каби матнлар, Чўлпон асарларидан парчалар берилган.

¹ Б.Ҳайит. Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон (немис тилида) // Ислон дунёси. 1964. IX жилд. 1 – 4-сонлар; Доктор Боймирза Ҳайит. Кадири ва Чулпан – две фигуры новой узбекской литературы Туркестана // Звезда Востока. 1992. №4. – С.198 – 204.

АМЕРИКАДА ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Муҳожирликдаги ўзбек олими Хайрулло Исматулло ўз асарида Америкадаги чўлпоншунослик масалаларини ҳам келтириб ўтган. XX аср 50-йилларида АҚШнинг Колумбия университети чўлпоншунослик марказига айланиши, бунда Эдвард А. Оллвортнинг хизмати катталиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Профессор Эдвард «Ўзбек адабий сиёсати», «Замонавий ўзбеклар», «Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида», «Билим ўчоғи» каби асарларида Чўлпон ижодининг айрим қирраларига катта эътибор бергани баён этилган.

Эдвард Оллворт ва Темурхўжа ўғли.
2016 йил 31 март. БМТнинг
Нью-Йоркдаги бош қароргоҳида

Бу олим Чўлпоннинг жадидчилик жабҳасидаги ва журналистика соҳасидаги фаолиятини тадқиқ этган. Унингча, жадидларнинг газетаси «Садойи Туркистон» атрофига Ўрта Осиёдаги Чўлпонга ўхшаш энг машҳур мутафаккирлар ва сардорлар йиғилган.¹ Бу ўринда Оллвортнинг мана бу фикрларини эслаш жоиздир: «**Ёзувчи Абулҳамид Чўлпон руслаштириш ёки советлаштиришга қарши ёзилган ўзининг «Бузилган ўлкага» каби шеърий фарёдини бостириб чиқарганида коммунистик тузум**

малайлари ғазабини бир неча бор қайнатди ҳамда Ўрта Осиёдаги пролетар адабиёти қўриқчи халфалари бўлмиш кимсаларнинг сабр косасини тўлдирди».²

Э.Оллворт 1956 йилдан сўнг Абдулла Қодирийнинг оқланиши жуда яхши бўлгани, бироқ Чўлпон, Фитрат ва бошқа ноҳақ қораланган, таҳқир этилган мунавварлар ҳурмат-эътиборининг ўз вақтида тикланмаганлигини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмаслигини таъкидлаган. У шундай ёзган: «Доктор Султонов ва унинг сафдошлари амалга оширган чала, номукамал ишлар туфайли кўп саволлар жавобсиз қолди. Фитрат ва Чўлпон каби миллий сиймоларга нисбатан адолат ўз вақтида тикланмади».³

Тошкентда чиқаётган «Билим ўчоғи» журналы тарихига бағишланган ишида профессор Э.Оллворт Чўлпоннинг машҳур «Бузилган ўлкага» шеърини таҳлил қилган.

«Замонавий ўзбеклар» китобида Чўлпон ва унинг атроф-муҳити тўғрисида фикр юритиб шундай ёзади: «Чўлпон ва унинг атрофидаги инқилобий руҳдаги шоир ва ёзувчилар (ўз асарларида) мутлақо ўзгача тароватга эга тил, услуб, оҳанг, руҳ ва мазмун намойиш этиб эдилар». Бу ҳақда Хайрулло Исматулло: «Э.Оллворт домланинг бу фикрлари айрим академик китобларда Чўлпонга берилган таъриф-тавсифлардан ўзининг тўғрилиги, холислиги, одиллиги, масалага ҳалол ёндашиши билан ажралиб туради», – деб муносабат билдирган.

Ўзбекистон бўйича мутахассис, ўзбек тилини яхши эгаллаган АҚШдаги тадқиқотчилардан бири Жон Соупер 1987 йил 14 майда чоп этилган «**Икки ман этилган ўзбек ёзувчилари асарлари қайта нашр этилди**» номли мақоласида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси пленумидаги Фитрат ва Чўлпон асарларини ўрганиш ва нашр этишга бағишланган масала-

¹ Э.Оллворт. Замонавий ўзбеклар. – Б.1795.

² Хайрулло Исматулло. Кўрсатилган асар. – Б.247.

³ Э.Оллворт. Адабиётнинг йўналиши. – Б.390.

ларни ёритган, Темур Пўлат, Эркин Каримов, Аҳмад Алиев ва Озод Шарофиддиновларнинг Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этишга оид чиқишларига ўз муносабатини билдирган. Озод Шарофиддиновнинг мана бу фикрларини олқишлаган ва ўз асарларида келтириб ўтган: **«Чўлпонга бахт кулиб боқмади, у оқланди-ю, бироқ шу он яна қайтадан зиндонга ташланди. Ўша даврдаги ҳукмдор раҳбарларимиз, жонажон Марказқўмдаги доно ишбошилар гўё Чўлпонни тирилтириб, яна ўлдирдилар-у, шоша-пиша гўрга тикдилар. Чўлпон янги зиндонда яна 30 йил ётишга мажбур бўлди. Бундай даҳшатли адолатсизликни халққа тушунтирмоқ керак эди. Шунда катталаримиз изоҳ беришди: Чўлпон шоир сифатида оқлангани йўқ, у фақат фуқаро сифатида оқланди. Бу изоҳдаги ўта мантиқсизликни бир қарашдаёқ илғаб олиш қийин эмас, ахир шоир одамнинг қайси қисми шоир-у, қайси қисми фуқаро бўлади? Лекин раҳбар одам ҳамма вақт ҳам мантиққа ошно бўлиши шарт эмас».**¹

Жон Соупер мақоласида бу борада қуйидагича муносабат билдиради: **«Қандай қилиб бир инсонни икки бўлакка бўлиш мумкин: бир қисми унинг гражданлиги ва иккинчи қисми унинг санъати деб? Бахтга қарши, ўша вақтларда мана шундай ғайриинсоний мантиққа қарши ҳукм чиқариш мумкин эди».**

Жон Соупер ўзининг «Ўзбек ёзувчиларининг тўла оқланиши (реабилитацияси) эҳтиёткорлик билан маъқулланди» номли мақоласида икки ёзувчи – Чўлпон ва Фитрат асарлари нашрига оид фикрларини келтирган. Фитрат ва Чўлпон ижодини жадиदчиликдан алоҳида олиб тадқиқ этиш қийинлигини таъкидлаган.

1988 йил февралдан «Шарқ юлдузи»да Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи чоп этила бошланди. Ўзбекистонда «Саодат», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Шарқ юлдузи» ва бошқа матбуот органларида чоп этилган Чўлпон ва Фитрат асарлари ҳақида Ж.Соупер: «Ўзбек қатли ом қурбонлари Чўлпон ва Фитрат асарлари, ниҳоят, қайта нашр этилди», – деб ёзганди.

Ж.Соупер Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Н.А.Муҳиддинов даврида қатли ом этилганларни оқлаш, уларнинг асарларини қайта босиб чиқариш ишлари яхши йўлга қўйилганини алоҳида таъкидлаб ўтган. Ж.Соупернинг аниқлашича, Ш.Рашидовнинг вафотидан бир йил ўтгач Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш масаласида туб ўзгаришлар юз берган.

Ж.Соупер ўзбекистонлик айрим адабиётшунос олимларнинг Чўлпон ва Фитрат ҳақидаги баъзи бир фикрларидан қаноатланмаган. Профессор Хайрулло Исматулло бу борада шундай ёзади: «Ж.Соупернинг ўйлашича, сталинизм даҳшати ҳаммаёқни қоплаб олаётган бир даврда совет ҳокимияти тушунчаси қандай қилиб бу икки буюк ёзувчи эътиборини ўзига тортганлигини ва шунинг натижасида ёзувчилар ўз хатоларини тушуниб етганликларини Б.Назаров ишонарли изоҳлаб бермаган».

На Чўлпон, на Фитрат «хато қилган эканман» деб юракдан ҳеч вақт тан олмаган. Фақат маълум «қизил» сатрларни ёзишга мажбур бўлганлар, тўғрироғи, мажбур этилганлар.

¹ Қаранг: Шарофиддинов О. Чўлпон ҳаракатга чорлайди // Халқ сўзи. 1997 йил 28 ноябрь.

ЧЎЛПОННИНГ ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ ҲАҚИДА

Д.Қуронов

**Д.Қуронов, филология фанлари
доктори, профессор**

Чўлпон ақлини таниб, онгли ҳаётга қадам қўйибди ҳамки, бир нарсани – ўзи униб-ўсаётган юрт, бу жамият янгилашнишга жудаям муҳтожлигини теран ҳис қилди, айна ҳис уни бу борадаги ҳаммаслақлар – жадидлар қаторига бошлади. Янгиликка мойил кўнгил бошқача йўл тутиши мумкин ҳам эмас, зеро, номи ҳам, мақсади ҳам, амаллари ҳам янгиликка эш ҳаракат эди жадидчилик. Шу ўринда халқимиз иборасини қўллаб Чўлпоннинг «танглайи янгилик деб кўтарилган» десак, асло муболаға эмас. Унинг ижтимоий-сиёсий қарашларидаги мазкур хусусият ижодий фаолиятига ҳам тўла кўчган эди десак эса айна ҳақиқат бўлади. Зеро, Чўлпон то охири асарларига қадар янгилик излаб, топганларини татбиқ этиб яшади. Сираси, унинг машҳур «Кўнгил янгилик қидирадир» қавли ижодий кредоси, қисқа ижодий фаолияти давомида оғишмай амал қилган дастуриламали эди.

Юқоридаги шахсий ҳам ижодий фазилят Чўлпоннинг миллий адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилаган бош омил ҳисобланмоғи керак. Зеро, айна шу фазилят унинг ўз ижоди билан янги ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйган ижодкорлардан бири бўлиб қолишини таъминлади.

Ўн етти ёшли Чўлпон «Адабиёт надир?» мақоласида янги адабиёт яратиш зарурати ҳақида гапириб, «Агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқирозий бўлурмиз», – деб ёзади. Яъни бу ўринда у мумтоз адабиётимиз анъаналарининг бевосита давоми бўлиб келаётган адабиётни назарда тутаетир. Бу адабиёт ҳамон ўша асрий мавзулар теграсида айланар, ўқтин-ўқтин ёзилган ижтимоий мавзудаги битиклар ҳам тарихий конкретликдан анча йироқ, даврга боғланиши ўта заиф эди. Иккинчи ёқдан, энди бу адабиёт саройлардан мадраса ҳужраларига кўчган ва, тан олиш лозим, сезиларли даражада майдалашган, жамиятга таъсир кўлами ҳам шунга яраша, миллатни уйғотиш вазифасини зиммага олишга ожиз эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон: «Ҳали бизга кўб тиётр ва рўмон китоблари ёзмоқ керак-дурким, бу қарз бир ҳовуч зиёли ёшларимиз ила аҳли қаламимиз устларига тушадир»¹, – дея бонг уради. Чўлпон қалами бор ҳаммаслақ ёшларни «миллатнинг энг танқид қилинатурғон ўринларида аралашуб юрмакка» чақиради. Чунки «аралашуб юрулса, андаги сўзларни, одамларни ўрганмоққа бўладирки, китоб бетларига кўчируб ёзмоққа материёлларнинг энг асллари

¹ Чўлпон. Адабиёт надир? // Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016. – Б.5.

халқ орасидан олинадур». Ёш адиб буни Оврўпа ёзувчилари тажрибасига таяниб таъкидлайди, чунки улар «ўзларининг яхши-ёмон одатлари орасида юрубдурлар, сўнгра қўлларига қалам олуб, яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб ёзибдурлар».¹ Табиийки, бу гаплардан Чўлпон орзулаётган адабиёт қандай бўлиши кераклигини фаҳмлаб олиш қийин эмас: ёш муаллифга кўра, адабиёт мавжуд ижтимоий воқеликни бори-ча тасвирлаши ва унга ғоявий-ҳиссий муносабат билдириши («яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатиши») керак.

Чўлпон ўзининг «Қурбони жаҳолат» ва «Дўхтур Муҳаммадиёр» деб номланган илк ҳикояларига айна шу қарашларини татбиқ этди, ижодий ниятини рўёбга чиқарди. Ҳар икки ҳикояда ҳам аниқ макон – муосир Туркистон ижтимоий воқелигига монанд бадиий воқелик яратилди ва шу ҳудудда яшаётган одамларга монанд қаҳрамонлар ҳаракатлантирилди. Шу жиҳатдан қаралса, мазкур икки ҳикоя адабиётимиздаги маърифатчилик реализми йўналишида яратилган илк насрий асарлардир. Зеро, агар, бир томондан, «Қурбони жаҳолат» 1914 йил апрелида, «Дўхтур Муҳаммадиёр» эса 1914 йил июнь ойида чоп этилганини, иккинчи томондан, Мирмуҳсин Шермухамедовнинг шу типдаги «Бефарзанд Очилдибой» рўмони 1914 йил сентябрида, Ҳамзанинг «Янги саодат» рўмони эса 1915 йилда эълон қилингани эътиборга олинса, Чўлпон адабиётимизда биринчи бўлиб реалистик тасвир тамойилларини тўла татбиқ этган носир деб таъкидлаб айтишимиз мумкин.

Албатта, реалистик тамойиллар адабиётни воқеликка яқинлаштирди, лекин шунинг ўзи кифоя қилмайди. Сабаби, воқеликда мавжуд нарсаларни шунчаки ҳикоя қилиб бериш ҳали санъат эмас, бундай асарнинг ўқувчини ростмана жалб қилиши, унинг онги ва қалбига таъсир ўтказиши амри маҳол. Яъни реалистик тамойиллар ўзига мувофиқ ифода йўсини ва шакллариини ишлаб чиқишни тақозо этади. Чўлпон андоза деб қараётган Оврўпа насрида воқелик шундай қайта яратиладики, ўқувчи беихтиёр ўзини ўша воқеликда ҳис қилади,

айни пайтда, унга четдан қараб баҳо бера олади. Чўлпон ҳам «Ойдин кечаларда», «Нонушта» ҳикояларида худди шундай ифода йўсинини муваффақиятли қўллади, адабиётимизда новеллистик типдаги ҳикоянинг илк гўзал намуналарини яратди. Ушбу ҳикояларда тасвир ва диалог салмоғи кескин ортди, ривоя салмоғи эса мос равишда камайди. Яъни уларда шунчаки ҳикоя қилинмайди, балки тасвирлаб ҳикоя қилинади, натижада асар бадиий воқелиги ўқувчи тасаввурида тўлақонли гавдаланади. Ўз навбатида, тасвир салмоғининг ортиши бадиий насрда рангтасвир санъатига хос ифода йўлларида кенг фойдаланиш имконини яратади. Жумладан, Чўлпон «Нонушта», «Қор қўнида лола», «Тараққий» ҳикояларида тасвирий санъатга хос композицион тафаккур имконларидан моҳирона фойдаланган. Хуллас, Чўлпоннинг ҳикоя поэтикаси бобидаги изланишлари янги ўзбек ҳикоячилиги тараққиётида муҳим аҳамият тутиши шак-шубҳасиздир.

«Кеча ва кундуз» биринчи ўзбек романи – «Ўтган кунлар»дан ижодий таъсирланиш, муаллифи билан ижодий мусобақа асосида яратилган десак, тўғри бўлади. Буни иккала романдаги персонажлар тизими, сюжет мотивлари ва ҳолатларидаги ўхшашликларда кўриш мумкин. Шундай бўлса ҳам, поэтик қурилиши ва хусусиятлари нуқтаи назаридан Чўлпон романи «Меҳробдан чаён»га яқинроқ. Биз сюжет мотивлари ва ҳолатларидаги муштаракликдан чуқурроқда ётувчи яқинликни назарда тутмоқдамиз. Романда драматик унсурлар салмоғини кучайтириш тажрибаси илк бор «Меҳробдан чаён»да бошланган. Бироқ унда эпик ва драматик унсурлар уйғунлашиб кетмагани, ривоя ва саҳна кўринишлари мувофиқ нисбатларда олинмагани сабабли тажриба етарли эстетик самара бермади. А.Қодирий бошлаган тажрибани Чўлпон қиёмига етказди. У «Кеча ва кундуз»да ривоя, тавсиф ва диалогни зарур нисбатларда уйғунлаштириб, ривоя ритми монотонлашуви-га йўл қўймади. Бунга Чўлпон сюжетни драматик шиддат билан ривожлантириш, маконий ва замоний ўзгаришларни ҳаракат бирлиги ҳисобига асослаш, сюжет эпизодларини «тежаш»

¹ Чўлпон. Муҳтарам ёзгучиларимизга // Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016. – Б.6.

принципи асосида боғлаш, сюжетни кетма-кет содир бўлмайдиган воқеалар ҳисобига тармоқлантириш, бадиий вақтни параллель ҳамда ретроспектив вақтлар ҳисобига кенгайтириш каби насримиз учун новаторона усул ва воситалар ёрдамида эришди.

Энг муҳими, бу ва бошқа поэтик усул ва воситаларни Чўлпон асосий мақсад – Октябрь тўнтариши арафасидаги Туркистон ижтимоий воқелигини персонажлар руҳияти орқали бадиий тадқиқ этишга сафарбар эта билди. Натижада «Кеча ва кундуз» **ҳаётни бадиий тадқиқ этиш** (воқеликни инсон руҳияти орқали идрок этиш) **ва бадиий воқеликни ташкиллантириш** (драматик унсурлар салмоқдорлиги) **принциплари** нуқтаи назаридан миллий романчилик тараққиётида дадил одим бўлиб, ўз даври жаҳон романчилиги тараққий даражасига яқинлашди.

Чўлпон шоир сифатида танилгани билан, ижодининг аввалида носир ва публицист сифатида қалам тебратган. Ўз вақтида академик С.Мамажонов ёзганидек, Чўлпоннинг «шеъриятга айрича диққат қилиши, астойдил киришиши, уни яшаш ва кураш майдонига айлантариши 1919 йилларга тўғри келади».¹ Дарҳақиқат, шундай, Чўлпон шеърлари ёзилган саналарга бир қур назар ташлансаёқ олимнинг ҳақлигига амин бўлинади. Энди 1927 йилдан, матбуотда Чўлпонга қарши кампания бошланганидан сўнг унинг фаол лирик ижоддан тўхтагани (ўзининг таъбирича, «қаламини қантаргани») ҳамда 1935 йилда чоп қилинган «Соз» тўпламига кирган шеърлари кўпроқ муроса учун ёзилгани («кўнгилдаги роз эмаслиги») эътиборга олинса, унинг лирик мероси атиги 7-8 йиллик ижод маҳсулидир. Шу қисқа вақт ичида Чўлпон, ўз вақтида замондошлари эътироф этганлари каби, «ўзбек шеъриятига янги тўн кийдира олди» (В.Маҳмуд).

Энг аввал маърифий мақсаддан келиб чиққан ҳолда, умуман, жадид адабиёти, хусусан, Чўлпон шеърияти халқ жонли тилига яқинлашганини таъкидлаш керак. Бу эса жонли тилга мос – ритмик интонацион қурилишни, янги

шеър (вазнлар) тизимини тақозо этади. Чўлпон бу борада дадил ва муваффақиятли ижодий экспериментлар олиб борган шоирдир. Фитрат бир ўринда: «Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими? Мен ёздими? Эсимда йўқ»², – деб ёзади. Олимнинг бундай дейишида бармоқ вазн тизимининг қарор топишида Чўлпон хизматларининг эътирофи бор. Иккинчи томондан, шу гапнинг ўзида бу борада кимгадир биринчилиқни беришга интилиш тўғри эмас деган фикр ҳам мавжуд ва унга қўшилмоқ керак. Негаки халқ жонли тилига яқинлашиш ва унга мос бармоқ тизимига ўтиш давр шеъриятига хос умумий тенденция бўлиб, бу борада кўплаб – Авлоний, Фитрат, Ҳамза каби шоирлар излангани маълум. Лекин факт шуки, бу борада эришилган ютуқларнинг бари Чўлпон ижодида мужассам ифодасини топди: халқона тилда бармоқдаги энг гўзал шеърларни яратиш айнан унга насиб этди. Чўлпон ўзининг «Гўзал», «Ёруғ юлдузга», «Мен ва бошқалар», «Халқ», «Суйган чоқларда», «Кўклам қайғуси» каби ўнлаб шеърлари билан 20-йиллар бошларидаёқ бармоқни янги ўзбек шеъриятининг етакчи ўлчови сифатида қарор топтирди, халқона тил инжа ва гўзал туйғулар, ўтли ҳайқириқлару теран лирик-фалсафий мушоҳадалар ифодасига яроқли эканлигини кўрсатиб берди.

Чўлпон бу билан қаноатланмади, у шеър поэтикасини янгилаш йўлида ғоят самарали изланди. Ўзи яхши билган турк ва рус шеъриятларидаги эркин шеър ва сарбастни қўллаган ҳолда ҳароратли шеърлар ёзди. Энг муҳими, уларни поэтик диди муайян маромга солинган шеър асосида шакланган ўзбек ўқувчисига маъқул қила олди. Зеро, бу борадаги тажрибалар илгари ҳам кузатилган, лекин Чўлпон истеъдоди уларни қиёмига етказди. Шоир «Пўртана», «Бинафша», «Тун», «Ишқ йўли» каби эркин шеърнинг, «Тан бердим», «Икки бош бир тана», «Паранжи» сингари сарбаст шеърнинг яхши намуналарини яратди. Чўлпоннинг бу йўлдаги изланишлари эркин шеър ва сарбастнинг шеъриятимизда «прописка» олиши учун асос ҳужжат бўлди.

¹ Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №6. – Б.3.

² Фитрат. Аруз ҳақида // Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилдлик. V жилд. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.227.

Чўлпон шеър архитекtonикаси, график шаклантирилиши борасида кўп самарали ижодий тажрибалар олиб борди. Жумладан, мисраларни синдириш, маъно урғуси тушадиган сўзни алоҳида сатрга чиқариш, шеърни тематик-композицион қисмларга ажратиш, шеърни мисралар сони турлича бандларга бўлиш, битта мисрани алоҳида банд сифатида ажратиш каби шеъриятимиз учун мутлақо янги усуллардан кўзланган мазмун ифодаси учун самарали фойдаланди. Албатта, булар кўп жиҳатдан ижодий ўзлаштириш маҳсули, лекин, тамсил қилса, ўзга боғдан қаламча олиб кўкартиришнинг ҳам ўзи бўлмайди, бунинг учун моҳир боғбон бўлиш керак. Айтмоқчимизки, Чўлпоннинг поэтик истеъдоди зикр қилинган усуллар миллий шеъриятимиз заминида том маънода томир отиши ва барқ уриб яшнашида ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Ўз вақтида «бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир»¹ дея эътироф этилганки, бунга шунчаки лутф деб қарамаслик керак. Дарҳақиқат, Чўлпон жонли тилнинг поэтик имкониятларини бойитди, Чиғатой гурунги ғояларини татбиқ этароқ соф туркий сўзларни қўллашга ҳаракат қилди. Унинг шеърларида (прозасида ҳам) ўзига хос синтактик қолиплар қўлланди. Жумладан, таъкид учун ажратилган бўлақлардан фойдаланиш, синтактик параллелизмлар, турли кўринишдаги сўз такрорлари, мисраларда такрорланувчи уюшиқ гаплар, мураккаб тузилмали қўшма гапларнинг қўлланиши – булар бари, ҳеч шубҳасиз, миллий тил имкониятларини бойитишга хизмат қилди.

Диққат қилинса, Чўлпон шеъриятида ҳатто бир қарашда оддий кўринувчи тиниш белгилари ҳам поэтик вазифа бажаришини кўриш қийин эмас. Бунга амин бўлиш учун шоир ҳаётлигида чоп қилинган тўпламларини кўздан кечириш кифоя. Зийрак ўқувчи унинг, масалан, ёнма-ён (горизонтал) қўйилган «икки нуқта», «уч нуқта», «тўрт нуқта», «беш нуқта» белгиларидан фойдалангани, кўп ўринларда аниқ бир мақсадни кўзлаб «тире» қўйгани, айрим ҳолларда эса тиниш белгиларини турли комбинацияларда қўллаганини кўриши мумкин. Чўлпон тиниш белгиларини бошқа замондош шоирлардан фарқли, ўз даврида чоп қилинган қўлланмаларда зикр қилинган қоидаларга кўпинча тўғри келмайдиган бир тарзда қўллаганки, бу ҳам мақсадлилиқни тасдиқлайди. Қисқа қилиб айтганда, Чўлпоннинг бу борадаги новаторлиги шак-шубҳасиз, масаланинг ўзи эса махсус тадқиқ этишга лойиқ бир илмий муаммодир.

Юритган мулоҳазаларимиздан аён бўладики, янги ўзбек адабиётининг тараққиётида Абдулҳамид Чўлпоннинг муносиб ўрни бор. Унинг ижодий изланишлари миллий адабиётимизнинг поэтик имкониятларини кенгайтди, бойитди. Чўлпон ўз ижоди билан жонли халқ тилининг ҳамда замонавий наср ва шеърят жанрларининг турфа имкониятларини намоён қилди, турли поэтик усул ва воситаларни дадил тажриба қилиб, уларнинг миллий адабиётимизда ўзлашиб қолишига пухта замин ҳозирлади.

¹ Айн. Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон // Чўлпон ва танқид: матнларни нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Каримов. – Тошкент, 2004. – Б.29.

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН БУХОРОДА

С.Иноятов

Сулаймонжон Иноятов,
тарих фанлари доктори,
профессор

Бугунги Янги Ўзбекистонимизда озодлик ва эрк, тенглик ва адолат куйчиси, эркпарвар, инсонпарвар ва ватанпарвар адиб, шоир, драматург, журналист, муҳаррир, публицист Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон (1897 – 1938) ижоди ва фаолиятини илмий тадқиқ қилишга катта эътибор берилмоқда.

Мустақилликнинг биринчи йили – 1991 йилда Чўлпонга Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти берилди. 1997 йилда Абдулҳамид Сулаймон ўғлининг 100 йиллик юбилеи республикаимизда тантанали равишда нишонланди. Ўша йили пойтахт Тошкентда «Шарқ халқларининг миллий уйғониши ва Чўлпон ижодиёти» мавзусида симпозиум ўтказилди. Ижодкорнинг она шаҳри Андижонда Чўлпон номидаги боғ, уй музейи мавжуд, унга ёдгорлик ҳайкали ҳам ўрнатилган.

Чўлпон ва унинг ижоди совет мустабид тузуми даврида ўрганилиши тақиқланган соҳа эди. Шунга қарамай, XX асрнинг 60 – 70-йилларида Туркиядаги миллатдошларимиз, Анқара университети профессорлари Аҳмаджон Ўқой ва Иброҳим Ёрқинлар у ҳақда илмий мақолалар эълон қилдилар. Олмониялик доктор Боймирза Ҳайит ўзининг «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобини А.Фитрат ва А.Чўлпон ижодига бағишлади. Америкалик ўзбек Эргаш Шермат Булоқбоши «Гуллар макони» шеърий тўпламида «Чўлпон», «Чўлпон юлдузига» каби

шеърларини эълон қилди.¹ Ҳатто Иккинчи жаҳон уруши йилларида Германияга асир тушган миллатдошларимиздан тузилган «Туркистон легиони» ҳарбий бўлинмасининг гимни – «Гўзал Туркистон» ҳам, аслида, Чўлпон томонидан ёзилган «Гўзал Фарғона» шеъри эди.

Улуғ адиб, ношир ва матбаачи, таржимон ва ҳассос шоир, драматург Чўлпоннинг ҳаёт йўли, сермазмун ижоди Бухоро билан ҳам боғлиқ. У Бухорода 1921 йилнинг ёзидан 1922 йил баҳорига қадар яшади. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ўзбек тилида, ҳафтада 2-3 марта чоп этиладиган бирдан-бир нашри бўлган «Бухоро ахбори» газетасининг 41-сони (1921 йил 30 июнь) дан 67-сони (1922 йил 25 январь)га қадар бош муҳаррирлик қилди. Чўлпон «Бухоро ахбори»да «Халқ», «Ағдарилиш», «Клеопатра уйқуси», «Кел бери», «Мен қочмадим», «Тарихдан...», «Куз», «Ётоқдан», «Қизариш», «Оғриганда», «Барг», «Кулмак истадинг», «Юрт йўли», «Учтўрт юлдуз», «Баландликда» каби шеърларини эълон қилди. Машҳур «Халқ» шеъри ҳам Бухорода дунёга келганлигини таъкидлаш ўринли бўларди.

Чўлпоннинг Бухорога келиши билан боғлиқ турли фикрлар бор. Баъзи муаллифлар «уни Бухорога А.Фитрат таклиф этган» (З.Эшонов) дейишса; баъзилар «Бухоро Халқ Республикасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий ўзгаришларни ўз кўзи билан кўриш, жўшқин ҳаёт кечаётган жойларда бўлиш истаги Чўлпонни Бухорога ундаган» (С.Алиев) дейишади. Аслида, иккала фикрда ҳам асос бор. Чунки Бухоро Республикасида муҳим ва масъул вазифаларда ишлаган А.Фитрат Чўлпон истеъдодини яхши билар эди. 1919 йилда А.Фитрат томонидан

¹ Нагаев С. Судьба «Утренней звезды» (к 100-летию Чулпана) // Правда Востока. 1997 г. 7 август; Ҳайитов Ш. Хориждаги ўзбек ижодкорлари. – Бухоро, 1994. – Б.27 – 34.

Тошкентда тузилган «Чиғатой гурунги» ташкилотининг фаол аъзоларидан бири Чўлпон эди. «Чиғатой гурунги» аъзоларининг ҳар бири ўз тахаллусига эга бўлганлар. Масалан, Абдуманнон Мажидий «Уйғур», Маҳмуд Мақсудов «Боту», Машриқ Юнус «Элбек», Абдулҳамид Сулаймон «Чўлпон», Абдубосит «Санжар», Абдулқайюм Рамазон «Ўктам» деган тахаллусларни олишди.

Чўлпон табиятан янгиликка интилувчанлиги, ўзгаришларни ўз кўзи билан кўришга иштиёқмандлиги, маслакдошлари борлиги учун Бухорога келганлиги ҳам ҳақиқатдир.

Чўлпоннинг Бухорога ташрифи масаласи қатор баҳс-мунозараларга сабаб бўлганлигини чўлпоншунослар Д.Қуроно, Н.Каримов, Ҳ.Болтабоев, Д.Дўстқараев, О.Сафаров, Ҳ.Сафарова, С.Алиев, А.Бозоровларнинг илмий тадқиқотлари ва мақолаларидан билишимиз мумкин. Профессор О.Сафаров чўлпоншуносларнинг фикрини ўрганиб, «Чўлпон 1921 йилнинг 27 майида Бухорога келиб, ўша йилнинг 30 июнида муҳаррирлик фаолиятини бошлаган экан, у ҳолда шу ораликда кечган бир ойдан зиёдроқ (27 майдан 30 июнгача) муддат давомида нима қилди, қандай ишларни бажарди? Ҳар қалай, беҳуда ўтказмагандир бу қимматли фурсатни?» деган хулосага келади.

О.Сафаров масалага аниқлик киритиш борасида қуйидаги саволни қўяди: «Савол туғилади: чиндан ҳам Чўлпон 1921 йилнинг майида «Бухоро ахбори» газетасига муҳаррирлик учун таклиф этилганми? Унинг муҳаррир сифатидаги фаолияти газетанинг 41-сонидан, янада аниқроғи, 30 июндан бошланган-ку! Рост, уни муҳаррирлик лавозимига тавсия этиб, Файзулла Хўжаев томонидан маъқулланишига эришган Фитрат эди. Аммо у бошда бошқа бир муҳимроқ масалада Файзулла Хўжаев томонидан Бухорога таклиф қилингандай кўринади. Бунинг қанақа масалалигини англашда 1921 – 1923 йилларда БХШЖ ҳарбий назоратида ишлаган М.Супаевнинг қуйидаги хотираси ёрдам беради: «Бухоро ҳукуматининг Нозирлар Шўроси 1921 йилнинг 27 мартада маориф ишлари бўйича кенгайтирилган мажлисда миллий армияга

чақирилган аскарларни ахлоқ ва дин ҳамда адабиёт ва санъат жиҳатидан тарбиялаш мақсадида қисқа муддатли ўқиш, ёзиш курслари ташкил қилди. Бунинг учун армия ихтиёридаги ўқимишли кишилар, зиёлиларни бу ишга жалб этди... Абдулҳамид Сулаймоннинг ғайрати, ташаббуси билан Бухоро ҳарбий назорати сиёсий бўлими билан биргаликда Гарнизон клуби (собиқ қозикалон чорбоғининг ташқари ҳовлиси) да Бухоро халқидан миллий артистлар, сахна мутахассислари тайёрлаш курслари ҳам очилди... Бухоро шаҳридаги театр ходимлари, бошқа жойлардан келган кўчма театр труппалари ҳам шу боғдаги сахнага келиб театр ва концертлар қўяр, адабий кечалар уюштирар эди. 1921 йилнинг биринчи ярмида Маннон Уйғур ва Ҳамза Ҳакимзода (1921 йилнинг апрель ойидан 15 июнигача Бухорода яшаган) ёрдамида, Абдулҳамид Чўлпоннинг ташкилотчилигида Бухоро давлат театри ташкил этилди».¹ Демак, Чўлпон муҳаррирлик фаолиятини бошлагунига қадар Бухоро аскарлари ўртасида ғоявий-тарбиявий ишларни олиб боришда, қолаверса, Бухорога ундан илгарироқ келиб, театр труппасини ташкил этиш ҳаракатида юрган Маннон Уйғур ва Ҳамза Ҳакимзодаларга 1921 йил майининг охиридан то муҳаррирликка тайинлангунигача қадар ва ундан кейин ҳам Бухорода давлат театрини ташкил этишда ёрдам бериш йўлида жонбозлик кўрсатган. Шундай бир вазият тақозо этган кезларда, М.Супаев гувоҳлик берганидек, «Абдулҳамид Чўлпон ёшлиқда топишган кадрдон дўсти Закий Валидий Тўғон Бухородалигида уларнинг ҳовлисида ва Фитратга қарашли Форобий номидаги Иккинчи мусиқа мактаби қаршисидаги Вақф ишлари идорасида (Фитрат ўша пайтда вақф ишлари бошлиғи эди) тўпланиб» турганлари ҳам айтилиши ҳақиқат.

«М.Супаевнинг юқорида келтирилган хотирасига кўра, – дейди Охунжон Сафаров, – Бухорода давлат театрини ташкил этиш ишларига Маннон Уйғур ва Ҳамза 1921 йилнинг апрель ойидан киришган. ЎзР Марказий давлат архивида сақланаётган 1921 йилнинг 4 апрелида ёзилган 1680-рақамли шаҳодатноманинг 2-нус-

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б.130.

хасида қайд этилишича, Туркистон Автоном Республикаси ҳукумати Ҳамзани маданий-оқартув ишларини ташкил этиш учун БХШЖ ихтиёрига йўллаган. Демак, дастлаб Ҳамза Бухорога келиб, маданий-оқартув ишлари соҳасидаги фаолиятини бошлаган, кейинроқ Ф.Хўжаев ва Фитратлар даъвати бидан апрелнинг ўрталаридан Маннон Уйғур ва майнинг охирларида Чўлпон унга қўшилиб ҳаракатни кучайтирганлар».¹

Тадқиқотчи О.Сафаров Чўлпоннинг Бухорога келиши сабабини фактлар асосида тасдиқлашга уринади. Уч пунктда уни асослаб беради:

Биринчидан, Туркистон Мухтор Жумҳурияти тамоман советлашиб қолгач, у жойда Туркистон мустақиллиги учун курашмоқ имкониятлари тобора чекланиб қолганлигини чуқур ҳис этганлиги;

Иккинчидан, ўша даврда нисбатан мустақил сиёсат юргизаётган БХШЖда мустақиллик учун курашиш имкониятлари анчайин яхшилиги, шу мақсадга ўзини сафарбар деб билган кучлар Бухорода йиғила бошлагани, инчунин, бутун туркий халқлар эрки ва мустақиллиги учун курашнинг йўлбошчиларидан бири Закий Валидий Тўғоннинг мазкур ҳаракат кучларини бирлаштиришни бошқариш ниятида Бухорога келганлигидан хабардорлиги туфайли кўнглида умид чақнаганлиги;

Учинчидан, Туркистондаги большевистик режимнинг уни ҳур фикрлари учун, янаям аниқроқ қилиб айтсак, «Иштирокиюн» газетасида шўро салтанати сиёсатини фош этувчи «Фарёд», «Афандистон» каби мақолалари учун таъқиб ва тазйиққа ола бошлагани туфайли вазиятдан чиқиб кетишни кўзлаганлиги натижа-сида воқе бўлди.

Айтиш мумкинки, ана шундай кескин бир вазиятда Файзулла Хўжаев ва Фитратнинг Чўлпонни Бухорога даъват этишлари айни муддао бўлди: Чўлпонни таҳдидга солаётган катта таъқиб хавфидан халос этиб, унинг жонига ора кирди. Унинг «уйдан чиқиши кўб кўнгилсиз» бўлса-да, «тотли умидлар орқасида бўлгонини» таъкидлаш ана шу ҳақиқатни тасдиқлайди.

О.Сафаровнинг таъкидлашича, Чўлпон Бухорога газета муҳаррирлигига эмас, балки ёшлар, аскарлар ўртасида маънавият тарғиботи ва Бухорода театр труппасини ташкил этишга кўмаклашиш ниятида даъват қилинган. Буни журналист Абул Бозоровнинг «Чўлпоннинг Бухорода бўлиши» мақоласида келтирилган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Маҳмуд Қодиров хотирасидаги далиллар ҳам маълум даражада тасдиқлайди. Унинг айтишича: «Чўлпон Бухорога йигирманчи йиллар бошида Тошкент театрининг адабий эмакдоши бўлиб келган».

– Биз шаҳарнинг Собунгарон гузаридаги 1-мактабда ўқиб юрардик, – дея эслайди Маҳмуд ака, – бир сафар «мактабга шоир Чўлпон келди, мажлис бўлади» дейишди. Ҳаммамиз бирпасда йиғилдик. Чунки шоирнинг номини, баъзи шеърларини муаллимимиздан эшитган эдик.

Бу учрашувдан хурсанд эдик. Синфхонамизнинг муаллим ўтирадиган жойида янгича кийинган, бичими келишган бир йигит кўринди. Ёнида яна икки-уч киши бор эди. Мактаб мудиримиз шоир тўғрисида қисқача гапириб, тушунтиргач, ҳалиги меҳмонга сўз берди.

Шоир маърузага чиқиб, илм-маърифат, ўқиш хусусларида ваъз айтди. Она тили, адабиёт фанлари тўғрисида гапирди. Баъзи китобларнинг номларини айтиб, болаларнинг ўқиган-ўқимаганлигини сўради. Ҳеч ким жавоб беролмади. Чунки бизлар бундай китобларни кўрмаган эдик. Чўлпон афсусланди. Тез орада келиб қолишини айтиб, тасалли берди. Талабаларни яхши ўқишга даъват этди.

Бир вақт олдинги парталарнинг бирида ўтирган каттақўрғонлик Зиё деган ўқувчи қўл кўтариб, ўрнидан турди-да:

– Сизни «кўк шоири» дейдилар, шу тўғрими? – деб сўраб қолди.

– Тўғри, – деди Чўлпон, – мен само, фалак мавзуида шеърлар ёзганман. Мен осмонни, кенгликни, тинчликни севаман, лекин фикризикрим ердаги ҳаётда. Аэропланда учиб юриб ёзмайман, ўзим ҳали аэропланга минган ҳам эмасман, – деб кулди. Болалар ҳам кулишди.

¹ Сафаров О., Сафарова Ҳ. Чўлпон Бухорода: рисола / Масъул муҳаррир Н.Каримов. – Тошкент: Муҳаррир, 2012. – Б.42.

Зиё ёш ҳаваскор бўлиб, шеърлар ёзиб, машқ қилиб юрарди. Мажлисдан сўнг ундан: «Нега бундай қўпол савол бердинг?» – деб сўрадик. У шоирнинг самовий шеърларини, масалан, «Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб, энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман» каби назмларини ўқиган ва Чўлпон ҳақида оғизда юрган гапларни эшитган экан.¹

Академик Наим Каримов бу учрашув Ўзбек давлат драма труппаси (ўша вақтда Марказий труппа деб ҳам юритилган)нинг Чўлпоннинг мактаб мудирини бўлган ошнаси таклифи билан амалга ошган бу учрашувда талабанинг бу саволи бежиз берилмаганига эътибор қаратиб ёзади: «Чўлпонни ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам туртиб, унинг ижодий мувозанатини йўқотмоқчи бўлган кимсалар энди уни ой ва юлдузларни тасвирлагани, уларга армонли нигоҳларини тиккани учун танқид қила бошладилар. Улар «кўк шоири» деган ифодага ҳақорат маъноси бериб, Чўлпон билан уни севган, унга ишонган, унинг туйғу ва орзулари билан яшаётган китобхон ўртасига нифоқ уруғларини ташламоқчи бўлдилар».²

Профессор О.Сафаров тадқиқотида Чўлпоннинг Бухоронинг қаерида яшаганлиги ҳам аниқлаб берилган. Чўлпоннинг Бухорода қаерда яшаганини билиш ҳам ғоят қизиқарлидир. Чунки у Бухорога оиласи (суюкли хотини Обида) билан кўчиб келган эди. Журналист Абул Бозоровнинг юқорида эслатилган мақоласида бу хусусда маориф ва меҳнат фахрийси Ҳасан Бобоев хотираси орқали қуйидаги далил келтирилган. Унинг эслашича:

«Чўлпон Бухорода Лабиҳовуз ёнидаги илгариди жуда обод, кўркам бўлган Бозоригул гузариди Муҳаммадқул деган кишининг ҳовлисида (меҳмонхонасида) турган. Муҳаммадқул Бухоронинг маърифатпарвар зиёлиларидан бўлган. Бу уй Абдулазизхон мадрасаси билан Абдуллахон тими ўртасидаги жойда (мазкур иморатнинг бир қисми ҳозир ҳам бор), биз-

нинг кулбамизга яқин ерда. Илгариди ушбу гузар кўчасида турли рангда, чамандек очилиб турган гуллар сотилган. Бу растада ҳар доим гул шайдоларию ошиқларни, маъракабозларни кўриш мумкин бўлган. Бозоригулнинг ёнгинасида тоқхона усулида қурилган қадимий Мавлонои Шариф мадрасаси, хусусий карвонсарой ва шикастабандлар хонадонлари бўлган, мадраса биноларининг бир қисми сақланиб қолган.

Чўлпоннинг аксар вақтлар гузардан чиқиб ишга кетаётганини, кечқурун бир-икки биродари билан истиқомат жойига келаётганини кўрардим. Бу кўча ҳозир Ҳалим Ашуров номи билан аталади. Бу кўча ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, истиқлолдан кейин тарихий номларнинг қайтарилиши туфайли яна Бозоригул деб юритилмоқда.

Маърифатли зиёли Муҳаммадқул Абдурауф Фитратнинг мухлисларидан бўлганлиги туфайли унинг таклифи билан Чўлпон оиласини ижаранишинлик шарти билан ўз ҳовлисидаги меҳмонхонада жойлаштирди. Чўлпон шу ҳовлида яшаб туриб, дастлаб БХШЖда ёшлар ва аскарлар ўртасида тарғибот ва театр тузиш, кейин «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррирлик ишларини бажарди. Сўнггра БХШЖ Маориф нозирлигида фаолият кўрсатди, шу тариқа 1921 йилнинг 27 майидан 1922 йилнинг 20 мартига қадар – 10 ой Бухорода биринчи бор ижодий-ижтимоий фаолият кўрсатиб яшади».³

Чиндан ҳам, Чўлпон яшаган Бозоригул гузари Бухорода улуг инсонлар умргузаронлик қилган жойлардан бири эди.

Бухоронинг тараққий этган даврларидан бири шайбонийлар сулоласи вакили Абдуллахон II фаолияти давридир. Унинг ҳукмронлиги жараёнида Бухорода бешта гумбазли савдо манзиллари ва Абдуллахон тими номи билан савдо хиёбонлари бунёд этилган. Ана шу гумбазли (куполлар) расталардан икkitаси – Тоқи Телпақфурушон ва Тоқи Заргароннинг ўртала-рида Абдуллахон тими қад ростлаган. Абдуллахон тимининг орқасида Бозоригул гузари

¹ Қаранг: Сафаров О. Чўлпон Бухорода... – Б.45 – 47; Бозоров А. Чўлпоннинг Бухорода бўлиши // Бухоро ҳақиқати. 1990 й. 24 апрель.

² Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.321.

³ Қаранг: Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.48 – 49.

жойлашган бўлиб, бу мавзеда Бухорода катта шуҳрат соҳиби бўлган инсонлар дунёга келган. Шулардан Бухоро давлат университети (аввалги педагогика институти)да ректор бўлган, физика-математика фанлари доктори, профессор Мухтор Неъматович Раҳматов, таниқли композитор Мухтор Ашрафий, Бухоро педагогика институтида узоқ йиллар проректор бўлиб ишлаган, биология фанлари доктори, профессор Маҳди Орипович Абдуллаев, Самарқанд давлат университетида проректор вазифасида ишлаган Ҳоди Орипович Абдуллаев, Бухоро давлат педагогика институтида кафедра мудири, декан вазифаларида фаолият кўрсатган профессор Аҳмаджон Бузрукович Абдуллаев, Файзулла Хўжаев Абхазияда автоҳалокатга учраб оёғини синдирганда уни бориб ўша ерда даволаган шикастабандлар сулоласи вакиллари Бурҳоновлар истиқомат қилганлар. Ана шу гузарнинг Ҳаким Ашуров номидаги кўчасида таниқли тарихчи олим Фарҳод Ҳабибович Қосимов 1941 йил 10 октябрда дунёга келган. Фарҳод Ҳабибович дунёга келган ҳовли ҳам тарихий ҳовли бўлиб, бу ҳовлида вақти-вақти билан Садриддин Айний, Усмонхўжа, Атоулла Хўжаев, Абдувоҳид Бурҳонов (Мунзим), Файзулла Хўжаев каби Бухоро жадидларининг вакиллари йиғилишиб турган. Бухоро амири Саййид Олимхонга жадидлар йўллаган манифест 1917 йил апрелида ана шу хонадонда битилган. Эҳтимол, шу тарихий мавзе, тарихий хонадон Фарҳод Ҳабибовичнинг тарихий илм соҳиби бўлишига туртки бўлгандир.¹

Демак, Бозоригул гузари ҳам Чўлпонни илҳомлантирган. Энг кадрлиси, мана шу гузарда салкам бир йилда Чўлпоннинг 20 га яқин мақоласи, 15 дан ортиқ шеърлари ёзилиб, «Бухоро ахбори»да чоп этилган. Чўлпоннинг бугунги кунгача жаранглаб келаётган «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» сатрлари билан бошланадиган «Халқ» шеъри Бозоригул гузаридаги ҳовлида ёзилиб, биринчи Бухорода аксадо берган.

А.ЧЎЛПОН ВА З.В.ТЎҒОН БУХОРОДА

Аҳмад Закий
Валидий Тўғон

Чўлпон ижодининг дастлабки йилларида унинг шеърлари нафақат Ватанимизда, балки чет элларда ҳам ўрганилган. «Айниқса, Туркия ва турк адабиёти, – деб ёзади Усмонхўжа Темурхўжа ўғли, – бутун ижоди давомида Чўлпонни ўзига тортган эди...

Асримизнинг 20 – 30-йилларидан бошлаб Туркияда Чўлпон асарларини тарғиб этиш билан асли туркистонлик зиёлилар шуғулланган».

Усмонхўжа 1927 йилда ўзи нашр этган «Ени Туркистан» («Янги Туркистон») журналининг 1-сонида «Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввулларина бир назар» мавзусидаги назарий аҳамиятга молик мақоласини чоп эттиради. Бу мақоласида Чўлпоннинг «Халқ»² ва «Зиёи қамар» номи билан аталган икки шеърини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиб, бу шеърларни таҳлил қилади.

Усмонхўжа мақоланинг хотимасида Чўлпон шеърларига оид фикрларини жамлаб, «Идрок эшигимиз бу давраи адабийи Туркистоннинг истиқболи учун тек муҳим ҳаётий бир даври адабидир. Бу давра улғая», – деб башорат қилган эди.³

Туркияда Чўлпон ҳақидаги жиддий фикрларни ўртага ташлаганлардан бири тарихчи профессор Закий Валидий Тўғон бўлган. Тўғон БХШЖ даврида бир танишининг уйида яшриниб юрган вақтларида ҳам Чўлпон билан учрашган. Закий Валидий Тўғон ўз «Хотиралар»ида Бухорода Чўлпон билан учрашгани ҳақида ёзади: «Шоир Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймон) доимо бу ерга келар, мени кўрмоқ истарди... Фақат «бу ерда йўқ» деб жавоб бер-

¹ Иноятлов С.И. Қомусий ақл ва илм соҳиби. Тарихчи олим Фарҳод Қосимов замондошлари хотирасида. – Бухоро: Дурдона, 2021. – Б.11 – 12.

² Чўлпоннинг «Халқ» шеъри Бухорода 1921 йил 20 июлида ёзилиб, «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 20 июлидаги 46-сонида эълон қилинган.

³ Қаранг: Temur Koca oglu... – Б.227 – 228.

дирар эдим. У бунга хафа бўларди. Бир куни «Оҳ, шу шоирлигим бўлмасайди, мен сизни кўрардим» маъносида бир шеър ёзиб қолдирибди. Кейинчалик уни (Чўлпонни) қабул эдим. Чўлпон дедик: «Эски дўстим профессор Самойлович сизни кўрмоқ истайди. Бу унинг соф бир дўстлик орзуси эмасмикин?!». Мен унга (Чўлпонга) айтдим: «Ҳозир сендан қочганлигим эҳтиёткорликдан. Оғзингда сўз ушлаб туролмайсан. Самойлович дўстимдир. Фақат советлар кишининг дўстларини ва оила аъзоларини таъқиб қилиб юрадилар. Самойловичнинг бугун совет жосуси эмаслигини сен қаердан била оласан?! Чўлпон софдил ва маъсум инсон эди...»¹

З.В.Тўғон Бухорода яширин ҳолатда юрган бўлса-да, Бухоронинг адабий ва маданий ҳаёти билан жуда қизиққан. У китобида қуйидаги воқеани эслатади: «Бухоро саҳнасида озарбайжонлик Охунзода режиссёрлик этмоқдир. Сўнгги кунларда халқ яхши қабул этиб, томоша қилаётган асарлар Чўлпоннинг ўзбек тарихидан олинган «Пўлат» номли олти пардали драмаси ва Фитратнинг «Арслон», «Абулфайзхон» номли беш пардали асарларидир».²

Профессор Наим Каримовнинг «Чўлпон» маърифий романига таяниб Охунжон Сафаров: «Закий Валидий 1914 йилда Чўлпон уйида меҳмон бўлганида ҳали 15 яшар шоирни «буюк ўзбек шоири» деб атагани, Чўлпон Закий Валидийнинг 1912 йилда Қозонда чоп этилган «Турк ва татар тарихи» китобини ўқигани ва муаллифга шу китобга оид муносабатини билдириб, унга фикрдошлик қилишини сўраб хат ёзгани ва, ниҳоят, Закий Валидий Тўғон Туркистон халқлари мустақиллиги учун кураш дастурини тузиш ниятида Бухорога келганида Чўлпоннинг у билан дастлаб Ситораи Моҳи хосада, сўнггра Харгўш қишлоғида учрашгани каби қатор далиллар яққол тасдиқлайди»³, – деб ёзади.

¹ Проф.З.В.Тўғон. Хотиралар (турк тилида). – Истанбул, 1969. – Б.369; Яна қаранг: Timur Koca oglu... SOTA HEARLEM, 2001. – Б.259.

² З.В.Тўғон. Кўрсатилган асар. – Б.521.

³ Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.20.

ЧЎЛПОН «БУХОРО АХБОРИ» ГАЗЕТАСИНING БОШ МУҲАРРИРИ

Чўлпон Бухорога келгани билан газета муҳаррири вазифасини адо этишга киришмаган. Зеро, бу пайтда газета муҳаррири вазифасини Муҳаммад Саид Ахрорий бажараётган эди. Фақат у БХШЖнинг Озарбайжондаги вакили этиб тайинланиб, Бокуга бориши аёнлашиб қолгач, Фитратнинг тавсияси билан Ф.Хўжаев уни «Бухоро ахбори» газетасига бош муҳаррирликка тайинлайди. Бу воқеа 1921 йил июнь ойининг охирироғида содир бўлади. Газетанинг 30 июндаги 41-сони Чўлпоннинг «Абдулҳамид Сулаймон (Юнусуф)» имзоси билан чиқди. Демак, 1920 йилнинг 7 сентябридан шунгача газетанинг 40 та сони ҳафтада 1-2 мартадан чоп этилиб турган. Чўлпон унга 1922 йил 25 январь 67-сонигача, жами 24 сонига муҳаррир сифатида имзо чекди. У газетга етти ойча муҳаррирлик қилди. Бу даврда газетда босилган шеърларига, мақола ва ҳикояларига «Чўлпон», танқидий мақола ва фелъетонларига «Қаландар», Абдулҳамид Сулаймон (Юнусов), А.Сулаймон, Юнусий, Абдулҳамид С. тахаллусларини қўллади.

Чўлпоннинг «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррир сифатида чоп этган мақолаларининг маълум қисмини тадқиқотчилар О.Сафаров⁴, И.Ғаниев, Н.Афоқова⁵, К.Раҳмонов⁶, Ш.Ҳайитовлар⁷ ўрганиб чиқиб, бу мақолаларни бугун кирилл алифбосига ўгириб, ундан фойдаланганлар. Биз шу тадқиқотчиларнинг ишларидан фойдаланган ҳолда Чўлпоннинг «Бухоро ахбори»да чоп этилган мақолаларидан айримларининг мазмун-моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилдик.

⁴ Сафаров О. Чўлпон Бухорода. – Тошкент: Муҳаррир, 2012. – Б.188.

⁵ Ғаниев И., Афоқова Н. Жадид адабиёти ва адабиётшунослиги библиографияси. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 328 б.

⁶ Раҳмонов К. Бухоро Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920 – 1994 йиллар). – Тошкент: Абу Матбуот-Консалт, 2012. – 176 б.; Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон // Бухоро мавжлари. 2009. №3. – Б.30.

⁷ Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Чўлпоннинг Бухородаги публицистик фаолияти // НамДУ илмий ахборотлари. 2004. №2. – Б.59 – 63.

Фитрат ва Ф.Хўжаевлар Чўлпонни газетага муҳаррир этиб тайинлаш орқали, аввало, газетанинг мазлум оммага таъсирини янада кучайтириш, ёш жумҳурият ҳукумати юргизаётган сиёсат моҳиятини афкори оммага ташвиқ этишда Чўлпон истеъдодидан фойдаланиш, иккинчидан, Чўлпонни имкон қадар Бухорода узоқроқ тутиб туриб, Туркистонда унга нисбатан юзага келган ғаразли муомалаю нохушликлардан омон сақлашни кўзлаган эдилар. Чўлпон ҳам, ўз навбатида, уларнинг бу ниятлари нечоғлик холислигини англаган ҳолда газетага муҳаррирлик қилишга розилик берган эди. Афтидан, Чўлпон бунгача «Бухоро ахбори» газетаси аҳволи, унда босилаётган материалларнинг савияси билан ҳам обдан танишган кўринади. Шу сабабли муҳаррир сифатида имзо чеккан 41-сонидаяқ «Матбуот кучли бир давлатдир» мақоласини эълон қилиб, газетхонлар билан келажакдаги режаларини ўртоқлашмоқчи бўлади. Шу муносабат билан камтарлик қилиб ёзади: «Газета 41-сонидан бошлаб янги қўлга ўтди, газета бу кунгача яхши давом этган. Буни биз билмаймиз ва билмак учун ўқимоқни ҳам истамаймиз. Бу иш газета ўқувчиларнинг ишидур». Шундан сўнг газета атрофига «энг кучли қаламлар», «ғайратли ёшлар» жалб этилмагани, натижада ҳамма иш биргина муҳаррирга юклаб қўйилганини, бундай аҳвол билан «Газетанинг дунёда беш кучлик давлат бўлса, олтинчиси, олтига бўлса, еттинчиси» даражасига кўтариб бўлмаслигини таъкидлайди. «Бу билан у бир вақтлар АҚШ Президенти Томас Жефферсон томонидан матбуотга нисбатан берилган ва ҳозир ҳам истифода этилувчи «тўртинчи ҳокимият» тушунчасига ҳамоҳанг фикр айтган».¹

Бу ёзилажак мақолалар олдига Чўлпон қўйган биринчи талаб, демак, мақола қисқа, маълумотга бой бўлмоғи шарт. Иккинчи талаб: «Ҳар бир муҳим воқеага оид табиий мақолалар бўлғусидир». Демак, мамлакатда содир бўлаётган ҳар бир воқеага алоҳида мақола бағишлан-

моғи, унда воқеа қандай кечган бўлса, ўша табиий ҳолатини акс эттирувчи мазмунга эга бўлмоғи шарт. Учинчи талаб: «Ёш жумҳуриятнинг ўзининг тараққий этмоқлиги йўлида бирмунча тўғри асосли ва яқин ҳаракатлари бўлганидек, хато ва нотўғри ишлари ҳаракатлари бўлғусидур. Матбуот халқнинг тилидур. Шундоқ бўлса ҳам, ёш жумҳуриятнинг ёш ҳукуматига қўлидан келган қадар кўмаклашиш, хатоларини тушунтириб туриш керақдур».

Бу мақола газетанинг кейинги фаолияти учун дастурий моҳиятга эга эди. Мазкур дастурий талабларни бажариш мақсадида шу соннинг ўзидаёқ «Нозирлар шўроси», «Иқтисод назорати», «Ҳукумат муфаттишларида», кейинги 7 июлдаги сониди «Нозирлар шўросида сув масаласи», «Ҳифзи сихҳат назоратида» рукнлари ва сарлавҳалари остида мамлакат турмушининг турли қирралари ҳақида материаллар бериб бориш йўлга қўйилган эди.

Газетанинг ўз мустақил қиёфасига эга бўлиши учун курашиш Чўлпоннинг диққат марказида турди. Шу мақсадда у газетанинг 1921 йил 7 июлдаги 43-сониди шундай эълон билан ўз газетхонларига мурожаат қилди: Бу чоққача моддий ва маънавий жиҳатдан ҳукумат нашриётига боғланиб келган «Ахбор» газетаси 41-сонидан бошлаб маънавий жиҳатдан ўз бошига мустақил иш олиб бормоқдадур. Шунинг учун газетанинг маънавий томонига тегишли ишлар (мақола, хабар, хат ва бошқалар) тўғридан-тўғри газета идорасига юборилсин. А.Сулаймон.

Газета адреси: Г. Ст.Бухара, редакция газети «Бухоро ахбори» («Бухарская известия»).

Чўлпон «Бухоро ахбори»да «Ҳукумат қурултойи»² мақоласини эълон қилди. Бу мақола Бухоро ҳукуматининг биринчи қурултойга тайёргарлиги олдидан ёзилган. Муаллиф дастлаб «қурултой» сўзи нимани англатишига эътиборни қаратиб, жарчиларга хос даъваткор руҳ билан мақолани шундай бошлайди:

«Шу кунларда ҳар кимнинг қулоғида «қурултой» сўзи жаранглаб турадур:

Яқинда қурултой бўлур экан, ҳукумат қурултойи экан!

¹ Сафаров О. Чўлпон Бухорода. – Б.69 (Изоҳ: кучли давлатлар беш ёки олтига дейилишига сабаб, Биринчи жаҳон урушидан кейин Австрия кучли давлатлар сафидан тушиб қолган. Чўлпон буни ҳисобга олган ҳолда мазкур фикрни билдирган (Қаранг: Тарихга муҳрланган 90 йил. – Бухоро, 2010. – Б.50 – 51). Чўлпон газета кудратини кучли давлатга менгзайди).

² Бухоро ахбори. 1921 й. 10 июль. №44.

Бу нимадур, нима учун бўладур, қоидаси нимадур?

«Қурултой» деган сўз бутунги бухороликлар учун ёт сўздур, таниш эмасдур. Бунинг сабабини, йўлини, фойдасини Бухоро улуси бирдан тушуна олмайдур.

Биз, Бухоро, умуман, Туркистон халқи, ўзимизнинг билмаслигимиз, онгсиз, эпсизлигимиз сабабли «қурултой» сўзини англамасак ҳам, бу сўз тарихимизнинг энг эски бир ўртоғи, қалин бир дўстидир».

Чўлпоннинг публицист сифатидаги маҳорати шундаки, мақола бошидаёқ қурултойга халқ эътиборини қаратишни кўзлаб жарчилар услубига мос даъваткор ахборот бериш йўлини танлайди. Унда бу сўзнинг бухороликлар учун ёт сўзга, тушуниксиз, нотаниш сўзга айланганини таъкидласа-да, тағмаёнони айтишни лозим топмайди. Тағмаёнода эса амирлик салтанатида бу сўз аллақачонлар истеъмолдан чиқиб кетгани акланган. Шу сабабли «Бухоро, умуман, Туркистон халқи» бу сўзни англамаса-да, аслида, бу сўз туркийлар учун бегона эмаслигини эслатишни лозим кўради ва қурултой тарихига экскурсия қилиб, унинг халқ маслаҳат кенгаши сифатидаги моҳиятини шундай изоҳлайди: «Бурунги турк ҳукуматларидан ҳар бири иш бошига ўтғач, ҳаммадан бурун умумий бир мажлис чақирар эди. Бу мажлисга мамлакатнинг буюклар, халқ тарафидан сайлангон оқсоқоллари, халқ фойдасини тушунган олимлари тўпланар эдилар. Янги ҳукуматнинг сиёсати, идораси, салоҳияти тўғрисида гапирар эдилар. Кенгашиб, машварат қилиб, қонунлар ясар эдилар ва бу қонунларнинг ижросини ҳукумат кишиларига топшуруб, ўз юртларига қайтар эдилар. Мана шул умумий мажлиснинг оти «қурултой» эди. Эски турк ҳукуматлари бошлариға улуғ бир иш тушганда ҳам қурултой чақириб, мушкулларини халқнинг кенгаши билан ҳал қилар эдилар. Тугунларини элнинг тирноғи билан ечар эдилар. Мамлакат идораси учун энг тўғри, энг фойдали йўл шу эди. Лекин замон бизни бу тўғри йўлдан чиқариб, узоқроқ отди».

Чўлпон шу мулоҳазалар изҳоридан кейин Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти номини шарҳлашга ўтади: «Ёш жумҳуриятимизнинг исми Халқ Шўролар Жумҳуриятидур. Бу исм уч муҳим улуғ сўздан иборатдур: «халқ», «шўро», «жумҳурият». Мана шу уч улуғ сўзни бизга тафсир этгувчи нарсалар олдимиздаги «қурултой»дур. Бу қурултойда халқ (масса)нинг «жумҳурият», яъни аксарияти тарафидан юборилган вакиллар «шўро», яъни машварат қилиб, мамлакатнинг асосий қонунларини, ташкилий идорасини ҳал қилурлар. Халқимизнинг саодати, роҳати, ватанимизнинг бахти ва тараққийси йўлида берилган қарорларнинг ижросини маълум бир ҳайъатга топшируб кетурлар». Чўлпон қурултой моҳиятини БХШЖ исмига боғлаб изоҳлаш орқали теран жамиятшунос қиёфасида намоён бўлади. Шу сабадан ўтказилиши кутилаётган ҳукумат қурултойидан кўп нарсани кута туриб унга муносиб вакилларни сайлашга даъват этишни-да унутмайди. У ёзади: «Халқнинг тинчлиги билан тинчсизлиги, ватаннинг саодати билан фалокати, ҳукуматнинг интизоми билан бузуқлиги шул қурултой натижасида муқаррар бўлур. Юборилгон вакиллар, сайлангон кишилар тўғри, инсофли, виждонли, ватан ва халқ фойдасини тушунгонлар бўлса, бу қурултойдан кейин халқ тинч, ватан масъуд, ҳукумат мунтазам бўлур. Юборилгон вакиллар билан сайлангон масъул кишилар инсофсиз, сотилгон, золимнинг қуйруғи, томоқ ва ақча бандаси бўлса, ишимиз яна оқсай қолур». Чўлпон қурултойга вакил сайлашда ана шу ҳақиқатга эътибор беришни жиддий масала қилиб қўяркан, мақола якунида қандай кишиларни вакилликка сайлаш ҳақида яна алоҳида мақола ёзажагини эълон қилади.

Чўлпоннинг ўша даврда кечаётган сиёсий ҳодисаларга муносабатини ойдинлаштиришда газетанинг 1921 йил 15 июлдаги 45-сонида босилган «Буюк зиёфат» мақоласи айрича аҳамиятга эга. Чўлпон уни «фельетун» деб эълон қилган. Аслида, у ҳисобот характеридаги мақола бўлиб, 8 июлда Русия Шўролар Жумҳуриятининг Бухоро Жумҳуриятига тайинланган янги сафорат ҳайъати тарафидан озод ва мустақил Бухоро

Жумҳурияти шарафига катта бир зиёфат берилгани ҳақида хабар берилади. Гап шундаки, ўша зиёфатда қатнашган Россия элчиси ўринбосари Бодров ҳам, Бухоро Марказий Инқилоб Қўмитаси раиси Абдулқодир Муҳиддинов ҳам, Афғонистон элчиси ноиби Абдурасулхон ҳам, Бухоро Жумҳурияти Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжа ҳам, Россия элчиси Юренов ҳам қайта-қайта Бухоро мустақиллигини тилга олиб нутқлар сўзлашади. Чўлпон мақолада шу нутқларни имкон қадар тўлароқ келтиради.

Чўлпон бу зиёфатдаги нутқларни таҳлил қилар экан, Россия ҳукумати Бухорода шўролаштиришни жадаллаштираётганини доно сиёсатдонларга хос зийраклик билан тобора теранроқ англай бошлаганидан уларнинг сўзлари бошқаю ишлари бошқалигини ҳис эта олганлиги туфайли, афтидан, ўша мақолани «фелъетун» деб атаган кўринади. Чўлпоннинг нақадар хушёр ва сезгир сиёсий-ижтимоий қарашлар соҳиби бўлганини бу мақоладаги фикрлардан ҳис қилиш мумкин.

«Байрам қутлуг бўлсун!»¹ мақоласи амирлик тузуми ағдарилгандан кейин нишонланаётган Қурбон ҳайити шодиёналари билан Бухоро халқини қутлаш мақсадида ёзилган. Унда муаллиф «илгари Қурбон байрамларида мингларча сўйилгон кўйлар билан бирга Мушоҳада – шартнома бир неча мингларча юрт болалари, озодлик тарафдорлари» ҳам сўйилганини, «сўйилган қурбонликлар устида қўл очиб фотиҳа қилгон кишилар билан бирга мамлакатнинг бутун аламзадалари қонли салтанатнинг фаносини тилаб дуо қилганликларини айтиб, эндиликда бу байрам «озодлик ва биродарлик асосида янги турмуш» кураётганларнинг иймон ва эътиқодлари ҳурриёт байрамига айланини мамнуният билан таъкидлайди. Айниқса, унинг «ўз бошича бир байрам» сифатида Бухоро инқилобининг бир йиллиги арафасида нишонланаётгани, энг муҳими, «жаллодсиз, салтанатсиз, қоронғусиз ўтказиш учун ҳар қанча фидокорликдан тортинмай тургон йўқсул элнинг озодлик ичида кечирмақда бўлгон байрами»га айлангани уни беҳад энтиктирган

эди. Афсуски, шўро тузуми кейинги сиёсати давомида бу байрамни қатағон қилишгача бориб етди, хайриятки, миллий истиқлол ғалаба қилди-ю, бу байрам халқимизнинг иймон ва эътиқод байрами сифатида яна ўзига қайтарилди.

Чўлпон газетада мамлакат ҳаётининг турлитуман соҳаларини ёритишга алоҳида аҳамият берди. Унинг учун воқеаларнинг катта ё кичиклиги аҳамиятсиз эди. Газетанинг 1921 йил 8 декабр (58-сон)даги «Театр-томоша», 10 декабр (59-сон)даги «Азимжоннинг адабий намоиши» (Шарқ чолғу мусиқий мактаби уюштирилган) ва «Комил Алматий концерти хусусида», 14 декабрь (60-сон)даги «Адабиёт кечаси» каби хабар-мақолалари Бухоро маданий ҳаётидаги ўзгаришлардан оммани воқиф этишни кўзлайди. Жумладан, «Адабиёт кечаси» мақоласида Бухорода Фитрат ташаббуси билан ташкил қилинган «Шарқ чолғу асбоблари мусиқа мактаби» фаолиятига тўхталган. Унда шу мактабда мусиқа сабоғини олаётган ўттиз талабанинг ўзбек миллий созлари – танбур, ғижжак, қашқар рубоби, най ва бошқаларда нечоғлик маҳорат билан куйлар чала олганликлари, Фитратнинг шеър ва қўшиқлар билан ёзилган бир пардали «Ўғизхон» пьесаси намоиши, Фитрат шогирдларидан бўлган уч талабанинг миллий мумтоз қўшиқларимизнинг домла Абдуҳалим каби маҳорат билан ижро этганликлари, уларга амир саройи қўшиқчиси Мирбобо жўр бўлиб тургани ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилади. Шу билан бирга, Чўлпон ҳали бу ижроларда талай етишмовчиликлар (баъзи куйлар чалалиги, айримлари бузиб ижро қилингани) борлигини ўқтиришни ҳам унутмайди.

Ўша замонларда Бухорода уюштирилган театр томошалари, концертлар «Етимхона» деган томошахонада бўлган. Шундай концертлардан бири бошқирд қўшиқчиси Азиз ал-Ҳамид (Алмаҳмуд) ва татар мусиқачиси Сайдашевлар томонидан амалга оширилган. Бу концертда Чўлпон шахсан иштирок этган ва у ҳақдаги таассуротларини «Театр-томоша» мақоласида танқидий руҳда шундай ифода этган: «Концертнинг энг бошида ўқилгон машҳур (қашқарча) куй нақадар бузуқ, нақадар ғайритабиий,

¹ Бухоро ахбори. 1921 й. 14 август. №47.

оврўпалашган ва қўпол эди». Умуман, на бошқирд қўшиқчиси ва на татар қўшиқчисининг ижроси унга ёқмаган, чунки улар ижросида шарқона руҳ сезилмас даражада бўлган, қолаверса, ўзбек мумтоз куйлари ва қўшиқлари ҳам бузуқ талқин қилинган.

Концерт кечаси савиясини кўтаришда Муҳиддин Қориёқубов маҳорат билан куйлаган ўзбек қўшиқлари, Ҳамзанинг «Ғайратсиз Туркистоним», Ғулом Зафарийнинг «Эрк болалари» операсидан «Ёр-ёр» қўшиқ ва куйлари ижроси айрича роль ўйнаганини таъкидларкан, умуман, кеча ҳақида танқидий баҳо билан тугатади мақоласини. У ёзади: «Кечадан на татар, на бошқирд, на ўзбек мамнун бўлмади. Бу кечада Алмаҳмуд ўртоқ нақадар руҳсиз кўринган бўлса, рус ва оврўпа куйларига татар куйларини қўшиб, иккаласидан «атала» пиширган Айдашев ўртоқ ундан-да руҳсиз кўринади».

Чўлпон бутун муҳаррирлиги давомида газетанинг моддий аҳволини яхшилаш, ғоявий-бадий мундарижасини юксалтириш ва ранг-баранглашувини таъминлаш, ўз вақтида нашр этилиши ва ўқувчиларга етказилишига эътибор берди ва бу масалаларга ҳукумат эътиборини қаратишни кўзлаб «Ҳукумат нашриётининг ҳоли», «Эргашиш» каби танқидий мақолаларини ёзди. Чунончи, газетанинг 1921 йил 15 январдаги 65-сонидида «Кичик ҳангома» рукнида «Қаландар» имзоси билан босилган «Эргашиш» мақоласида шундай танқидий мулоҳаза баён қилинган: «Ҳафтада икки марта чиқишга тегиш бўлган «Ахбор» («Бухоро ахбори») бир марта ҳам чиқа олмайдур. Бухоро нашриётидаги «Афандим, азизим, газета чиқармоқ учун бизнинг вақтимиз йўқ. Биз «иш варақаси» («служебная записка») чиқариш билан бандмиз». Буларнинг бу жавобларига мен жуда қизардим, уялдим, тинглай олмадим. Эртаси куни «масъул от» ва «масъул от қашлағич»га «иш варақаси» чиқса, яна индай олмайман». Чўлпон нашриётда газетадай инжиқ нашрни амалга оширишдан кўра хилма-хил «иш варақалари» чиқаришни афзал билганлардан ана шу хилда куюниб ёзади. Эрта-индин «масъул от» ёки «масъул қашлағич»га ҳам «иш варақа-

си» чиқаришга оид кесатиши билан нашриёт ходимларининг нақадар масъулиятсизликларини, ҳатто ўз манфаатини жамият мафаатидан устун қўйишдан уялмаганликларини юзларига солади.

Чўлпоннинг «Тизгин талаш» мақоласи «Бухоро ахбори»нинг 1922 йил 15 февраль 72-сонидида босилган. «Тизгин талаш» мақоласи Италиянинг Генуя шаҳрида Европа давлатлари ўтказган конференция (1922 йил) қарорлари таъсирида ёзилган. Мақола ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, «Бухоро ахбори» газетасининг тўлиқ бир саҳифасини эгаллаган. Чўлпон Биринчи жаҳон урушини ривожланган мамлакатлар бутун дунё сиёсати жиловини ўз қўлларига олиш учун уюштирганлиги, ҳар иккала томон учун ҳам (Учлар иттифоқи ва Антанта) уруш адолатсиз, бойлик орттиришга қаратилганлиги ҳақида чуқур мулоҳаза юритади. «1914 йили қони қизигон бир серб йигитининг бир донигина «ўқи»ни баҳона қилиб катта ва жаҳонни қоплаган бир уруш ясадилар. Сиз ва бизнинг тилимизда «Герман уруши» деб айтилган маъракада 10 миллион одамни қириб, 40 миллион одамни чўлоқ, оёқсиз, қўлсиз, кўзсиз, қулоқсиз қилиб тўхтадилар».¹ Уруш тугаган бўлса-да, сиёсий жанжаллар давом этаётганлиги, инглиз-француз, француз-немис, италян-япон, япон-американ зиддиятлари кучлилиги мақола матнида атрофлича таҳлил қилинган. Версал-Вашингтон шартномаларидан кўнгиллари тўлмаган ғолиб мамлакатлар (Англия, АҚШ, Франция) дунё сиёсатида етакчилик сари «ҳийла ва найранглар билан», «кураш майдонига чиққан хўроз ва қўчқорлардек» (Чўлпон) йўл тутаётганлиги тўғрисидаги фикрлари ҳақиқат эканлигини икки жаҳон уруши оралиғидаги тарихий воқеалар тасдиқлади.

А.Сулаймон Чўлпон 1920 йилларда Европа ва Шарқ дунёсидаги ижтимоий муаммолар: оммавий ишсизлик, паст турмуш тарзи, зулм ва зўравонлик кабилар ҳақида афсус ва надомат билан ёзади. Мамлакатлар ўртасида тинч-товуликка асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилиши, ўзаро иқтисодий ҳамкорлик жаҳон

¹ Қаландар. Тизгин талаш // Бухоро ахбори. 1922 й. 25 февраль. №72.

тараққиётининг энг муҳим кафолати эканлиги мақола охирида эслатиб ўтилади. Хуллас, Чўлпоннинг Бухородаги қисқа, лекин сермазмун фаолияти унинг таржимаи ҳолидаги энг муҳим давр бўлиб қолди.

Чўлпон муҳаррирликдан кетганидан кейин ҳам газета билан ҳамкорлигини давом эттирди. Ҳар гал Бухорога келганида янги шеър ва мақолаларини унда эълон қилиб турди. Чунончи, 1923 йилнинг баҳорида Бухорода бўлганида «Ўликларга қарши», «Уч-тўрт юлдуз» ва «Баландликда» каби учта шеърини ёзиб, шулардан «Ўликларга қарши» насрий шеърини «Бухоро ахбори» газетасининг 1923 йил 7 май сонидида эълон қилдирган.

Чўлпон ўзи муҳаррирлик қилган «Бухоро ахбори» газетасига айрича муҳаббат билан қаради, имкон қадар унинг ҳар бир сонини кузатиб борди, газетанинг полиграфияси, ундаги мақола ва шеърларнинг савияси билан муттасил қизиқиб турди. Шу муносабат билан «Тилимизнинг ишланиши» деган махсус мақола ёзиб, 1923 йилнинг 11 апрелида «Туркистон» газетасида эълон қилди.

Чўлпон мақолани сўнгги пайтларда газета эришаётган ютуқлар ҳақидаги мулоҳазалар билан бошлайди: «Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг шакли, босилиши ҳозир хийла текислашди. Сўнгги вақтларда бу газетанинг ўз вақтида мунтазам чиқиб турғони кўруладир.

Қоғозларининг яхшилиғи, ҳарфларининг очиқлиғи, расмлик чиқиб туриши жиҳатидан бу газеталаримиз орасида биринчи ўринни тутади. Халқимиз нодон, китоб мутолаага рағбатсиз. Уни шунга ўргатмак ва қизиқтирмак учун матбуотнинг очиқ, аниқ, чиройли босдирилиши катта аҳамиятликдир. Туркистон, Бухоро ва Хива газеталари бунга айрим диққат қилишлари керак.

«Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг бу тўғридаги ғайратини олқишлаймиз» (Қаранг: Адабиёт надири. – Б.145).

Кўриниб турибдики, Чўлпон ўзига яқин тутиб газетани «Йўлдошимиз» деб айтаётир. Шундай яқинлик туйғуси газетадаги ҳар бир ўзгаришни, жумладан, газета шакли, мунтазам

босилиши, қоғози, ҳарфлари ва расмларининг сифат жиҳатдан яхшиланганини кўриб қалбан қаноат ҳосил қилишига, қолаверса, бу халқимизда матбуотга, китобга ҳавасни кучайтиришга олиб келишини эътироф этишига олиб келган. У ҳатто шу фазилатларига кўра «Бухоро ахбори»нинг бошқа шундай нашрлардан олдинда туришини таъкидлаб, Туркистон ва Хивадаги газеталарни ҳам шу даражада нашр этиш лозимлигини уқтиради.

Шу билан бирга, Чўлпон газета фаолиятини янада яхшилаш, ўқимишлилик даражасини кўтариш мақсадида унда йўл қўйилаётган айрим камчиликларни ҳам рўйи-рост мисоллар билан бирма-бир кўрсатиб ўтади.

«Бухоро ҳокимиятининг расмий тили ҳам ўзбекчадир. Бухородек форс-эрон таъсирига ортиқ ютулуб кетиб, ўз тилидан ажралиб қолгон бир ўлка учун, у ердаги кўпчилик авом учун тилининг аҳамияти жуда зўрдир. Ҳолбуки, «Ахбор» йўлдошимизда бу жиҳатга сира диққат этилмайди ёки этила олмайди» (Ўша манба. – Б.145). «Чигатой гурунги»да қатнашиб, ўзбек тилининг софлиги учун кураш сабоғини олган Чўлпон учун «Бухоро ахбори» газетаси тилида «ярим татар ва ола-була ўзбек шеvasи»да, форс-тожикча сўзлар билан аралаш-қуралаш ҳолда битилган мақола ва шеърларнинг сероблиги ғайритабиий туюлиши табиий бир ҳол эди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабий тилини яратиш учун кураш бошлашга асос бўлган ҳолат ҳам худди шу – ярим татар, ярим турк, ярим форс-тожик сўзларни билиб-билмай қўллашдан иборат иллат эди. Чўлпон бу жараённинг салбий оқибатларини чуқур англаб етгани учун биргина газета – «Бухоро ахбори» мисолида шу иллатни аниқ далиллар билан кўрсатиб, уни бартараф этиш чораларини ҳам таклиф қилди.

Чўлпоннинг барча орзу-истаклари беиз кетмади, албатта. Газета юз йилдан зиёдроқ фаолияти давомида – «Бухоро ахбори»дан «Озод Бухоро»га, «Озод Бухоро»дан «Бухоро пролетари»га, «Бухоро пролетари»дан «Бухоро ҳақиқати»га, «Бухоро ҳақиқати»дан «Бу-

хоронома»га ўта туриб унга дастлабки муҳаррирлардан иккинчиси бўлиб ишлаган, унинг фаолиятини жонкуярлик билан ташкил этган буюк шоир Абдулҳамид Сулаймон Чўлпоннинг шу ўғитларига амал қилиб келаётгани учун ҳам бухороликларнинг севиб ўқийдиган газетасига айланиб, уларга сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда.

Чўлпон биринчи бор Бухорода 1921 йил 27 майдан 1922 йил 20 мартга қадар 10 ой давомида яшаган. У «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 30 июнда чоп этилган 41-сонидан 1922 йил 25 январигача чиққан 67-сонигача бош муҳаррирлик қилган. Унинг муҳаррирлигида газетанинг 24 та сони босмадан чиққан, уларда Чўлпоннинг 13 мақоласи, 15 шеъри эълон қилинган.

Чўлпон иккинчи марта Бухорода 1923 йилнинг 28 апрелидан 8 майигача бўлган. Шу даврда «Ўликларга қарши», «Уч-тўрт юлдуз» ва «Баландликда» каби учта шеърини ёзиб, шулардан «Ўликларга қарши» шеърини «Бухоро ахбори»

газетасининг 1923 йил 7 май сонида эълон қилдирган (Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.80; Болтабоев Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.132).

Чўлпон учинчи марта 1928 йил 18 майда Бухорода бўлганлиги тўғрисида Наим Каримов «Чўлпон» маърифий романида қуйидаги эпизодни келтиради.

«1928 йилнинг 18 майи бутун ўзбек санъати учун, айниқса, Чўлпон учун мусибатли кун бўлди. Шу куни кечаси Турсуной ваҳшийларча ўлдирилди. Унинг етти жойига санчилган пичоқ ўзбек халқини эндигина 16 ёшга тўлган, ҳали ўн гулидан бир гули олчилмаган, келажаги буюк фарзандидан жудо этди... Бухоро Регистон майдонида буюк Турсуной билан видолашишди. Мотам митингида сўз айтган Чўлпон сўзламади – йиғлади, йиғламади – дод-фиғон қилди. Унинг фиғонидан бутун Бухоро юм-юм кўз ёш тўқди».

Демак, А.С.Чўлпон Бухорода уч марта бўлганлиги, турли сабабу баҳоналар билан Бухорои шарифга ташриф буюргани аниқ.

АБДУЛЛАХОН II ҲУКМДОРЛИГИ ДАВРИДА ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ

Т.Ф. Ҳасанбоев, Жиззах ДПИ докторанти

Ўзбек миллий давлатчилиги қадимиятини ҳаққоний ўрганиш ва ёритиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланиб, бу воқелик ватан тарихида салмоқли из қолдирган сулолалар, уларнинг буюк вакиллари ўтмишини ўрганишга бўлган қизиқиш ва масъулиятни янада оширади. XVI асрда Бухоро хонлигида фаолият кўрсатган шайбонийлар сулоласи ҳам айнан шундай ўзининг кўп қиррали, қизиқарли тарихига эга сулолалардан бири ҳисобланади. Ушбу сулола ҳукмдорлари орасида Абдуллахон II алоҳида нуфузга эга бўлиб, унинг тўлиқ исми Абдулла ибн Искандархон ибн Жонибек султон ибн Хожа Муҳаммад ибн Абулхайрхондир.

Абдуллахон II (1534 – 1598) Кармана ва Миён-қол ҳукмдори бўлган Искандархоннинг ўғли эди. У ёшлигидан ноёб истеъдод соҳиби бўлиб вояга етди, айниқса, ҳарбий санъатда жуда моҳир бўлиб, тарихчи Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ёзганидек, «...ўқ узиш, камон тортиш, тиг ва найза уриш сирларини билишда юз таҳсин, минг офарин билан ўша замондаги етук султонлардан ўтиб кетган» [2: 93] эди.

Шайбонийлар сулоласининг қудратли ҳукмдори бўлиб етишган Абдуллахон II (1556 – 1598) нафақат йирик давлат арбоби, саркарда, балки илм-фан, маърифат, маданият ҳомийси ҳам ҳисобланган. Абдуллахон II Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан кейин парчаланиб кетган мамлакат ҳудудини қайта бирлаштириш, марказий давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ёшлик чоғидан қаттиқ кураш олиб борган.

Марказий Осиёнинг йирик тарихий-маданий ўлкалари қаторидан муносиб ўрин олган, қадим ва ўрта асрларда фаолият кўрсатган Уструшона мамлакати ва унинг шимолий, шимоли-ғарбий, ғарбий ҳудудлари ҳисобланмиш Жиззах воҳаси ҳам Абдуллахон II ҳукмдорлиги даврида унинг диққат эътиборидан четга қолмаган.

Тарихдан маълумки, XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларида Темурийлар давлати кучсизланиб қолганлигидан фойдаланган Шайбонийхон бошлиқ Дашти Қипчоқнинг чорвадор қабилалари Мовароуннаҳр воҳаларини эгаллаб оладилар ва ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. Бу даврда яратилган ёзма манбалардан бири – Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» дostonида Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳар-кентлари қаторида Жиззах воҳаси ҳақида ҳам анча маълумотлар келтирилган. Темурийлар сулоласининг инқироzi, янги сулола – шайбонийлар ҳукмронлигининг қарор топиши билан боғлиқ давр тарихий воқеалари баёнига бағишланган ушбу асарда Жиззах Шайбонийхон ёки унга мухолиф кучларнинг лашкаргоҳи, муҳим ҳарбий стратегик маскани сифатида таърифланади.

«Шайбонийнома» асарининг «Имом-уз-замон, халифат-ур-раҳмон Самарқандни олган йилнинг қишинда мўғул устига черик тортиб Хоника хонни вилоятларин, Шоҳрухияни чоптурғони» ҳақидаги бобида Шайбонийхоннинг Самарқанддан Дизак (Жиззах) қалъаси томон келганлиги, кейинчалик бу қалъадан ўтиб кетиб, укаси Маҳмуд Султонга мўғулларга қарши қўшин тортиб, Шоҳрухия, Шош, Сайрам шаҳарлари устига юриш қилиш ҳақидаги топширигини берганлиги ҳақида [5: 92 – 96, 126], бундан ташқари, асарнинг «Ҳазрати имом-уз-замон, халифат-ур-раҳмон мўғул устига бориб, Ўратепа қўрғонида Муҳаммад Ҳусайн Мирзони қабоғони ва ул ёлбориб сулҳ тилағони» ҳақидаги бобида эса Шайбонийхоннинг Ўратепа қўрғонига юриши, бу юриш давомида жуда катта қўшиннинг Сабот (Савот)да (Зомин яқинидаги кент – Ҳ.Т.) тўпланиши, Ўратепанинг мустаҳкам қалъа эканлиги, ундаги буржу борулар қудрати, қўрғоннинг оқил ҳокими сифатида Муҳаммад Ҳусайн ва у билан тузилган

тинчлик сулҳи ҳақида маълумотлар келтирилади [5: 130 – 134].

Шайбонийлар даврида фаолият кўрсатган тарихнавис Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан форс-тожик тилида ёзилган «Абдуллонома» («Шарафномаи шоҳий») асари ҳам Жиззахнинг XVI асрдаги тарихи, ҳудуднинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ҳаётда тутган ўрни ва мавқеи ҳақида маълумот берувчи қимматли манбадир.

Шайбонийларнинг энг номдор, қатъиятли хонларидан бири бўлган Абдуллахон II (1556 – 1598) Мовароуннаҳрни бирлаштириш, марказлашган давлат тузиш ва уни мустаҳкамлаш учун ўз умрининг катта қисмини жангу жадалларда ўтказди. Тинимсиз курашлар давомида ҳукмдор бир неча марта муҳим сиёсий, ҳарбий тadbирлар билан ҳозирги Жиззах шаҳри, унинг ён-теварагидаги қалъа-қўрғонлар – Учтепа, Кўкғумбаз, Работи Малик, Ём, Пешағор, Ардахшон, Аччи, Зомин, Сабот ва бошқа кентларда бўлган [3:71].

«Абдуллонома» муаллифининг ёзишича, 1578 йилда «Соҳибқирон ҳазрат» Бобо Султон билан урушиш қасдида Зомин томон черик тортади. Қўшин Ипор мавзеига етганда «шавкатли шаҳриёр ҳузурига Ҳинд мамлакатининг подшоси Жалолиддин Муҳаммад Акбар томонидан атоқли совғалар, кароматли ҳадялар билан элчи келиб, итоаткорлик ва бўйинсунишдан хабар берувчи элчилик мазмунини арз қилади» [2:301].

Дарҳақиқат, бу ерда ҳижрий 986 йилда (1578 й.) Мовароуннаҳрда келган Мирзо Пўлат бошчилигидаги Ҳиндистон элчилиги ҳақида маълумот берилган. Тарихий манбалардан маълумки, бу даврда Абдуллахон Мовароуннаҳрдаги рақиблари устидан тўла ғалаба қозонмаган, бунинг устига, Самарқанд ҳокими Жувонмардалихон, Тошкент ҳокими Бобо Султон ёрдамига ишониб Абдуллахонга қарши исён кўтарган эди.

Абдуллахон Акбаршоҳ элчисининг қайтишига рухсат бермайди. Чунки элчининг номақбул таассурот билан Ҳиндистонга қайтишини истамайди ва элчига рақиблари устидан қозонажак ғалабасини намойиш қилмоқчи бўлади. Шу сабабли лашкар элчилар ҳамроҳлигида

Жиззахга қўнади. Таъкидлаш лозимки, Ипор мавзеи «локализация»си бўйича олиб борилган изланишлар ҳозирча самара бергани йўқ. Археолог М.Пардаевнинг берган оғзаки маълумотларига қараганда, ушбу мавзе ҳозирги Булунғур ва Ғаллаорол туманлари оралигида бўлган. Бундай фикрнинг юзага келишига манбадаги Абдуллахон II бошчилигидаги «...лашкар элчилар ҳамроҳлигида Дизах (Жиззах)га қўнди» деган маълумот асос бўлган. Демак, мантиқан фикрлаганда ҳам 1578 йилда Абдуллахон II Самарқанддан Жиззах томон йўлга чиққандан сўнг элчилар келган бўлса-да, у Самарқандга қайтмаган. Шунингдек, лашкар Жиззахдан Зомин томонга ҳам ўтиб кетмаган ва Жиззахга қайтмаган. Қўшин йўлда давом этиб, Жиззахга қўнган.

1578 йилнинг 4 июль, якшанба куни Жиззахга ўзбек султон катта сипоҳ билан ташриф буюради. «Абдуллонома»да бу борада қуйидаги маълумот мавжуд: «Аъло ҳазрат унинг учун икки кун тўй берди. У ерда (Жиззахда – П.А.) аъло ҳазратнинг буйруғига мувофиқ дин низоми Амир Қулбобо ва Мавлоно Ҳайдар (Муҳаммад) мунший лашкарни кўриқдан ўтказдилар. Уч кун давомида тўда-тўда кишилар келиб, исмларини ёздирдилар. Ул ҳазратнинг хос сипоҳи, кичик султоннинг (яъни Абдуллахоннинг ўғли Абдулмўмин султоннинг – П.А.) мавкабида бўлганлар сони уларга озиқ-овқат тайёрловчилардан ташқари ўттиз минг кишига етди» [6: 12 – 13].

Ушбу манба маълумотларидан кўриниб турибдики, Жиззах воҳаси шайбоний ҳукмдорларнинг фаолияти давомида алоҳида ҳарбий-стратегик аҳамият касб этган ҳудуд бўлган.

1579 йил ёзида Абдуллахон Тошкентдалик пайтида Бўзахўр султон ўз тарафдорлари билан Самарқандни эгаллайди. Абдуллахон тезлик билан Тошкентдан қайтиб, аввал Учтепа (ҳозирги Ш.Рашидов тумани маркази – Ҳ.Т.)га, сўнг Жиззахга келади. Жиззахда душман ҳақида тўлиқ маълумот тўплайди. Лашкар ва отларга дам бериб, Самарқанд учун жангга тайёрланади. Бу воқеалар манбада қуйидагича баён этилган: «Панжшанба куни эрталаб оламини босиб олувчи отни жавлон урдирган ҳолда Уч-

тепага тушди. У ердан бир кишини Дизахга Али Мардон баҳодир ҳузурига юборди. Ўша кечаси туни билан йўл юриб, жума куни эрта тонгда шундай биёбондан чиқиб, Дизах музофатларидан бирига тушди. Ўша замондаёқ қутли ҳукм бўлди. «Хизматчилар сув бериб сероб қилиш ибодатларни афзалидир» иборасига мувофиқ туя карвонларига сув ва озиқ-овқат ортиб, пиёда ҳамда ҳориганлар қаршисига чиқиб, (уларни) сероб қилсинлар ва уларни қонхўр биёбондан чиқариб аҳоли яшайдиган жойга етказсинлар. Ўша куни пешин намози вақтида (душманни) ёқувчи хоқон жойидан кўчиб, Дизах деган мавзеда яшаш байроғини тикди» [2:347].

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» («Абдуллонома») асаридан шайбонийлар даврида Жиззах воҳасига катта эътибор берилгани, ундан ҳарбий-стратегик макон сифатида фойдаланилганлиги, Жиззах қалъаси, айниқса, Абдуллахон II (1556 – 1598) даврида муҳим лашкаргоҳга айлангани, ушбу ишлар билан бир қаторда баъзи ободончилик ишлари, жумладан, Туятортар канали, Сардобалар қурилиши ҳам амалга оширилганини билишимиз мумкин.

Тарихий ёзма манбаларда баён этилишича, Туятортар (анҳори) канали XVI асрнинг иккинчи ярмида, Бухоро хони Абдуллахон II (1556 – 1598) даврида қазилган. У Зарафшон дарёсининг Работи Хожа баргоҳи – боштўғондан бош олган. Унинг умумий узунлиги 97 км. Туятортар суви Зарафшондан, шарқдан шимоли-ғарб йўналиши бўйича оқиб Фармонтепа, Дўстмат, Тайпоқсой, Шўрбулоқ, Музбел, Тозауруғ қишлоқлари орқали Гул қишлоғига яқин жойда Сангзор дарёсига қуйилади. Жиззах воҳаси сув таъминотини яхшилаш учун қазилган Туятортар канали орқали Зарафшон дарёси сувининг тахминан 1/7 улуши Жиззах воҳаси сув таъминоти учун оқизилган [1,7: 51 – 56].

Этнографик маълумотларга қараганда, ўрта аср ирригатор-мироблари Туятортар шоҳариғи (канали)ни қазилшдан аввал сув ўзани йўналишини аниқлаш учун бир усул қўллаган. Яъни Зарафшон сув айирғичи (Варақсар) «Работи Хожа» ҳудудидан шимоли-шарқий йўналишда бир туяни омоч (сўқа)га қўшиб, ҳайдаб юбо-

ришган. Назоратсиз қолган жонивор омочни тортиб ҳозирги Ғаллаорол тумани (аввалги Янгикўрғон) Тоза уруғ қишлоғи чеккасидан оқиб ўтадиган Сангзор дарёси қирғоғига келган ва шу ерда тўхтаган. Ахборотчиларнинг айтишича, омоч қолдирган из бўйлаб шоҳариқ ўзани тушган. Маълум бўлишича, туя жонивор аксарият ҳолатда энишга-пастликка қараб юрган, юқори-баландликка кўтарилмаган. Шу сабабли Абдуллахон II даврида қурилган шоҳариқ Туятортар номи билан аталган. Туятортар шоҳариғи суви айни вақтда ҳақиқатан ҳам Тоза уруғ қишлоғи атрофидан Жиззах воҳасининг асосий оқар сув манбаси ҳисобланмиш Сангзор дарёсига қуйилади.

Шайбонийлар даврида Жиззах воҳаси ҳудуди фақатгина ҳарбий мақсадлар ва улар билан боғлиқ жараёнларда эмас, балки савдо-сотиқ, элчилик алоқалари тизимида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Яъни Марказий Осиё минтақасининг муҳим савдо йўллари кесишган чорраҳасида жойлашган Жиззах воҳасида Фарғона водийси ва Хўжанддан Ўратепа орқали келувчи карвон йўли Тошкентдан Мирзачўл орқали келган йўлга қўшилиб, бу ердан Самарқандга ва Нурота тоғининг шимолидаги текислик бўйлаб Нуротага боровчи йўл бошланарди. Жиззахдан Самарқандга асосий йўл Илонўтди дараси орқали ўтгани маълум. Бу йўл Фарғона ва Тошкентдан Самарқандга аравалар билан боришга имкон берган ягона йўналиш бўлганлиги боис бу даранинг аҳамияти ниҳоятда катта эди [4:202].

Амир Темур ва темурийлар даврида Буюк ипак йўлининг аҳамияти бир қадар ошганлиги, нафақат маҳаллий савдо-сотиқ муносабатлари, балки халқаро савдо-элчилик алоқаларининг ҳам йўлга қўйилганлиги туфайли Жиззах воҳаси Мовароуннаҳрнинг марказий шаҳар ва қишлоқларини боғлаб турувчи, катта нуфузга эга занжир вазифасини ўтаган. Бундай аҳамиятли жиҳатни Жиззах воҳаси XVI аср шайбонийлар даврида, жумладан, Абдуллахон II замонида ҳам сақлаб қолган.

Сўнгги ўрта асрларга оид бўлган Қўқондан Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах орқали Самарқандга келувчи йўл тафсилотлари Мир Иззатуллонинг «Маъсири Бухоро» («Бухоро-

га саёҳат») асарида келтириб ўтилган. Унга кўра, Жиззахдан кейин Илонўтди дарасидан ўтилиб, Янгиқўрғон, Муллабулоқ, Қўшкўприк ва Қорақалпоқ каби йирик қишлоқлар орқали Самарқандга борилган [4:203]. Бу даврда Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғлаб турувчи чорраҳада жойлашган Марказий Осиё ҳудуди орқали ўтган карвон йўллари бўйлаб бир кунлик йўл масофаси ҳисоби бўйича карвонсарой ва сардобалар барпо этилган. Сардобалар қурилиши Амир Темур ва темурийлар ҳамда шайбонийлар даврида анча кенг миқёсда олиб борилган. Жиззахдан Сирдарё кечувларига, Бухородан Қарши орқали Амударёнинг ўрта оқимидаги Керки ва Келиф кечувларига олиб боровчи йўлларда қурилган сардобалар бундан далолат беради. Айниқса, XVI аср иккинчи ярмида шайбоний Абдуллахон II томонидан кўплаб сардобалар қурилган эди. Қоровулбозор сардобаси, Якка сардоба, Жиззах-Чиноз оралиғидаги чўл ҳудудида жойлашган 3 та сардоба ва бошқа бир қатор шундай иншоотлар бунга мисолдир [4:285 – 286]. Буларнинг ҳаммаси XIV – XVI асрларда фаолият кўрсатган икки буюк саркарда – Амир Темур ва Абдуллахон II нинг ўз давлатларидаги савдо-сотиқ, элчилик ҳамда маданий алоқаларни ривожлантириш учун хизмат қилган амалий тадбирлари ҳисобланади.

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб қуйидагиларни хулоса қиламиз:

1. Шайбонийлар даврига оид манбаларда Жиззах ва унинг шаҳар-кентлари, асосан, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларда тилга олинади. Бу даврда Жиззах ҳудуди ҳам шайбоний ҳукмдорлар, ҳам уларнинг ғанимлари учун ўз ҳарбий мақсадларини амалга оширадиган, алоҳида аҳамиятга эга лашкаргоҳ вазифасини ўтаган. Шайбоний Абдуллахон II давлатининг ҳарбий куч-қудратини ўзга мамлакатларга, жумладан, Ҳиндистон ҳукмдори вакилларига кўрсатиб қўйиш учун Жиззахда қилинган лашкар кўриги бу ҳудуднинг қай даражада ҳарбий нуфузга эга эканлигини исботлаб беради.

2. Абдуллахон II (1556 – 1598) даврида Жиззах воҳасига катта эътибор берилган бўлиб, ундан ҳарбий-стратегик макон сифатида фойдала-

ниш билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш, баъзи ободончилик ишлари, жумладан, Туятортар канали, сардобалар қурилиши ҳам амалга оширилганини шайбонийлар даврида яратилган манбалар маълумотларидан билишимиз мумкин.

3. Демак, сўнгги ўрта асрлар тарихида Жиззах воҳаси ҳудуди фақатгина ҳарбий мақсадларда эмас, балки савдо-сотиқ, элчилик муносабатларида ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Темурийлар ва шайбонийлар даврида Буюк ипак йўлининг аҳамияти бир қадар ошган бўлиб, маҳаллий савдо-сотиқ муносабатлари, халқаро савдо-элчилик алоқалари ҳам йўлга қўйилганлиги туфайли Марказий Осиё минтақасининг муҳим савдо йўллари кесишган чорраҳада жойлашган Жиззах воҳаси бу даврда фаолият кўрсатган давлатларнинг ҳар томонлама ривожини учун катта ҳисса қўшган маданий ўлка ҳисобланган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Анарбаев С. Туятортар канали қурилиши тарихи // Археологлар ҳикоя қилади. – Тошкент, 1974.
2. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи шоҳий). I китоб / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси, илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. – Тошкент, 1999.
3. Ҳасанбоев Т. Жиззах воҳасининг сўнгги ўрта асрлар тарихи манбашунослигига доир // Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврлардан ҳозирги кунгача). Конференция материаллари. – Жиззах, 2020.
4. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент, 2008; Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Тошкент, 1989.
5. Пардаев А.Ҳ. Жиззах беклиги Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI асрдан XIX асрнинг 60-йилларигача). Дисс. автореф. – Тошкент, 2004.
6. Фуломов Я.Ф. Туятортар ва Жиззах // Коммунизм сари. 1962 й. 14, 16, 18 ноябрь; Фуломов Я.Ф. Жиззах тарихига доир // Қизил Ўзбекистон. 1963 й. 3 январь.

БУХОРО ВА ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ ЎРТАСИДАГИ СИЁСИЙ МУНОСАБАТ- ЛАРДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ЎРНИ (XVII асрнинг биринчи ярми)

А.Б.Мусаев

Фарғона водийси тарихи бўйича салмоқли илмий тадқиқот ишлари олиб борилиб, жамоатчиликка тақдим этилмоқда. Жумладан, ўрта асрлар тарихи бўйича Б.Усмонов, С.Юлдашев, А.Нишоновларнинг самарали изланишлари натижасида водийнинг ижтимоий, сиёсий тарихи ҳамда маданий ҳаёти бўйича кўпгина жумбоқли масалалар ўз ечимини топмоқда.¹ Юқоридаги тадқиқотларнинг тадрижий даври сифатида водийнинг аштархонийлар даври тарихига оид изланишларни олиб бориш долзарблик касб этмоқда.

Маълумки, XVII асрнинг бошларида Мовароуннахрнинг шимоли-шарқий ҳудудлари учун аштархонийлар ва қозоқ хонлари ўртасида рақобат кучайган. Дастлабки тўқнашувларда қозоқлар устун келиб, Сирдарё бўйлари ва Тошкентда ўз ҳукмронликларини ўрнатишган. Фарғона водийси ҳам бу курашлардан четда қолмаган. Айрим адабиётларда водий қозоқлар тасарруфига ўтганлиги ҳақида илмий хулосалар берилмоқда. Шунинг учун ҳам тарихий манба ва илмий адабиётларни таҳлил этиш орқали юқоридаги фикр-мулоҳазалар қанчалик асосли эканлигини

кўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлди.

Аштархонийларнинг биринчи ҳукмдори Боқимуҳаммадхон (1601 – 1605) даврида мамлакат бирлиги сақланган, жанубда сафавийлар 1602 йили мағлуб этилган бўлса-да, Тошкент ва Фарғона водийси учун кураш унчалик омадли кечмади. 1605 йили Боқимуҳаммадхон қозоқлар билан курашдан сўнг ортга қайтиб, кўп ўтмай вафот этгач, тахтга унинг укаси Валимуҳаммадхон эга чиқди. Валимуҳаммадхон давлат ишларига кам эътибор берган. Ўз вақтини баъзида маишат, баъзида эса пирлар суҳбати билан ўтказган.²

Унинг даврида ҳам асосий ташқи хавф мамлакатнинг шимоли-шарқий чегараларидан эди. Туркистон ҳудудлари, Тошкент воҳаси ҳамда Фарғона водийсининг марказий ва шарқий қисмлари Аштархонийлар давлати таркибига кирмаганди. Бу вақтда Тошкент ва Туркистон ҳудудларида ҳукмронлигини ўрнатган қозоқ султонлари доимо Зарафшон воҳасига ҳужум қилиб турган. 1606 ва 1609 йилларда Сабронда ўрнашган қозоқ султони Абулай Самарқандга бостириб келиб, унинг атрофини талон-торож қилган эди. 1609 йили Валимуҳаммадхон амир Муҳаммад Боқибий қалмоқ бошчилигида қозоқларга қарши қўшин юборди. Мовароуннахр лашкари томонидан қозоқ қўшини мағлуб

¹ Usmonov B. Inclusion Of The Fergana Valley Into The State Of Amir Timur // History Research Journal. Vol. 5. Issue 5, September-October 2019. – P.1154 – 1158; Yuldashev S.B. The impact of the Aksu battle on Ferghana // ERPA International Journal of Research and Development. 2020. Vol. 5 (8). – P.60 – 64; Nishonov A. Review of the Fergana valley in memorial works during the Shaybani rule // Priority directions for the development of science and education. International scientific and current research conferences. – Austin, USA. 2021. – P.162 – 167.

² Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С.113.

этилиши натижасида Тошкент шаҳри аштархонийлар тасарруфига ўтган. Шаҳарга Валимуҳаммадхон яқинларидан Муҳаммад Султон ибн Турсун Муҳаммад* ҳоким этиб тайинланган.¹

Фарғона водийсидаги вазият бу пайтда қандай бўлганлиги ҳақида манбаларда маълумотлар учрамайди. Тошкент воҳасидаги сиёсий воқеаларнинг таҳлили икки хил мулоҳазани билдириш имконини беради:

Туркистон, Тошкент, Ахси, Андижон ҳудудларида 1604 – 1605 йилларда Абдулғаффор ҳукмронлиги ўрнатилган эди. Кўп ўтмай Тошкент яқинидаги Қорақамиш мавзесида қозоқ султонлари Эшимхон ва Баҳодирхон томонидан Абдулғаффор ўлдирилгандан сўнг Фарғона водийсининг марказий ва шарқий қисмларида қозоқлар ҳукмронлиги ўрнатилган бўлиши мумкин.

Водийда маҳаллий амирларнинг мустақил ҳукмронлиги бошланган. Сабаби, XVII аср бошларида андижонлик бир гуруҳ маҳаллий амирлар Тошкентни эгаллашиб, у ерда Келди Муҳаммадхон ҳукмронлиги ўрнатилган эди. 1624 – 1625 йилларда Имомқулихон томонидан амалга оширилган Фарғонага юриши айнан Келди Муҳаммад ўғли Хонзоданинг илтимоси билан амалга оширилганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Бизнингча, иккинчи мулоҳаза кўпроқ ҳақиқатга яқин. Келди Муҳаммадхон вафот этгандан сўнг Фарғонадаги ҳокимият амалда унинг ўғли Хонзода қўлига ўтган. У ташқи сиёсий вазиятдан келиб чиқиб баъзида қозоқ султонларига, баъзида эса аштархонийларга бўйсунган. Бу бўйсунуш мавжуд сиёсий жараёнларда фақатгина расмий характер касб этган. Аслида эса Хонзода мустақил фаолият олиб борган.

Валимуҳаммадхон ҳукмронлигининг қолган даври Имомқулихон ва Надрмуҳаммадга қарши курашда ўтганлиги учун Тошкент ҳамда Фарғона водийсини марказий ҳокимият ихтиёрига қайтариш масаласи ортга сурилди. 1611 йили

Имомқулихон Самарқанд яқинида сафавийлар ёрдамига таянган Валимуҳаммадхонни мағлубиятга учратди. У мазкур курашда ўзига ёрдам берган қозоқ султони Эшимхоннинг Тошкент ва Туркистон ҳудудларидаги ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлган. Эшимхоннинг ўғли Жонибекка Самарқанд яқинидаги Соғаржни инъом этган.² Бошқа қозоқ султони Абулай султонга мулк берилмаган. Мулклар тақсимои масаласида Фарғона водийси ҳақида ҳам сўз юритилмаган. Бу ҳам Фарғона водийсининг марказий ва шарқий қисмлари қозоқларнинг таъсирида бўлмаганлигини кўрсатади. Ҳудуднинг бу қисмида марказ Андижон шаҳри бўлганлиги манбаларда таъкидланган.³ Фақатгина Фарғона водийсининг ғарбий қисмлари, яъни Хўжанддан Марғилонгача бўлган ҳудудлар аштархонийларнинг тўғридан-тўғри бошқарувида бўлган.⁴

Ушбу масалани ёритишда Роберт Д. Мак Чеснейнинг бир неча фикрлари аҳамиятлидир. У ўзининг мақоласида Боқимуҳаммадхон ва Келди Муҳаммадхонларнинг қарама-қаршилигини ёритиб, 1604 йилнинг баҳорида Самарқандда икки ҳукмдор тўқнашганлигини таъкидлаган. Мағлуб бўлган Келди Муҳаммадхон ортга қайтиш вақтида вафот этган. Боқимуҳаммадхон томонидан 1605 йилда Мовароуннахрнинг шимоли-шарқий ҳудудларига уюштирилган иккинчи ҳужум пайтида Келди Муҳаммадхон фарзанди Хонзода тилга олинади.⁵ Лекин бу тўқнашув қаерда бўлганлиги ҳақида аниқ маълумот учрамайди. Роберт Д. Мак Чесней билдирган юқоридаги фикрлар Фарғонанинг марказий ва шарқий қисмлари қозоқ султонлари тасарруфида бўлмаганлигини кўрсатади.

² Ахмедов Б.А. История Балха (XVI – первая половина XVIII в.). – Ташкент: Фан, 1982. – С.107.

³ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. Отв. ред. А.К.Арендс. – Ташкент: Фан, 1977. – С.17.

⁴ Bregel Yuri. An historical atlas of Central Asia.p.cm. (Handbook of Oriental Studies Section eight. Central Asia; vol.9). – Leiden Boston: Brill, 2003. – P.57.

⁵ Robert D. McChesney. Central Asia vi. In the 16th – 18th Centuries // Encyclopædia Iranica. V/2. – P.176 – 193, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi> (accessed on 30 December 2012).

¹ Валимуҳаммаднинг амакиваччаси, баъзи адабиётларда Поянда Муҳаммад деб ҳам аталган. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрап». – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С.113.

Муҳаммадёр ибн Араб Қатағоннинг таъкидлашича, Келди Муҳаммад вафот этганидан сўнг Тошкент қозоқ султонлари Эшимхон ва Баҳодирхон қўлига ўтган. Бизнингча, Хонзода Фарғонадаги ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолган. Шунингдек, «Мусаххир ал-билод» асари муаллифи Туркистонда Абулманғит уруғидан чиққан сохта шайбоний Абдулғаффор султон Эшимхонни мағлубиятга учратгандан сўнг нафақат Туркистон ва Тошкент, балки Фарғона водийсининг йирик шаҳарлари – Андижон ва Ахси ҳам унга бўйсунганлигини қайд этади.¹ Бундан кўринадики, Андижон ва Ахси ҳокими Хонзода Абдулғаффор султоннинг таъсирини маълум даражада тан олган. Абдулғаффор султон Қорақамишда Эшимхон ва Баҳодирхонлар томонидан ўлдирилгандан сўнг Тошкент яна қозоқ султонлари қўлига ўтган бўлса-да, Фарғона водийси уларга бўйсунмаган. Қозоқ хонларидан бири Абулай султон водийни эгаллагунга қадар ҳудуд қозоқларга бўйсунганлиги ҳақида манбаларда маълумот учрамайди. Бу вақтда водийни ўз қўлида тутиб турган Хонзода учун тобора мустаҳкамланиб бораётган аштархонийлар таъсирида бўлиш манфаатли эди.

Имомқулихон тахтга чиққач, асосий эътиборини мамлакатнинг шимоли-шарқий қисмига қаратган. Бу даврда Қозоқ хонлиги Эшимхон бошчилигида кучли давлатга айланган ҳамда Сирдарё ҳавзаси ва Тошкентда мустаҳкамланиб олишга ҳаракат қилаётган эди. Имомқулихон 1612 – 1613 йилларда Талас водийсида қозоқларни мағлубиятга учратиб, уларнинг мазкур ҳудудлардаги таъсирини бирмунча камайтиришга эришди. «Муқимхон тарихи» асарида бу ҳақда батафсил маълумот олиш мумкин. «Қозоқ ва қалмоқ қабилалари, – деб ёзади муаррих, – азалдан бўйсунмасликка ўрганган бўлиб, (ҳозир ҳам) тўда-тўда бўлиб мамлакат (Мовароуннаҳр)нинг чекка ҳудудларига чопқин қилдилар. Қаттиққўл хонлардан ер юзининг хоқони (Имомқулихоннинг) голиб қўшин-

лари олий узанги атрофида йиғинсинлар деган буйруқ содир бўлди. 1021 (1612/1613) йили (жаноби олийлари) қудратли шоҳона байроғини баланд кўтариб, юриш бошлади. Туркистоннинг чегараларидан тортиб Ашпара ва Қоратовнинг охириги ҳудудларигача ёв қозоқлар, қорақалпоқлар ва қалмоқларни ўлдириб, боғлаб, яра-лаб яхшигина таъзирини берди».² Бу ғалабадан сўнг Имомқулихон Тошкентни Аштархонийлар давлати таркибига қўшиб олган. Имомқулихоннинг 1612/1613 йилдаги ушбу юришидан кўзланган асосий мақсад Тошкентни қайтариб олиш ва имкон қадар кўчманчиларни Дашти Қипчоқнинг ичкарасига суриб ташлаш эди. Ушбу маълумотлар баён қилинган манбаларда водий ҳақида сўз юритилмаган бўлса-да, Имомқулихоннинг мазкур ғалабаси унинг водийдаги таъсирини ҳам кучайтирган. Закий Валидий ўзининг мақоласида Фарғона водийсидаги аштархонийлар даврига оид ёрлиқлар ичида Имомқулихон номидан берилган дастлабки ҳужжат 1614 йилга тааллуқли эканлигини таъкидлаши фикримизни асослайди.³

Бироқ аштархонийларнинг Тошкентдаги ҳокимияти узоқ давом этмади. Имомқулихон Бухорога қайтгач, Тошкентда қўзғолон бошланган. Қўзғолончилар томонидан Имомқулихоннинг ўғли, шаҳар ҳокими Искандар ўлдирилган. Гарчи Имомқулихон Тошкентни ўз тасарруфига қайтарса-да, кўп ўтмай, яъни 1613 йилда қозоқ султони Турсунхон шаҳарни эгаллайди. Имомқулихон Турсунхоннинг Тошкентдаги ҳокимиятини эътироф этиб, ундан ўз манфаати учун фойдаланишга ҳаракат қилган. Имомқулихон ва Турсунхон учун Туркистондаги қозоқ хони Эшимнинг жиддий рақиб эканлиги уларни яқинлаштирган. Шу сабабли Бухоро хони учун ўз ноиби сифатида Турсунхоннинг Тошкентни бошқариши маъқул бўлган. Ушбу сиёсий жараёнларни ёритган тарихий манбаларда Фарғона ҳақида сўз юритилмаганлиги

² Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история / Перевод с перс-таджик., примечания и указатели А.А.Семенова. – Ташкент, 1956. – С.86 – 87.

³ Валидов А.З. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год XX (11 декабря 1914 г. – 11 декабря 1915 г.). Вып. 2. – Ташкент, 1916. – С.77.

¹ Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов, Дилором Сангирова, кириш муаллифлари Шодмон Воҳидов, Исмоил Бекжонов, Дилором Сангирова. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б.173.

водий Турсунхон таъсирида бўлмаганлигидан далолат беради.

Имомқулихон ва Турсунхоннинг ўзаро яқинлиги натижасида Эшимхон маълум вақт Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлди. Кўп ўтмай Турсунхон ўз номидан танга зарб этиб, амалда мустақил сиёсат юрита бошлади. Тошкентга қаноат қилмасдан, Фарғона водийсини ҳам ўз мулкларига қўшиб олишни мақсад қилди. Унинг бу ҳаракатлари Имомқулихон билан муносабатларининг ёмонлашувига сабаб бўлди.

1621 йили Шоҳрухиядаги дарё бўйида аштархонийлар ва Турсунхон ўртасида йирик жанг бўлиб ўтди. Жангда йигирма минг жангчисидан айрилган аштархонийлар лашкари мағлубиятга учради.¹

1623 йили Шоҳрухия қалъаси яқинида навбатдаги йирик жангда ҳам Турсунхоннинг қўли баланд келди. Бу жангда қатнашган Турсунхон лашкари 100 минг нафар жангчидан иборат бўлиб, шундан 10 мингини қирғизлар ташкил этган. Имомқулихон лашкарининг сони 160 минг атрофида бўлиб, қозоқ султонларидан бири Абулай султон аштархонийлар томонида эди. Аммо жанг бошланиши билан Абулай султон аштархонийларни тарк этади. Бу эса Имомқулихон қўшинининг мағлубиятига сабаб бўлади. Кляшторний ва Т.Султонов ҳаммуаллифлигидаги асарда ҳамда 1997 йили чоп этилган 5 томлик «История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)» китобининг 2-томида Абулай султон бу пайтда Имомқулихоннинг Андижондаги ноиби сифатида баён қилинган.² Икки жанг бўлиб ўтган жой сифатида тилга олинган Шоҳрухия қалъаси бу вақтда Бухоро ва Қозоқ хонлиги ўртасидаги чегара бўлганлиги англашилади.

Ана шу воқеадан сўнг Турсунхон асосий эътиборини Фарғонага қаратди. Турсунхоннинг бу юришга жиддий тайёрланганини

шундан билса бўладики, ўзининг яна бир асосий душмани бўлмиш, юқорида таъкидланган Эшимхон билан иттифоқ тузди. Бирлашган қозоқ лашкари 1624 йилда водийга бостириб кирди. Бу пайтда Андижон ва Аҳси волийси бўлган Хонзода бирлашган қозоқ қўшинига қаршилик кўрсата олмасди. Шу ўринда 1623 йилги Шоҳрухия жангида Андижон ҳокими сифатида қайд этилган Абулай султонга тўхталсак. 1611 йилда Имомқулихон амакиси Валимуҳаммадхонни енггач, ўзига ёрдам берган қозоқ султонлари Эшимхонга Тошкент ва Туркистонни, унинг ўғли Жонибекка эса Соғаржни берганлигини юқорида таъкидладик. Абулай султон ҳам гарчи ёрдамга келган бўлса ҳам, Миёнқолни талаганлиги учун мулк берилмайди. Натижада у Мўғулистонга кетиб, у ерда Кошғар хони Шужоддин Аҳмад (1610 – 1618)нинг ўғли Темур султонга қарши бирлашган қозоқ ва қирғизларга бош бўлиб кураш олиб боради. Кейинчалик Темур султонга ўз қизини бериб, у билан алоқаларни яхшилайдди.³ Лекин 1614 йилда Темур султон вафот этгач, Абулай султон номи Шоҳрухия жангига оид манбаларда учрамайди. Демак, Абулай султон шу йиллар атрофида Шарқий Туркистондан Фарғона водийси томон келган ҳамда Имомқулихон уни Талос юришидан сўнг Андижон ва Аҳси ҳокими этиб тайинлаган. «Матлаб ут-толибин»да вақти аниқ айтилмаса-да, Имомқулихон томонидан Аҳси ва Андижон ҳокими этиб тайинланганлиги эслатилганлиги⁴, қолаверса, Имомқулихон номи учрайдиган водийга оид илк ёрлиқнинг санаси 1614 йилдалиги шундай хулосага келишимизга асос бўлади. Лекин Абулай султоннинг Андижон ва Аҳси ҳокими эканлиги бу ҳудудларнинг қозоқ-қирғизлар таъсирида бўлганлигини англамайди. Фақатгина 1623 йилги Шоҳрухия жанги аштархонийларнинг таъсири водийнинг марказий ва шимоли-шарқий қисмида бироз заифлашганини, бунинг сабаби эса 1621 йилги

¹ Eskandar Beg Monshi. History of Shah Abbas the Great Volume II / Translated by Roger M. Savory. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1930. – P.1185.

² Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – С.300; История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – С.415.

³ Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника / Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф.Акимовской. 2-е изд. – СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2010. – С.269.

⁴ Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддикий. Матлаб ут-толибин / Таржимонлар Ғ.Каримий, Э.Миркомиллов. – Тошкент, 2016. – Б.202.

жанг натижалари билан боғлиқ эканлигини кўрсатди. Гарчи Абулай султон 1623 йилдаги жангдан сўнг манбаларда учрамаса-да, у қозоқ хонлари Турсунхон ва Эшимхон хизматиға кира олмасди. Сабаби, ушбу икки қозоқ хони келажакда ўз рақиби бўлган Абулай султонға амалий ёрдам бермаслиги аниқ эди. Шохрухиядаги икки жанг натижасидан сўнг Бухоро хонлигининг шимоли-шарқий ҳудудларида аштархонийлар мавқеиға салбий таъсир кўрсатди. Устиға-устак, Абулай султоннинг Андижонда йўқлигидан фойдаланган маҳаллий амирлар унинг ўрниға Хонзодани ҳудуд волийси қилиб тайинлашларидан сўнг Абулай султон яна катта эҳтимол билан Шарқий Туркистонға кетган. Натижада Андижон ва Ахсида 1623 – 1624 йилларда Хонзода ҳукмронлик қилган. Турсунхон аштархонийларнинг вақтинча кучсизлангани ҳамда водийда у учун қулай шароит вужудға келганлигидан фойдаланиб 1624 йилда у ерға ҳужум қилади. «Баҳр ул-асрор» асарида бу тўғрида қимматли маълумотлар берилган. «Шу билан бирға, тинчлик паноҳи ҳузурида Андижон аҳолисидан илтимоснома ва хабарлар олинди. [Улар] ўша вилоят ҳукмдорининг қонунсизлиги ва адолатсизлигидан нолиб, самимият жиловини ғалаба хизматчиларига буришни илтимос қилдилар. [Илтимослар ва хабарлар] хоннинг баланд қулоғиға Ялангтўшбий ва Шукурбий орқали келтирилиб, [хон саройининг] улуғвор остонаси ишончидан баҳраманд бўлган. Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтилган илтимослар аллақачон режалаштирилган ният учун қўшимча эди. Бу йўналишда бориш қарори, ниҳоят, қабул қилинди».¹ Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, ёрдамни Хонзода эмас, балки водийдаги маҳаллий кучлар сўрагани маълум бўлади. Тарихчи Т.Султонов эса ёрдамни бевосита Хонзода сўраганлигини қайд этган.²

Андижон ва Ахсидан келган мурожаатларнинг Ялангтўшбий ҳамда Шукурбий орқали Имомқулихонға етказилганлиги Бухоро хонига

бу икки амирнинг таъсири кучли бўлганлигидан келиб чиққан эди. Ушбу амирлар орқали Имомқулихонни водий томон юриш қилишға кўндириш осон кечган. Аштархонийлар қўшини Ялангтўшбий бошчилигида Фарғонаға ёрдам учун жўнатилади. Ўша пайтдаги мавжуд сиёсий вазиятни таҳлил этадиган бўлсак, бу кўмакдан асл мақсад Фарғонани тўлиқ Бухоро хонлигиға қайтариш эди. Фарғона водийсидаги имкониятлар билан янада кучайган Имомқулихоннинг мамлакат шимолидаги кўчманчи қозоқ ва қалмоқларға қарши кураши самарали бўлиши табиийдир. Буни тушунган Бухоро хони қўшинға энг кучли саркардалари – Ялангтўшбий ва Шукурбийни қўмондон этиб тайинлайди. Улар водийға келган пайтда қозоқ қўшини Ахсини қамал қилаётган эди. Икки томон лашкарининг Ахси яқинида бўлиб ўтган тўқнашувда аштархонийлар мағлуб этилади. Бухоро қўшинларини бутунлай тор-мор этилишидан Ялангтўшбийнинг ҳарбий маҳоратигина қутқариб қолади.³ Рус олими А.К.Алексеев Ахси жангидан сўнг водийнинг бир қисмини Турсунхон ва Эшимхон биргаликда бошқарган деб ҳисобласа⁴, Т.Султонов қозоқ султонлари бу ерда бир қанча қалъаларни талаб, Тошкент ва Туркистонға қайтган деб хулоса берган.⁵ Бизнингча ҳам икки қозоқ султони водийни эгаллашмаган, балки уларнинг ҳужуми кўчманчиларнинг ўтроқ ҳудудларға амалға ошириладиган ҳар доимги ҳужумларидан бири бўлган, холос. Шунингдек, воқеаларнинг кейинги ривожидан Турсунхон ва Эшимхон номи Андижон ёки Ахси билан биргаликда тилға олинмаслиги, уларнинг 1627 – 1628 йиллардаги курашлари пайтида Андижон ҳокими сифатида яна Абулай султон номи қайд этилиши Т.Султонов берган маълумот тўғри эканлигини исботлайди.

1624 йилда Андижонда Хонзода ҳукмронлиги тугатилган ва қозоқлар бу ерларни талон-торож қилиб ортларига қайтган. Натижада

¹ Тулибаева Ж.М. История Казахстана в аштарханидских источниках // Доклады НАН РК. – Алматы, 2013. №4. – С.126 – 140.

² Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: Астана Даму-21, 2006. – С.223.

³ Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С.123.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: Астана Даму-21, 2006. – С.224.

Абулай султонда қайтадан бу ерларни эгаллаш учун қулай шароит вужудга келган. Қолаверса, аштархонийларнинг кетма-кет мағлубияти Имомқулихонни Абулай султон ҳаракатларига монелик қилишдан тўхтатган. Аксинча, Бухоро хони Абулай султоннинг қизига уйланиши орқали улар ўртасидаги аввалги адоват анча илиқлашган. Абулай султон Андижон ва Ахсини аштархонийлар номидан бошқаришни давом эттирган. Бухоро хони ва қозоқ султони ўртасидаги иттифоқ, албатта, Тошкент ва Туркистондаги бошқа қозоқ хонларининг манфаатларига мос келмас эди.

Қозоқ султонлари ичида Бухоро хони учун энг хавфлиси, албатта, Турсунхондир. Турсунхон уч томондан ўзига душман кайфиятида бўлган сиёсий кучлар билан чегарадош бўлиб қолади. Абулай султон қозоқ султонлари ичида энг жанговари ҳисобланади. Унинг Андижон ва Ахсидаги ҳукмронлик даврлари ҳақида маълумотлар кўп эмас. У расман аштархонийларнинг Андижон ва Ахсидаги ноиби сифатида ҳудудни бошқарса-да, кўп ҳолларда мустақил сиёсат олиб борган. Унинг сиёсий фаоллиги 1626 – 1627 йилларда кучая бошлайди. Сабаби, Турсунхон ва Эшимхон ўртасидаги низо улар ўртасида охиروқибат урушни келтириб чиқарди. Сайрам яқинида икки қозоқ султонлари ўртасидаги жанг Эшимхоннинг ғалабаси билан тугади.¹ Мағлуб бўлган Турсунхон Тошкентга қайтар экан, у ерда навбатдаги омадсизликка учради. Турсунхон Эшимхонга қарши Сайрамга кетган вақт Хўжанд ҳокими Давучабий кўнғирот Имомқулихон ва унинг Ўратепадаги ҳокими Суюнчбийга Тошкентга ҳужум қилиш учун қулай вазият юзага келганлиги ҳақида хабар етказади. Мавжуд ҳолатдан унумли фойдаланиш учун аштархонийлар Тошкент томон юриш қилишга қарор қилишди. Давучабий ва Суюнчбийга иттифоқчи сифатида Андижон ҳокими Абулай султон ҳам қўшилиб, биргаликда улар Пискентга ҳужум қилишади. Бу пайтда Пискент Эшқора султонга тегишли бўлиб, қаттиқ жангдан сўнг бу ҳудуд эгалланади. Иттифоқчилар Шоҳрухияга ҳамла қилишиб, у ернинг ҳокими Мурод султоннинг

жангсиз таслим бўлишига эришишди ҳамда у Бухорога тобе эканлигини билдирди.² Фарғона водийсидаги ҳар икки ноиб ҳамда Ўратепа ҳокими Суюнчбийнинг Турсунхонга берган бу зарбалари якунда қозоқ хонининг ҳалокатига сабаб бўлди. Лекин шуниси қизиқки, иттифоқчилар тўғридан-тўғри Тошкентга ҳужум қилишмай, унинг атрофидаги муҳим қалъа ва шаҳарларни эгаллаш билан кифояланишди. Бизнингча, бунинг бир қанча сабаблари мавжуд:

Имомқулихон уларга айнан шундай топшириқ берган. Чунки амирлар бевосита Тошкентга ҳужум қилишса, исталган пайт Эшимхон Турсунни қўллаб-қувватлаши мумкин эди. Шу туфайли Имомқулихон эҳтиёткорлик билан Тошкент атрофини эгаллаб, Эшимхоннинг бунга қандай муносабатда бўлишини кутган;

Бухоро хонида бу ерда қозоқ хонлари – Турсунхон ва Эшимхондан кўра Абулай султон кўпроқ хавотир уйғотган. 1623 йилги Шоҳрухия жангида Абулай султоннинг хиёнати якунда аштархонийларга қимматга тушган эди. Агарда Эшимхон кутилмаганда Турсунхон тарафга ўтиб кетса, Абулай султон яна Имомқулихонга сотқинлик қилиши Бухоро хонини чўчитган.

Тошкент катта ва мустаҳкам шаҳар бўлиб, уни Фарғона, Ўратепа ноибларининг лашкари билан босиб олиш қийин эди. Шунинг учун амирлар шаҳар атрофини эгаллаш орқали шаҳар таъминотига салбий таъсир қилишни режалаштиришган.

Андижон, Хўжанд ва Ўратепа ноибларининг ортидан Жиззах ҳокими Бек ўғли ва қозоқ хони Эшимхон ҳам Турсунхонга зарба беришга қарор қилишади. Вазият қўлдан чиққанлигини билган Турсунхоннинг яқинлари уни ўлдиришиб, бошини Эшимхонга жўнатишди. У эса Бек ўғли орқали Имомқулихонга юборди ҳамда Бухоро хонидан Тошкент ва Туркистонни бошқариш учун фармон олди.³ Аммо Турсунхоннинг тўлиқ мағлубиятга учрашида катта роль ўйнаган Фарғона ноибларига қандай ҳурмат

¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – С.302.

² История Казахстана в персидских источниках / Отв. ред. М.Х.Абусеитова; сост. М.Х.Абусеитова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Том V. Извлечения из сочинений XIII – XIX веков. – С.362.

³ История Казахстана в персидских источниках / Отв. ред. М.Х.Абусеитова; сост. М.Х.Абусеитова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Том V. Извлечения из сочинений XIII – XIX веков. – С.363.

кўрсатилганлиги ҳақида маълумотлар йўқ. Кейинги воқеаларнинг ривожидан келиб чиқади-ган бўлсак, Абулай султон Эшимхоннинг қозоқ улусига катта хон бўлганлигини яхши кутиб олмаган. Чунки унинг нияти ҳам, аслида, катта хон бўлиш ёки ҳеч бўлмаса Тошкент бошқарувини қўлга киритиш эди. Абулай султоннинг таъсири Тошкент ҳисобига кучайиб кетишини эса Имомқулихон асло хоҳламасди. Асосий манзили Туркистон бўлган ҳамда эътиборини қалмоқларга қарши курашга қаратган, шу сабабли Бухоро билан яхши муносабатда бўлишга интилаётган Эшимхон Имомқулихон учун маъқул эди. Балки, шу сабаблар кейинчалик яна Имомқулихон ва Абулай султон муносабатларига раҳна солгандир.

1628 йилда Эшимхоннинг вафот этиши навбатдаги сиёсий беқарорликни юзага келтирди. Қулай вазиятдан фойдаланиб қолиш учун Абулай султон зудлик билан Тошкентни эгаллаб, ўз номига хутба ўқитди. Бу Имомқулихонга бўйсунмаслик ва у билан тўқнашув бўлишини аңлатарди. Бухоро хони дарҳол унга қарши қўшин тортади. Имомқулихон ўзи Жиззахга келиб жойлашган.¹ Бухоро қўшинлари Балхдан келган ёрдамчи лашкарлар ҳисобига анча кучайган эди. Икки томон қўшини Қаймасда тўқнашади ва томонлар катта йўқотишларга учрайди. «Матлаб ут-толибин»га кўра, жўйбор шайхлари хонни қўллаш учун 9 та отни эгарлаб, Мирзо Йўлбўлди мирохур бошчилигида Бухоро хони учун юборган. У ўн беш кундан сўнг Тошкентга келган маҳал Тошкент аштархонийлар томонидан эгаллангани баён қилинади.² Демак, Қаймасдаги тўқнашувдан сўнг Абулай султон Тошкентни ўн кундан ортиқ вақт қўлида тутиб турган. Якунда Абулай султон Мўғулистонга чекинди.

Шундай қилиб, Абулай султоннинг Андижон ва Ахсидаги ҳукмронлиги 1628 – 1629 йилларда якунланди. Ғалабага эришган Бухоро хони дастлаб Тошкент, кейин эса Андижон ва Ахсини қўлга киритади. Демак, аштархонийларнинг Фарғона водийсидаги тўлиқ ҳукмронлигини

айнан 1628 йилда ўрнатилган десак бўлади. Тошкент ноибни этиб Боқимуҳаммадхоннинг ўғли Абдуллоҳ султон тайинланган. Андижон эса Имомқулихоннинг ўғли Пирмуҳаммадга берилди. Бу Имомқулихоннинг қозоқлар устидан эришган энг катта муваффақияти эди. Бухоро хонлигининг шимоли-шарқий чегаралари деярли 1598 йилдаги ҳолатга қайтди.

Лекин Пирмуҳаммаднинг Андижондаги ноиблиги узоқ давом этмаган. 1630 – 1631 йилларда Абулай султон Андижонни эгаллаб, Пирмуҳаммад султонни ўлдирди.³ Имомқулихон дарҳол Абулай султонга қарши ўзининг моҳир саркардаларидан бири Шукурбий оталиқ бошчилигида қўшин юборган. Абулай султон аштархонийларнинг қўшини олдида ожизлиги учун Андижонни тарк этишга мажбур бўлди. У катта эҳтимол билан яна Мўғулистонга кетган. Абулай султоннинг кейинги ҳаёти ҳақида маълумотлар яқдил эмас. Т.Султонов, А.Алексеевга кўра, у Мурод ясовул деган шахс томонидан ўлдирилган.⁴ «Матлаб ут-толибин»да бир оз бошқачароқ маълумот берилган. Унга кўра, Имомқулихон томонидан Андижон ва Ахсига ҳоким этиб тайинланган Абулай султоннинг қизи Бухоро хонига турмушга чиққан, уларнинг 6-7 яшар фарзанди ҳам бор эди. Имомқулихон амирлари орқали Абулай султонни хузурига чорлайди, қозоқ султони аштархоний ҳукмдор билан қариндош эканлиги учун унинг даргоҳига ташриф буюради. Шу лаҳзада Имомқулихоннинг фарзанди чечак касалидан вафот этади. Маърака пайтида дархонада бир гуруҳ амирлар Абулай султонни ўлдирашади. Бундан хабар топган Имомқулихон фитнада Назарбий найманни айблайди. Назарбий найман Жўйборга қочиб, Тожиддин Ҳасанхожадан паноҳ сўрайди. Бухоро хонининг энг яқин мулозимлари – Шукурбий оталиқ ва Нодир девонбеги жўйбор шайхидан Назарбий найманнинг гуноҳини

¹ Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддиқий. Матлаб ут-толибин / Таржимонлар Ғ.Каримий, Э.Миркомиллов. – Тошкент, 2016. – Б.346.

² Кўрсатилган асар. – Б.346 – 347.

³ Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С.124.

⁴ Султонов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана, Астана Даму-21, 2006. – С.87; Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С.125.

Имомқулихондан сўраб беришини ўтинишади. Тожиддин Ҳасанхўжа эса Имомқулихонни меҳмон қилиб, Назарбий найманнинг гуноҳини сўраб берди ва Назарбий Бухоро хони мажлисига кирди. «Матлаб ут-толибин»да келтирилган бу маълумотлар бир оз шубҳали. Юқорида бўлиб ўтган воқеалардан сўнг Абулай султоннинг Имомқулихон ҳузурига бориши ишончсиз. Шунинг учун Т.Султоновнинг «Баҳр ул-асрор»га таяниб Абулай султон Мурод ясавул томонидан ўлдирилган деб баён этиши ҳақиқатга яқин.

Шундай қилиб, узоқ курашлардан сўнг Фарғона водийсида аштархонийлар ҳукмронлиги Имомқулихон даврида тўлиқ ўрнатилди.

Имомқулихоннинг ёрлиғида Фарғона водийси Ўзгангача бўлган ҳудудлар сайид Бурҳониддин Қилич авлодларига берилганлиги келтирилган.¹ Бу водийдаги бошқарувда Бухоро хони маҳаллий рухонийларга таянганини кўрсатади.

Юқоридаги маълумотлардан хулоса шуки, Имомқулихон даврида ҳам аштархонийларнинг қозоқлар билан кураши давом этди. Бу курашлар сўнгида аштархонийлар Тошкентни тўлиқ ўз қўлларида тутиб қола олмаган. Лекин Фарғона водийси дастлаб расман, кейинчалик эса амалда тўлиқ Аштархонийлар давлати таркибига қўшиб олинди.

¹ Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С.135.

ЎЗБЕКИСТОНДА БОЛЬШЕВИКЛАР МИЛЛИЙ СИЁСАТИДАГИ ТИЛ ВА ЁЗУВ МАСАЛАСИ

Рашидов Ойбек Расулович

Туркий тилларда гапирадиган халқларнинг орасида «умумтуркий» адабий тилни яратиш ғояси большевиклар томонидан пантюркистик ғоя деб аталди. Бу ғоя совет мафкурасида буржуа миллатчиларининг ғояси деб тарғиб қилинди. Большевиклар миллий сиёсатида «умумтуркий» адабий тилни яратиш ғояси реакцион иш бўлганлиги ва буни буржуа миллатчилари астойдил тарғибот қилган бўлсалар-да, натижага эриша олмаганлигини қайд этадилар. Умумтуркий тилни яратиш ғоясига қаршилик кўрсатган большевиклар ўзларини оқлаш учун қуйидагича важни келтирганлар: «Умумтуркий тил, аниқроқ қилиб айтганда, буржуа миллатчилари жарғони фақат бир тўда ўзбек буржуа миллатчиларигагина тушунарли бўлиб, оммага тамомила ёт эди».¹

Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилгач, давлат тили масаласи ҳал қилинмасдан, иш юритиш рус тилида олиб борилди. Миллий раҳбар кадрларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида 1918 йил июнда Туркистон АССР ҳудудида ўзбек (туркий) тилига давлат тили мақоми берилди.² 1918 йил 20 августда Туркистон МИКнинг «Туркий тил ва унинг бош лаҳжаси тўғрисида»-ги декретига мувофиқ мазкур давлат тили рус тили билан тенг деб белгиланди. Бу ҳақида 1918 йилда Туркистон МИК ва ХКС томонидан имзоланган «Барча совет муассасаларига маҳаллий

тилни жорий этиш тўғрисида»-ги декретда³ ҳам туркий тил республика аҳолисининг миллий тили сифатида эътироф этилди. Бироқ туркий тилга давлат тили мақоми берилган бўлса-да, маҳаллийлаштириш жараёни бошлангунига қадар амалда иш юритиш рус тилида олиб борилди. Бу даврда Миллий ишлар халқ комиссарлиги ходимлари зиммасига рус тилида ёзилган буйруқлар, фармонлар, қарорлар ва бошқа топшириқлар матнини маҳаллий тилларга таржима қилиш вазифаси юклатилган.⁴

Туркистон АССРда туркий тил ва унинг имлоси масалалари миллий зиёлилар томонидан «Иштирокиюн» («Коммунист») газетасида мунтазам ёритиб борилган. Туркистонда туркий тилнинг имло қоидаси масаласи биринчи маротаба Еттисувда чиққан «Кўмак» газетасида кўтарилган. Тошкентда тузилган «Чиғатой гурунги» томонидан чоп этилган «Битим йўллари» номли рисола ҳам туркий тил ва унинг имло қоидаларига бағишланган.⁵ Бундан кўринадик, «Чиғатой гурунги»нинг вазифаларидан бири она тили ҳисобланган туркий тилнинг софлигини сақлаш ва такомиллаштиришдан иборат бўлган. Чунки бу пайтда туркий тилга рус тили ва бошқа европа тилларига мансуб сўзлар кириб келаётган эди.

1919 йил сентябрида Туркистон Коммунистик партиясининг фавқулодда чақирилган IV съезди айнан миллий масалага бағишланган. Съездда Турар Рисқулов совет миллий сиёса-

¹ Қориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1956. – Б.69.

² Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврдан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б.155.

³ Ўзбекистон МА, Р-26-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 10-варақ.

⁴ Ўзбекистон МА, Р-36-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 185-варақ.

⁵ Туркистонда тил ва имло масаласи // Иштирокиюн. 1919 йил 7 декабрь. 236-сон.

тида йўл қўйилган камчиликлар ҳақида кескин фикр билдириб, миллий манфаатларни ҳимоя қилиб чиқади. «Халқ ҳокимияти бўлиши учун меҳнаткашлар ва бошқа эзилган халқни инқилобий ривожланиш жараёнига жалб қилишнинг махсус усуллари керак. Уларнинг энг илғор иштирокчиларини совет бошқарувига қўйиш зарур. Бироқ бунинг учун чекка ўлкаларнинг маълум мустақиллиги керак. Яъни маҳаллий мактаб, суд, маъмурият, бошқарув органлари, сиёсий ва маърифий ташкилотларни тузиш ҳамда уларга она тилида ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг барча соҳаларида тўлиқ фойдаланишнинг кафолатини бериш лозим».¹

1923 йил 6 июлда қабул қилинган СССР Конституциясида умумдавлат тили Октябрь инқилобининг рус тилисидир деб таъкидланди.² Бироқ Ўрта Осиё совет республикалари саналган Туркистон АССР, БХСР ва ХХСР конституцияларининг бирортасида давлат тили тўғрисида ҳеч нарса дейилмади. Давлат идораларини маҳаллийлаштириш хусусида бир қатор қарорлар қабул қилинган, ушбу республикаларда иш юритиш тили сифатида рус тили билан параллель равишда маҳаллий тилларга ҳам рухсат берилди.

1923 йил 29 августда қабул қилинган Туркистон АССР МИКнинг 130- қарори 14 та қисмни қамраб олган бўлиб, ушбу қарор Туркистон МИК раиси И.Хидиралиев, Туркистон ХКС раиси Исмоилов, Туркистон МИК котиби А.Шутемов ва Киселевлар томонидан имзоланган. Мазкур қарорнинг 1-қисмида: «Барча декрет ва қарорлар, албатта, рус, ўзбек, туркман ҳамда қирғиз тилларида нашр этилади»³, – деб қайд қилинган.

Туркистон АССР МИКнинг 130-қарорига биноан республика ҳудудидаги барча муассасаларнинг иш юритиши 4 та тилда олиб борилиши тартиби белгиланди. Бунда рус ва 3 та маҳаллий: ўзбек, қирғиз [қозоқ] ва туркман тилларида олиб борилиши назарда тутилган. Шундан келиб чиқиб Туркистон АССРнинг вилоятлар

бўйича давлат тиллари белгиланди. Жумладан, Етгисув, Сирдарё ва Амударё вилоятлари қирғиз тилида, Фарғона ва Самарқандда ўзбек тилида, Туркман вилоятида эса туркман тилида иш юритиш тизими жорий қилинди.⁴

БХСР ташкил топиши билан мамлакатнинг давлат тили масаласи муҳим бўлиб турди. 1921 йил 11 мартда Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ўзбек (туркий) тилини мамлакат ҳудудида давлат тили деб эълон қилди.⁵ Бу ҳақида ҳукуматнинг расмий матбуотида ҳам маълумотлар келтирилган. «Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятида аксарият омманинг тил уруғи турк бўлганлигидан уларнинг тили ҳукумат тили қилиб қабул қилинди. Бугун Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятининг ҳукумат тили асоси туркча бўлган чигатойча сўзлайдир».⁶ Афсуски, Бухорода ўзбек тили ҳукумат тили деб эълон қилинган бўлса-да, амалда расмий ҳужжатлар рус тилида юритилди. Шу давр матбуотида келтирилган баъзи материалларда давлат органлари ва муассасаларида йиғилишлар рус тилида олиб борилганлиги, ҳукумат тили туркий тил деб кўп таъкидланаётган бўлса-да, амалда бунга риоя қилинмаётганлиги таъкидлаб ўтилган.⁷

Бухоро Халқ Совет Республикаси конституциясининг 11-моддасида ҳар бир инсон ўз она тилида таълим олиши лозимлиги белгиланган: «Ҳар миллатнинг мактабларда ўз тилларида таҳсил олишга ва ўз она тилларида таълим бериладиган мактаблар очишга ҳақлари бўлганлигини эътироф этади».⁸ Бироқ мазкур конституцияда ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги ўрни қонуний эътироф этилмади.

Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланишнинг ўтказилиши большевиклар миллий сиёсатининг янги босқичи ҳисобланади. Маз-

⁴ Ўзбекистон МА, Р-26-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 45-варақ.

⁵ Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврдан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б.166.

⁶ Муҳиддинов А. Тилимиз ва маъориф назорати // Бухоро ахбори. 1921 йил 10 май. 35-сон.

⁷ Абу Бақр. Тил масаласи // Бухоро ахбори. 1921 йил 21 август. 46-сон.

⁸ Бухоро Шўролар Жумҳуриятининг асосий қонуни [Конституцияси] // Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 12-варақ.

¹ Мусбюро Р.К.П. (б) в Туркестане. 2 и 3 Туркестанские Краевые конференции Р.К.П. 1919 – 1920 г.г. – Ташкент: Туркестанское Государственное Издательство, 1922. – С.47.

² Ўзбекистон МА, Р-26-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 22-варақ.

³ Ўзбекистон МА, Р-17-иш, 1-рўйхат, 367-иш, 71-варақ.

кур янги босқичда араб имлоси ўрнини лотин ёзуви эгаллади. 1926 йилда Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия Комитетининг IV сессиясида биринчи марта янги ўзбек (лотин) алфавити масаласи муҳокама қилинган эди.¹ Ушбу сессияда лотин алфавити марказий комитетини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу комитетнинг ишига ЎзССР Советлари Марказий Ижроия Комитети раиси Й.Охунбобоев раҳбарлик қилди. Айтилишича, маҳаллий ижроия комитетлари ҳузурида ҳам ана шундай комитетлар тузилди. 1927 йилда янги алфавит бутуниттифоқ марказий комитети ҳам ташкил этилди. Янги ўзбек (лотин) алифбоси 1927 йил 28 – 29 майда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган ўзбек, қozoқ ва қирғиз жумҳуриятлари вакилларининг кенгашида қабул қилинган.²

Янги алфавитни тез фурсатда жорий қилиш мақсадида Ўзбекистон ССР ҳукумати лотин алифбосини амалга ошириш режасини ишлаб чиқди. Унга биноан мактабларда янги алифбо асосида дарс ўтиш, саводсизликни битириш, ўқитувчиларни тайёрлаш, майда миллатлар орасида ушбу алифбода ишчиларни тайёрлаш, тўғарақлар ташкил этиш ва идора ишчиларини ҳозирлаш масалалари белгиланди. Шунингдек, маориф муассасаларида, нотариал ишларда, даврий матбуотда, ноширлик ишларида ҳам лотин имлосининг ўрни белгиланиб, адабиётлар, дарсликлар ва қўлланмалар ушбу ёзувда чиқарилиши қайд этилган.

Республикада лотин ёзувига ўтиш режасига биноан бу ишларни икки йиллик муддатда амалга ошириш, яъни 1928/29 ўқув йилидан бошлаб, 1929/30 ўқув йили охиригача етказиш белгиланди. Шу тариқа 1929 йилнинг 1 декабрь санасида Ўзбекистон ССРда араб алифбосидан лотин ёзувига ўтилди.³

Янги ўзбек алфавити марказий комитети 1928 йил январидан «Аланга» номли адабий-бадий журнал нашр эта бошлади. Ўша йил-

нинг августидан бошлаб «Қизил Ўзбекистон» газетасига илова тарзида «Қизил тамға» номли ҳафталик газета чиқиб турди.⁴ 1929 йилнинг 1 февралидан бошлаб Ўзбекистон ССР ҳудудида ўзбек, тожик, уйғур, яҳудий тилларида 11 та газета ҳамда 7 та журнал лотин имлосида чоп этилиши йўлга қўйилди. Журналлардан «Коммунист» (15 минг нусха), «Муштум» (15 минг нусха), «Янги қишлоқ» (4 минг нусха), «Маориф ва ўқитувчи» (4 минг нусха), «Худосизлар» (4 минг нусха) чоп этилди. Мазкур нашрлар динга қарши тарғибот ва ташвиқот қилиш, диний байрамлар, урф-одатлар, анъаналар ҳамда араб имлосида яратилган дурдона асарларнинг халқ учун «зарарли» эканлигини тушунтиришга хизмат қилди. Шундай қилиб, 1920 – 1930 йилларда динга қарши кураш шиори остида олиб борилган айрим бебошликлар натижасида халқимиз қўлида сақлаб келинаётган кўпгина нодир қўлёзмалар йўқолиб кетди. Ўша йилларда аҳвол шу даражада кескинлашиб, хавфли тус олгандики, кимнинг уйида арабча ёзувдаги бир-икки китоб топилса, уни сўраб-суриштириб ўтирмай қамашарди. Ислон динига қарши кураш баҳонасида қанчадан-қанча нодир китоблар йўқотилди.⁵

Лотин имлосига ўтиш масаласи бўйича мамлакатда аҳоли орасида етарлича тушунтириш ишлари олиб борилмади. Натижада янги алфавит эски араб ёзуви тарафдорлари қаршилигини келтириб чиқарди. Баъзи жойларда диний пешволар, руҳонийлар ва ислон эътиқодида бўлган маҳаллий аҳоли араб алфавитида қолишни лозим кўриб, лотин имлосида таълим олишни кофирлик деб атадилар. Совет даври адабиётларида келтирилишича, лотин алфавитида дарс берадиган ўқитувчиларнинг ҳаёти хавф остида қолган. Масалан, 1928 йилда Асакада руҳонийлар қишлоқ мактабига ўт қўймоқчи ва янги алфавитда дарс бергани учун

¹ Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўхат, 4488-иш, 1-варақ.

² Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўхат, 4497-иш, 2-варақ.

³ Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврдан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б.200.

⁴ Қориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1956. – Б.238.

⁵ Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати (1917 – 1960 йиллар). – Тошкент: Тафаккур, 2015. – Б.67.

ўқитувчини ўлдирмоқчи бўлишган.¹ Бу каби қаршиликлар большевикларни лотин имлоси масаласида муроса қилишга мажбур этган. Шунинг учун ҳукумат томонидан араб ва лотин ёзувида ишларни баробар олиб боришга рухсат берилган.² Шу тариқа янги ёзувга ўтилган дастлабки йилларда республикадаги иш юритиш ва ҳужжатчилик ишлари 3 та: кирилл, араб ва лотин имлоларида олиб борилди.

1934 йил мартда ёзувчиларнинг Бутун Ўзбекистон съездида сўзлаган нутқида А.Икромов ўзбек ёзувчилари ва санъат ходимларига атоқли совет ёзувчилари А.М.Горький, М.Шолоховдан, атоқли рус артистлари, мусиқачиларидан доим ўрганишни маслаҳат беради. У республикада юз берган социалистик ўзгаришлар ҳақида, замондошлар ҳақида, ўзбек терминологиясини ўзгартириш – араб тилидан кирган барча жонсиз терминларни чиқариб ташлаш зарурлиги, интернационал терминларни ишлатиш, уларни ўқувчилар кенг оммаси учун тушунарли қилиб бериш кераклиги, халқ ижодидан фойдаланиш зарурлиги ҳақида гапиради.

Акмал Икромов Ўзбекистон меҳнаткашларини рус тилини ўрганишга даъват этиб шундай деган эди: «Рус тилини билиш шундай зўр қуролки, биз шу қурол ёрдамида марксча ва ленинча назарияни эгаллаймиз, биз шу қурол ёрдамида чинакам пролетар маданиятини эгаллаймиз. Рус тилини билиш билан биз жаҳон пролетариати оиласига тезроқ қўшилаемиз. Рус тили Октябрь революцияси тилидир. Биз бу тилни ўрганмоғимиз лозим».³

1930 йилларнинг охирларида бир қатор миллий республикаларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам лотинлаштирилган алфавитдан рус имлосига ўтиш ҳаракати бошланди. Янги алфавитни тузиш ғояси ташаббускорлари бу масалани миллий республикаларда яшовчи халқларнинг рус халқи билан доимий алоқада бўлиб туриши ва улар маданий тараққиётининг

истикболи шунга боғлиқ эканлиги борасидаги сохта омиллар билан асослашга ҳаракат қилдилар. Ниҳоят, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети 1940 йил 8 майда «Лотинлаштирилган ўзбек ёзувини рус графикаси асосидаги янги ўзбек алфавитига кўчириш тўғрисида»ги қонунни қабул қилди.

Мамлакат ривожининг ҳар бир босқичида ўзбек тилини кенг тараққий эттиришга кўмаклашувчи барча имкониятлардан оқилона ва мумкин қадар кўпроқ даражада фойдаланилганида эди, бу тараққиёт янада жиддийроқ бўларди. Мазкур соҳадаги хатоликлар, энг аввало, ижтимоий ҳаётда ўзбек тилидан фойдаланишнинг аста-секин торайиб бориши билан белгиланади. Ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли жумҳуриятдаги кўплаб министрликлар ва идораларга она тилида хатлар, аризалар, шикоятлар билан мурожаат қила олмас эди. Иш юритишда ҳам ўзбек тилидан фойдаланиш анчагина чекланиб қолди. Корхоналарда, илмий муассасаларда, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида, табобатда, транспортда, алоқа ташкилотларида ва бошқаларда ўзбек тилидан фойдаланишда кўпгина нуқсонларга йўл қўйилди. Айрим ўрта махсус ва олий ўқув юртларида, энг аввало, инженер-техник ва табобат йўналишидаги ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш сифатига салбий таъсир кўрсатувчи ҳол юз берди. Яъни ўқитиш асосан рус тилида олиб борилди. Ўзбек тили ўз ўрнини аста-секин рус тилига бўшашиб бера бошлади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, барча йиғинлар, мажлислар, ёзишмалар рус тилида олиб бориладиган, маърузалар рус тилида ўқиладиган, диссертациялар шу тилда ёзиладиган бўлди.⁴

Инқилобдан кейинги даврларда марказлашган давлат сиёсатининг бир ёқлама талқини сабабли тилимиз иккинчи ва ундан кейинги паст ўринларга тушиб қолди. Ўзбек тилининг луғат бойлиги кескин ғариблашди. Шундай ҳол кадрлар сиёсатида ҳам ўз аксини топа бошлади. Одамлар раҳбарлик лавозимларига, энг аввало, уларнинг рус тилини билишлари ҳисобга олиниб тавсия қилинди. Ўз она тилини яхши би-

¹ Қориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1956. – Б.238 – 239.

² Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 3654-иш, 152-варақ.

³ Ҳасанов Қ. Акмал Икромов (Ҳаёти ва фаолияти). – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – Б.119 – 120.

⁴ Юсупов Э., Туленов Ж., Ғафуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.100.

лувчи, бироқ етарли даражада рус тилини эгаллай олмаган иқтидорли миллий кадрлар узоқ вақт мобайнида четда қолиб кетдилар. Жумҳуриятда вужудга келган бундай аҳвол европалик аҳолининг туб миллатлар тилини ўрганишга бўлган ички эҳтиёжини сусайтириб юборди. Ўттизинчи йилларда Ўзбекистонда яшовчи руслар, украинлар ҳозирги авлод кишиларига қараганда миллий тилларга кўпроқ қизиқишар ва уларни яхшироқ билар эдилар.¹

Ўзбекистон ССР конституциясида миллий тилларда таълим олиш ҳамда миллий маданиятларни ривожлантириш учун шароит яратиш каби миллий ҳаёт ва ўзликни сақлаб қолиш билан боғлиқ бўлган умумэтироф этилган қоидалар ўз аксини топган эди. Бироқ амалда «миллатларнинг яқин келажақда қўшилиб кетиши» ҳамда «ягона совет халқи»нинг шаклланиши ҳақидаги назария ҳаётга татбиқ этилди. Ана шу ғоя таъсири остида миллий тил ва миллий маданиятга беписандлик билан қараш ҳукмронлик қилган ҳолда миллий манфаатларни ҳимоя қилган илғор фикрли шахсларга қарши «миллатчилик» ниқоби остида аёвсиз кураш олиб борилди.²

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиё республикаларида социалистик миллатларни бири-бирига яқинлаштириш орқали большевиклар миллий сиёсатда кўп миллатли совет халқини вужудга келтиришни назарда тутишган эди. Шу мақсадда большевиклар миллий республикаларда тил ва ёзув ислохотини амалга оширдилар. Совет бошқаруви тизимида ижро учун юборилган рус тилидаги ҳужжатларнинг маҳаллий аҳоли томонидан тушунилмаганлиги ҳамда ижроси бажарилмасдан орқага қайтиб келганлиги сабабли миллий тилларга йўл очиб берилди. Бироқ бу қисқа муддат амалда бўлиб, кейинчалик иш юритиш рус тилида олиб борилди. Аввал араб имлосидан лотин ёзувига, кейинчалик лотин ёзуvidан кирилл имлосига ўтилиши маҳаллий аҳолининг илм олиши ҳамда саводли бўлишига катта путур етказди.

¹ Юсупов Э., Туленов Ж., Ғафуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.100 – 101.

² Бобожонова Н. Совет тоталитар сиёсатининг Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби шаклланишига таъсири (1941 – 1990): Тарих фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.13 – 14.

РЕПРЕССИЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941 – 1945)

(Документы и материалы)

Р.Т.Шамсутдинов, Д.И.Хомидов

В Узбекской национальной энциклопедии приведены следующие материалы о Сатти Хусаине: «СОТТИ ХУСАИН (тахаллуси; асл исм-шарифи Хусаинов Сотти) (1906, Қўқон – 1942.5.9, Тошкент) – танқидчи ва адабиёт-шунос. Москвадаги кечки Адабиёт институтида ўқиган (1934 – 35). «Ёш ленинчи» газетасида муҳаррир (1927 – 28), Москвадаги СССР халқлари музейида воиз, «СССР ҳукумати қонунлари мажмуаси» журналининг ўзбекча нашрида муҳаррир (1934 – 37), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис ўринбосари (1937 – 38), Тил ва адабиёт институтида директор (1938 – 40), Ўзбекистон КП (б) МҚда бўлим мудир (1941 – 42). Сотти Хусайннинг «Дуохон» ва «Жоҳиллик балоси» илк пьесалари 1921 – 22 йилларда ёзилган ҳамда Қўқон шаҳар маданият клубида сахналаштирилган. «Лойқалар» («Ғалаба») пьесаси 1930 йилда Ўзбек давлат драма театри сахнасида қўйилган. Шундан кейин у «Қизил таёқчилар» (1935) ва бошқа пьесаларни ёзган. Сотти Хусайн матбуот, театр, мусиқа, адабиёт, таржима масалаларига бағишланган мақолалар эълон қилган. У Ҳамза меросини ўрганиш ишини бошлаб, «Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти» (1941) монографиясини чоп этган ва Ҳамзанинг «Танланган асарлар»ини Ю.Султонов билан бирга нашрга тайёрлаган» (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. – Б.23 – 24).

Перед нами письмо члена ВКП (б) с 1929 года Сатты Хусаинова от 12 августа 1938 года, адресованного на имя секретаря ЦК ВКП (б) И.В.Сталина и наркома внутренних дел СССР Н.И.Ежова которого гласило:

«11 августа я послал Вам письмо авиапочтой о поведении работников НКВД Узб.ССР. Я этим письмом хочу обратить Ваше внимание на следующее:

Копия с копии
4/59

Ц К В К П (б)

тов. С Т А Л И Н У
и тов. ЕЖОВУ

от члена ВКП(б) с 1929 г. и
зам.пред.оргкомитета ССР Уз-
бекистана ХУСАЙНОВА Сатти.

II. УШ я послал Вам письмо авиапочтой о поведении работников НКВД Узб.ССР. Я этим письмом хочу обратить Ваше внимание на следующее:

II-го августа с.г. я принес на квартиру ЛИСИТСИНА Ильи Петровича – нач.8 отдела НКВД сводку о Усмани ЮСУПОВЕ, которую он просил, примерно такого содержания, как я Вам писал. Тов.ЛИСИТСИНУ это не понравилось и сказал: "Я от Вас ожидал другой, более сильной сводки. Ведь у ЮСУПОВА никакой борьбы то не было. Он сам на активе и на УП с"езде заявил, что он (ЮСУПОВ) никогда не боролся против ИКРАМОВА. Вы знаете показания ИКРАМОВА ХОДЖАЕВА о том, что они были в одной организации, а были разговоры о том, что они враждовали. Я Вас предупреждаю, потом Вам будет плохо. Вы скрываете, не все говорите" и т.д.

Короче говоря, он хотел, чтобы я написал ему, что ЮСУПОВ и ХОДЖАЕВ с ИКРАМОВЫМ одни люди, даже состояли в одной организации. Это меня возмущало. Я резко это отверг. Сказал, что я знаю много недостатков и пороков ЮСУПОВА и знаю, что он за последние годы почти прекратил борьбу

11-го августа с.г. я принес на квартиру Лиситсина Ильи Петровича – нач. 3 отдела НКВД сводку о Усмани Юсупове, которую он просил, примерно такого содержания, как я Вам писал. Тов. Лиситсину это не понрави-

лось и сказал: «Я от Вас ожидал другой, более сильной сводки. Ведь у Юсупова никакой борьбы то не было. Он сам на активе и на VII съезде заявил, что он (Юсупов) никогда не боролся против Икрамова. Вы знаете показания Икрамова, Ходжаева о том, что они

заци. Это меня возмущало. Я резко это отверг. Сказал, что я знаю много недостатков и пороков Юсупова и знаю, что он за последние годы почти прекратил борьбу и вообще плохо боролся с ИКРАМОВЫМ. Но и знаю много его достоинств и об этом я говорил и

487
1650
2.

и вообще плохо боролся с ИКРАМОВЫМ. Но и знаю много его достоинств и об этом я говорил и пишу. Потом ЛИСИТСИН понизил тон разговора и предложил еще раз написать о ЮСУПОВЕ более крепко. Таким образом, меня хотят несколько раз заставить писать об одном, чтобы поймать меня на слове и затем вынудить подтвердить ихнее ложное умозаключение об Усмани ЮСУПОВЕ. Пока что мне запретили говорить с ЮСУПОВЫМ. После того, как я напишу им о ЮСУПОВЕ по предложению ЛИСИТСИНА, я должен умело подойти к ЮСУПОВУ и выпытать у него все. Узнать у него, а что говорил он в Москве, что ему сказали, его отношение к ЯКОВЛЕВУ и т.д. У меня осталось такое впечатление, что они - АПРЕСЯН и он имеют определенное предубеждение, выводы о ЮСУПОВЕ, но фактами не располагают и хотят, чтобы я выручил их. Я не знаю как мне быть. Решил обратиться к Вам.

ХУСАИНОВ

Мой адрес:
Ташк. 3-я Аккурганская 5
ХУСАИНОВ Сатти
12.УШ-38 г.

Копия с копии верна:

ПОМ. НАЧАЛЬНИКА СЛЕДСТВЕННОЙ ЧАСТИ
ПОДПОЛКОВНИК *Догин*
(ОЖЕРЕЛЬЕВ)

Копия данного документа находится в архивно-следственном деле № М-697 по обвинению Лиситсина Иематия Гетровых.

прим. Догин
(Ожержев)

были в одной организации, а были разговоры о том, что они враждовали. Я Вас предупреждаю, потом Вам будет плохо. Вы скрываете, не все говорите» и т.д.

Короче говоря, он хотел, чтобы я написал ему, что Юсупов и Юлдашев с Икрамовым одни люди, даже состояли в одной органи-

пишу. Потом ЛИСИТСИН понизил тон разговора и предложил еще раз написать о ЮСУПОВЕ более крепко. Таким образом, меня хотят несколько раз заставить писать об одном, чтобы поймать меня на слове и затем вынудить подтвердить ихнее ложное умозаключение об УСМАНЕ ЮСУПОВЕ. Пока

что мне запретили говорить с Юсуповым. После того, как я напишу им о ЮСУПОВЕ по предложению ЛИСИТСИНА, я должен умело подойти к ЮСУПОВУ и выпитать у него все. Узнать у него, что говорил он в Москве, что ему сказали. Его отношение к Яковлеву и т.д. у меня осталось такое впечатление, что они – Апресян и он имеет определенное предубеждение, выводы о ЮСУПОВЕ, но фактами не располагают и хотят, чтобы я выручил их. Я не знаю как мне быть. Решил обратиться к Вам.

Хусаинов. Мой адрес: Ташкент, 3-я Аккурганская 5, Хусаинов Сатты. 12.VIII-38 г.»

Копия с копии верна: Пом.Начальника следственной части подполковник (подпись) Ожерельев

Копия данного документа находится в архивно-следственном деле №697 по обвинению Лисицына Игнатия Петровича. (подпись) Подполковник Ожерельев. (Архив службы государственной безопасности Узбекистана фонд 14998)

Автор письма Сатты Хусаинов был арестован 8 августа 1941 года со стороны сотрудников НКВД УзССР. В архиве сохранилось постановление об аресте С.Хусаинова, в котором говорилось:

«Утверждаю: Нар.

Ком. Внутренних дел
УзССР, старший майор
госбезопасности
А.Кобулов 31 октября
1941 г.

Арест санкцирую:
Прокурор УзССР
Волков 31 октября
1941 г.

Постановление (на арест)

Я ст. следователь КРО НКВД УзССР – Сухолозов рассмотрев поступившие материалы о преступной деятельности Хусаинова Сатты 1906 года рождения, сын торговца, член ВКП (б) с 1929 года, работает в институте искусствоведения, проживает в г. Ташкент.

НАШЕЛ

Материалами следствия НКВД УзССР устанавливается, что Хусаинов Сатты является активным участником антисоветской националистической организации, ставшей своей целью отторжение Узбекистана от Советского Союза, и создание буржуазно-демократического государства. Допрошенный один из руководителей этой организации Азимов Сулейман показал:

«Я виновен в том, что был одним из руководителей контрреволюционной, националистической организации, ставшей своей целью свержение советской власти в Узбекистане.

В эту организацию я был вовлечен Юлдашевым Мухамеджаном, который возглавлял всю организацию. В этой организации сыграли активную роль Хусаинов Сатты, Кары-Ниязов и Захидов Вахид».

Допрошенный другой участник этой националистической организации Латыфов Юнус на следствии показал:

«... В одной из бесед в августе 1939 г. Азимов говорил мне: «Восточные народы – Турция, Иран, Афганистан живут самостоятельно и сами распоряжаются своей судьбой. Таким же должен быть и Узбекистан. В Узбекистане есть выдающиеся люди для которых интересы народа выше всего. Возьми Кары-Ниязова, Юлдашева Мухамеджана, Хусаинова Сатты, Захидова Вахида, меня, тебя и многих других. Разве мы не должны боремся за свободу и благополучие нашего народа?».

ПОСТАНОВИЛ:

Хусаинова Сатты арестовать, а по месту жительства произвести обыск.

Старший следователь КРО НКВД УзССР (подпись) Сухолозов».

Нарком Внутренних дел УзССР, старший майор госбезопасности А.Кобулов 24 ноября 1941 г.¹ принял постановление о водворение Сатты Хусаинова в карцер. Об этом свидетельствует следующий документ в котором говорилось:

¹ Для исполнении (подпись) А.Кобулов. 24.XI.

«Я старший следователь КРО НКВД УзССР – Сухолозов рассмотрев поведение на следствии арестованного участника контрреволюционной, националистической организации Хусаинова Сатты

НАШЕЛ:

Хусаинов Сатты на допросах ведет себя провокационно, уклоняется от ответов на поставленные вопросы, грубит со следствием, всячески запугивает следствие, возводит клевету, а поэтому

ПОСТАНОВИЛ:

За провокационно-клеветническое поведение на следствии, уклонение от дачи показаний и грубость, Хусаинова Сатты водворить в карцер на 10 суток.

Старший следователь КРО (контрразведывательный отдел) НКВД УзССР (подпись) Сухолозов

Сотти Хусаинов ва
Райхон Алимбаева

«Согласен» – Заместитель нач. СПО (секретно-политический отдел) НКВД УзССР, лейтенант госбезопасности (подпись) Акжигитов

Посажен в карцер. 25.XI.41 по 5.XII.41 Деж. Пом (подпись)»

Заключенный С.Хусаинов 11 апреля 1942

года объявил голодовку, а 16 апреля приостановил его, а 6 мая С.Хусаинов вновь восстановил голодовку.

Особое совещание НКВД СССР на своем заседании от 12 августа 1942 году вынес постановление о расстреле Сатты Хусаинова. Приговор был исполнен 5 сентября 1942 году. Заместитель начальника первого специального отдела НКВД УзССР Капустин подписал справку о приведение смертного приговора.

СУЛАЙМОН АЗИМОВ

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Н.А.Муҳиддинов Ўзбекистон зиёлиларининг 1-съездидаги маърузасида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети тақдимида биноан Ўзбекистон бўйича ноҳақ айбланганлар сифатида 40 минг атрофида тиррик ёки вафот этган одамлар реабилитация қилингани, улар қаторида Акмал Икромов, Болтабоев, Рустам Исломов, Акбар Исломов, Ортиқов, Исроилов, Болтаев, Усмонов, Ҳасанов, Манжара, Шодиев, Сулаймон Азимов, Муҳаммаджон Йўлдошев ва бошқалар бўлгани қайд этилган. Ана шу сиймолар сафида Сулаймон Азимов ҳам тилга олингани бежиз эмас эди. Сулаймон Азимовнинг ўзи ким эди? Ўзбекистон қомусида у ҳақда шундай ёзилган: «АЗИМОВ Сулаймон Эгамбердиевич (1908.21.10, Қирғизистон; Ўш вилояти Ўзган тумани – 1996.3.1, Тошкент) – файласуф олим, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958). Тошкентдаги Алмаий номли намуна иш мактаби (1928), педагогика техникумини тугатган (1929). Москва Тарих-фалсафа ва адабиёт институтининг фалсафа факультетида ўқиган (1932 – 37). Ўрта Осиё давлат университети ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида фалсафадан дарс берган (1937 – 38). 1938 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳаррири. 1939 – 41 йилларда республика раҳбар лавозимларида ишлаган. Азимов қатағонга учраб, умрининг қарийб 15 йилини (1941 – 55) турма ва қамоқ лагерларида ўтказди. 1955 – 59 йилларда республика маданият вазири ўринбосари, 1959 – 66 йилларда Ўзбекистон ФА Фалса-

фа ва ҳуқуқ институти сектор мудири, катта илмий ходим. Назарий-илмий, публицистик асарлар муаллифи», – деб ёзилган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2000. – Б.147).

Ўзбекистоннинг таниқли давлат ва маданият арбоби Сулаймон Азимов қатагон қурбонларидан бири эди. Унинг ўша фожиали фаолияти, қисматидан архив ҳужжатларидан айримларини диққатингизга ҳавола қиламиз.

Сулаймон Азимов ЎзССР НКВДси томонидан 1941 йил 20 октябрда ҳибсга олинган. Орадан 14 кун ўтгач, 5 ноябрь куни унинг устидан яна бир бор тергов ишлари олиб борилган. Улардан бирини айнан келтирамыз:

«Протокол допроса обвиняемого Азимова Сулеймана

5 ноября 1941 г. Ташкент

Вопрос: 30 октября 1941 года Вами было подано заявление на имя народного комиссара Внутренних Дел Узбекистана, в котором Вы признали Вашу принадлежность и руководящую роль в антисоветской, националистической организации, ставящей своей целью свержение советской власти в Узбекистане и создание на территории Узбекской ССР буржуазно-демократического государство.

В этом своем заявлении Вы назвали своих соучастников по совместной контрреволюционной деятельности.

1-го ноября с.г. будучи допрошены Наркомом Внутрдел Узбекистана – Кобуловым и Начальником Секретариата НКВД УзбССР – Мельниковым по существу поданного Вами заявления, Вы в течение 4-х часов, с 12 до 16 часов дня, подробно, в устной форме, изложили основные факты и обстоятельства Вашей и, Ваших соучастников о контрреволюционной деятельности.

В течении 1-го и 2 ноября с.г. Вы будучи вновь допрошены Мельниковым конкретизировали и уточнили эти свои показания.

4 ноября с.г. Вам был предъявлен для подписания протокол допроса, в котором были суммированы и объективно изложены Все Ваши показания. Вы отказались от подписания про-

токола допроса и от ознакомления с протокольными записями.

Подтверждаете-ли Вы все эти обстоятельства?

Ответ: Изложенные в поставленной мне вопросе обстоятельства подачи мною заявления на имя Наркома Внутрдел Узбекистана и обстоятельства произведенных мне допросов – я полностью подтверждаю.

Вопрос: Вам вновь предъявляются для ознакомления и подписания протокол допроса, составленный на основании поданного Вами заявления и Ваших конкретных показаний о Вашей контрреволюционной деятельности?

Ответ: Свои показания об антипартийной группировочной деятельности Юлдашева Мухаммеджана, Кары-Ниязова, Хусаинова Сатты, Захидова Вахида и моей – Азимова Сулеймана я подтверждаю. Мои показания о создании антисоветской националистической организации и моей борьбы против светской власти отрицаю. Поэтому протокол допроса составленный на основании поданного мною заявления и моих конкретных показаний подписать отказываюсь.

Вопрос: Изложите мотивы Вашего отказа подписать протокол допроса.

Ответ: Я был арестован 21 октября с.г. до 30 октября с.г. я на допросах отрицал факт создания мною, Юлдашевым, Кары-Ниязовым, Хусаиновым и Захидовым антисоветской националистической организации. Вместе с тем я подтверждаю наличие антипартийной группировки в лице указанных выше людей и при моем участии. В течение этих 9 дней я сильно нервничал, не мог нормально спать, потерял аппетит. На допросах следователь Мельников заявил мне, что если я не буду говорить о своей контрреволюционной деятельности, ко мне будут применены меры принуждения.

Под влиянием всех этих обстоятельств 30 октября я признал свою руководящую роль в антисоветской националистической организации и по предложению следователя Мельникова написал об этом заявление на имя Наркома Внутрдел Узбекистана.

В этот же день я был допрошен Наркомом Внутдел Узбекистана по существу моего заявления. Давая показания я одновременно обратился с просьбой к Наркому переговорить с 1-м секретарем ЦК КП (б) Уз. Юсуповым с тем, чтобы он Юсупов совместно с Наркомом Внутдел Кобуловым приняли меня и выслушали мое заявление. Я имел ввиду сообщить Юсупову и Кобулову, что я дал неправдоподобные показания и чтобы они учли это в дальнейшем ходе моего дела.

Вопрос: Вы показываете, что на допросах следователь Мельников заявил Вам, что к Вам будут применены меры принуждения. Почему Вы будучи вызванным на допрос Наркомом Внутдел Узбекистана Кобуловым не заявили ему о том, что Вас принуждали дать показания, а наоборот, в течении 4-х часов развивали и конкретизировали Ваше заявление фактами практической, контрреволюционной деятельности Вашей антисоветской, националистической организации?

Больше того, Вы называли себя и своих соучастников подлецами; квалифицировали Вашу антисоветскую деятельность как тягчайшее преступление перед родиной и предложили свои услуги в разоблачении всех националистов.

Ответ: У меня было уверенность, что Нарком не поверит моему отрицанию контрреволюционной деятельности. Я надеялся, что моя просьба о приеме Юсуповым и Кобуловым будет удовлетворена и там я хотел сделать подробное заявление по данному вопросу. Поскольку моя просьба не была удовлетворена я вынужден был заявить следователю об отказе от своих показаний, т.е. сделал то, что я хотел сделать при встрече с Юсуповым.

Вопрос: Следствие располагая доказательствами о Вашей контрреволюционной, националистической деятельности расценивает Ваше поведение как провокацию и приступает к изобличению Вас очными ставками с членами Вашей антисоветской организации.

Вам представляется очная ставка с обвиняемым Джалаловым Тухтасином.

Вводится обвиняемый Джалалов Тухтасин.

После взаимного опознания обвиняемый Азимов на вопрос: «Нет-ли между Вами личных счетов?» заявил: Джалалова я принял на работу в редакцию газеты «Кзыл Узбекистан» в конце 1938 года. В ходе работы у меня сложилось впечатление, что Джалалов старательный человек, хочет показать себя с положительной стороны, принимает активное участие в общественной жизни. Несмотря на это, у меня сложилось и такое убеждение что Джалалов по своим литературным произведениям малопартийный человек и слабо разбирается в вопросах марксизма-ленинизма. На этот недостаток Джалалова я неоднократно указывал ему на редакционных летучках и в процессе отдельных наших бесед. Моя критика видимо не нравилась Джалалову и он однажды заявил сотруднику редакции Гулямову: «Азимов меня все время критикует и не видит хороших сторон в моей работе». Отсюда я делаю вывод, что Джалалов не объективно воспринимал мою критику и поэтому у Джалалова в отношении меня – Азимова имеются личные счета.

Вопрос Джалалову: Признаете ли Вы правдивым заявление обвиняемого Азимова о наличии между Вами личных счетов? Имеются-ли личные счета у Вас с Азимовым?

Ответ: Личных счетов у меня с Азимовым нет и заявление Азимова по данному вопросу не правильно.

Азимов говорит, что в своих литературных произведениях я малопартийный человек. Можно было бы привести ряд примеров отрицающих это утверждение Азимова. Приведу один пример: Я написал ряд статей для литературного сборника под заглавием «Родоначальники узбекской литературы». Профессор Боровков и академик Баранников дали высокую оценку моих произведений. Я полагаю, что оба эти ученые разбираются в вопросах марксизма-ленинизма и их суждение о моих работах меня достаточно защищает от этой отрицательной оценки Азимова.

Между мной и Азимовым существовали довольно близкие отношения. Мы уважали друг-

друга. Азимов принимал меня на своей квартире, неоднократно премировал за хорошую работу, никого иного, а именно меня он вызвал в ЦК КП (б) Уз. и представил поэту Лахути как лучшего литературоведа Узбекистана и знатока восточной литературы и, наконец, Азимов дал мне рекомендацию для вступления в партию. Все это говорить за то, что между нами были близкие отношения и никаких личных счетов не существовало.

Вопрос Джалалову: Расскажите подробно об антисоветской деятельности Азимова Сулеймана.

Ответ: Да, Азимова Сулеймана я знаю как националиста и руководителя той антисоветской националистической организации, в которой я состоял с конца 1939 года.

Приведу здесь на очной ставке с Азимовым Сулейманом конкретные факты: за период нашей совместной работы в редакции «Кзыл Узбекистан» я был свидетелем неоднократных националистических проявлений со стороны Азимова Сулеймана. Азимов решительно запрещал мне помещать в нашей газеты статьи русских авторов. Я как руководитель литературного отдела редакции представлял на просмотр Азимова переводы статей московского Прессбюро, в частности, статьи профессора Смирнова о Шекспире, Байроне только потому, что наши узбекские литературоведы не были подготовлены чтобы написать хорошие статьи о западной литературе. Азимов запрещал мне помещать эти переводы русских авторов. Он говорил: «Русские Иваны и Петры пусть пишут в русской газете, а у нас узбекская газета и писать в ней должны узбеки». После перехода на работу в ЦК КП (б) Уз. Азимов при появлении статьей русских авторов в газете «Кзыл Узбекистан» о литературе звонил мне по телефону и ругал меня: **«Когда же наконец ты будешь патриотом своей родины и человеком?»**. Я расцениваю это поведение Азимова как проявление явного национализма.

Приведу другой пример, в газете «Правда Востока» работал в качестве заведующего отделом литературы и искусства писатель-драма-

тург Арбат. По национальности Арбат – еврей. Арбат изучал узбекский фольклор и написал ряд хороших пьес. Однажды он попросил меня написать рецензию о его творчестве в газете «Кзыл Узбекистан». Я поручил написать положительную рецензию Расулеву Гафурджану, отредактировал ее и представил на просмотр Азимову. Узнав в чем дело Азимов в сильном возмущении заявил мне: «Ваш Арбат ляйча «Правды Востока» (ляйча – по узбекски собаченко). Мы не должны создавать авторитет таким людям как Арбат. Почему евреи пишут об узбекском фольклоре, почему Вы не пишете?». Азимов категорически запретил мне поместить рецензию о творчестве писателя-драматурга Арбата в нашей газете.

Редактор газеты «Правда Востока» Александровский неоднократно обращался к узбекским литераторам и в частности ко мне, чтобы мы писали статьи об узбекской литературе в русской газете «Правда Востока». У меня было написано семь статей о творчестве Навои. Одну из этих статей о поэме Навои «Лайли и Межнун» я передал в «Правды Востока» для опубликования. Одновременно я просил Арбата написать критическую статью о постановке «Отелло» в Узбекском академическом театре. Он это сделал. Обе статьи – моя и Арбата почти одновременно появились в «Правде Востока» и «Кзыл Узбекистан», Азимов не прошел мимо этого факта. Он снова позвонил мне по телефону из ЦК КП (б) Уз. и ругал меня: **«Когда ты будешь точно выполнять мои указания, что за безобразие – узбеки пишут в русской газете, а евреи в узбекской газете. Я вынужден буду принять другие меры»**.

На ежедневных редакционных летучках в нашей газете Азимов Сулейман систематически культивировал враждебное отношение к газете «Правды Востока» только потому, что это русская газета. Хорошим статьям, помещенным в «Правде Востока» Азимов давал такую оценку: «Чепуха», «Статья не стоит копейки» и т.д. Когда некоторые сотрудники возмущались этой необъективной и тенденциозной оценкой «Правды Востока» (например: Мели Джурсаев)

– Азимов одергивал этих сотрудников и ежедневный враждебный разбор «Правда Востока» продолжался. Никакой деловой необходимости в этом не было.

В начале 1940 года один мой молодой научный работник узбек, фамилию его сейчас не помню, но его можно установит через Арифа Юнусова, написал хорошую статью, в которой ставил вопрос о необходимости введения нового узбекского алфавита на основе русской графики. Когда я представил эту статью на рассмотрение Азимова последний заявил мне: **«При мне на эту тему не говори. Автора статьи выгони из редакции, а статью разорви. Вы забываете, что мы живем в Узбекистане, который имеет свою литературу и свою историю. Наши соседи Иран и Афганистан не меняет своего языка, а мы издеваемся над узбекской культурой. Сегодня у нас арабский алфавит, завтра латинский, а теперь предлагают ввести русский алфавит. Мы должны жить по своему».**

Эти несколько конкретных фактов, который я привел и за достоверность которых я отвечаю, доказывают, что Азимов Сулейман не марксист, как он себя выдает, а националист.

После моего вступления в антисоветскую националистическую организацию, в которую я был завербован в конце 1939 года Латифовым Юнусом, а 1940 году в феврале и июне месяце мной и Азимовым Сулейманом произошло два откровенных разговора. Приведу их содержание. В феврале м-це 1940 года после одного из моих докладов Азимову материала для очередного номера газеты в его кабинете Азимов сказал мне: **«Мы, народы Востока, имеем свою богатую историю и культуру, мы имеем свою экономику, которая позволяет нам жить без помощи других народов. Все это дает нам право на самостоятельное государственное существование, а мы живем под крылом чуждого нам народа. Нами управляют, тогда как мы достойны и можем сами управлять своей родиной. Наша задача состоит в том, чтобы бороться за нашу государствен-**

ную самостоятельность». Я согласился с этим мнением Азимова.

Содержание разговора, который у меня был с Азимовым в июне м-це 1940 года сводится к следующему. Азимов спросил меня почему я мало пишу в газету. Я ответил, что серьезно отношусь к литературной работе, а если буду писать каждый день, то это будет халтура. Азимов на это мое замечание ответил: **«Ты сентиментальный человек, романтик. Ты много думаешь, а нужно много действовать. В наших людях заложена восточная лень. Наши предки много думали и плохо действовали и только поэтому погибли наши ханы и беки. Теперь 20-й век и мы обязаны не мечтать о судьбах нашего народа, а действовать. В нашем народе сохранились еще богатыри, их нужно найти и привлечь к нашей работе».** Я ответил утвердительно и сказал, что среди узбекского народа найдутся люди готовые бороться за свою родину.

Вопрос Джалалову Тухтасину: Вам зачитывается Ваше показание от 15 сентября 1941 года о Вашем участии на нелегальном сборище руководящего состава Вашей антисоветской, националистической организации, которое имело место на квартире Азимова Сулеймана в конце сентября м-ца 1940 года. Вы подтверждаете здесь на очной ставке с Азимовым Сулейманом это свое показание?

Ответ Джалалова: Да, я полностью подтверждаю свое показание от 15 сентября с.г. Все что я честно рассказал на очной ставке с Азимовым Сулейманом говорит не только о моей антисоветской националистической деятельности, которую я полностью признаю, но и разоблачает Азимова Сулеймана как националиста и руководителя нашей организации. Я призываю Азимова сказать здесь честно и правдиво о нашей совместной деятельности против советской власти.

Вопрос Азимову Сулейману: Вы изобличены на очной ставке обвиняемым Джалаловым Тухтасином в активной антисоветской деятельности. Вы признаете себя виновным в том, что являлись одним из руководителей антисоветской

националистической организации, ставящей своей целью свержение советской власти в Узбекистане?

Ответ Азимова: Нет, я не признаю свою принадлежность и руководящей роль в антисоветской национальной организации.

По существу показаний Джалалова на очной ставке заявляю следующее. Утверждение Джалалова о том, что я запрещал помещать статьи профессора Смирнова о Бальзаке, Байроне, Шекспире я отрицаю. По телефону по данному вопросу с Джалаловым не говорил. Рецензии о творчестве писателя драматурга Арбата Джалалов мне не представлял, а поэтому разрешить или запретить помещение в газете такой рецензии я не мог. Никакого разговора на эту тему у меня с Джалаловым не было.

Помещать статьи в «Правде Востока» ни Джалалову, никому либо другому я не запрещал. Приведенные Джалаловым разговор, якобы прошедшие между нами, я отрицаю.

Я признаю, что в результате необъективного разбора и оценки газеты «Правда Востока» на наших редакционных летучках, которыми я руководил, отделение работников редакции имелось враждебное отношение к «Правде Востока». У меня лично никакого националистического отношения к «Правде Востока» не было. По вопросу о моем отношении к мероприятию по ведению нового узбекского алфавита, на основе русской графики признаю, что у меня были при проведении этой реформы националистического проявление. Я действительно запретил помещения статьи в начале 1939 года по данному вопросу. Разговор по эту тему с Джалаловым Тухтасином не имел.

Все остальные показания Джалалова о моих с ним националистических контрреволюционных разговорах в феврале и июне 1940 года, а также его показание о нелегальном совещании на моей квартире я отрицаю.

Подпись Азимов, Джалалов.

Очная ставка прекращается. Обвиняемый Азимов Сулейман предупреждается, что ему будут проведены новые очные ставки с дру-

гими участниками антисоветской националистической организации.

Показаниям написаны с наших слов правильно и нами прочитано (подпись) Азимов

Очную ставку провели: Начальник секретариата НКВД УзССР, старший лейтенант госбезопасности Мельников, Помощник прокурора УзССР Сильниченко.¹

Вождю народов И.В.Сталину

От заключенного Азимова Сулеймана 27 января 1946 года.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я органами НКВД УзССР 21/X-41 г. и постановлением Особой совещании при наркомате ВД СССР от 12/VIII-41 г. за участие в антисоветской повстанческой организации осужден на 10 лет тюремного заключения.

Обращаясь к Вам с заявлением пишу истинную правду. Так как это заявление пишу вождю народов.

Я был арестован и осужден по материалам клеветников. Я никогда, нигде в антисоветской организации не принимал участие, о существовании подобной организации ничего абсолютно не знаю. Я виню себя только в том, что в силу создавшейся обстановке на следствие с начало подписал то, что писал и требовал следователь, но в ходе следствия рассказал и всю правду, доказал фактами ложность предъявленное ко мне обвинения (протокол июня 1944 год).

Самое детство я воспитался в советской школе. Меня воспитывало комсомол, партия. Моя сознательная жизнь проходила изучением произведения основоположников научного коммунизма, пропаганды и их учением. Раньше был батраком у кулака, воспитывался в доме (32 по 37 года учился в Москве в Историко-философском институте). После окончания института работал в Ташкенте преподавателем в государственном университете, институте, затем заведующим отделом пропаганды в Ташгоркоме КП (б) Уз. С IX-38 год до конца 39 года был ответ.редактором газеты «Кзыл Узбекистан» (орган), в конце 39 года

¹ Том 1. – С.153 – 163.

был избран секретарем ЦК КП (б) Уз по пропаганде. За всю эту работу до работы в ЦК указом президиума Верховного Совета СССР два раза был награжден орденом СССР (II-39, XII-39). Предъявленное ко мне обвинение ни в какой степени не соответствуют к действительности. Стал жертвой голой клеветы. Уже 4 года 3 месяца сижу в тюрьме, ищу правду и справедливость, поэтому обратился Вам заявлением, меня по работе знали достаточно (неразборчиво). Поэтому прошу спросить необходимое свидетельство у них: 1) бывший нарком Внутренних Дел УзССР А.Н. Саджая, 2) бывшая уполномоченная комиссия партконтроля при ЦК ВКП (б) по Узбекистану, 3) бывший секретарь ЦК КП (б) Уз Кудрявцева и 4) Нарком госконтроля УзССР Маджид Юлдашева.

Будучи осужден ложными материалами сижу в тюрьме, прошу пересмотра моего дела, наказать только тех, кто сделал преступником, имею сил и желание, которыми хочу быть полезной нашей родине.

з/к Азимов С. 27/1-46 г.¹

Утверждаю

Нарком Внутренних дел УзССР

Старший майор госбезопасности

А.Кобулов

27 ноября 1941 г.

Для исполнения (подпись) А.Кобулов. 24.XI

Постановление

(о водворение в карцер)

г. Ташкент 24 ноября 1941 года

Я старший следователь Следственного Отделения отдела НКВД УзССР – Сухолюзов, рассмотрев поведение на следствии арестованного участника контрреволюционной, националистической организации Латыфова Юнуса

НАШЕЛ:

Латыфов Юнус 26/XI-41 г. на очной ставке с участником контрреволюционной националистической организации в провокационных целях отказался от показаний, побуждая встать на тот же путь другого участника к-р нац. Организации, возводил к-р клевету на следствие.

ПОСТАНОВИЛ:

За провокационно-клеветническое поведение на следствии, уклонение от дачи показаний и грубость, Латыфова Юнуса водворить в карцер на 10 суток.

Старший следователь КРО НКВД УзССР (подпись) Сухолюзов «Согласен» – начальник секретариата НКВД УзССР, ст. лейтенант госбезопасности (подпись) Мельников

Генеральному прокурору СССР

Тов. Руденко Р.А.

Хашимова Абиджана, проживающего в с. Покровка Долго-Мостовского района Красноярского края

ЗАЯВЛЕНИЕ

В сентябре 1941 года я был арестован в Шахринауском районе Сталинабадской области и оттуда привезен в г. Ташкент. Следствие началось в г. Ташкенте, и постановлением Особого Сопения в августе 1942 г. был осужден на 8 лет трудовых лагерей по ст. 58, 66, 67 УК УзССР.

В формулировке обвинения (постановления) сказано, что осуждаются на 8 лет за участие в антисоветской организации.

На самом деле предъявленное мне обвинение ни в какой степени не соответствует действительности. Оно выдуманно следователем.

Я был арестован на основе ложного показания одного, до меня арестованного. Следствие само не располагало никакими фактами, подтверждающими мою виновность перед Советским государством, ибо его не было вовсе в моей жизни.

О существовании какой-либо антисоветской организации, о которой говорится в настрепанном следователем обвинении, я ничего не знал, не знаю и даже не слышал. Но под незаконным действием следователя, под страхом, под угрозой я вынужден был подписаться в своей виновности, будучи невиновным. Я надеялся искать правду и найти её, освободившись из рук следователя, нарушителя, злоупотреблявшего советскими законами.

¹ Том 4. – С.294.

Я сам до ареста был учителем. За 16 лет моей педагогической деятельности я везде и всегда имел только одобрение и похвалы общественности и Президиума Верховного Совета Таджикской ССР. Я был честным и добросовестным советским педагогом.

8 лет отбыл незаслуженное наказание.

После окончания срока, в 1949 году, меня выслали в ссылку в Долго-Мостовский район Красноярского Края на неопределенный срок, хотя этому, вторичному наказанию, как и первому, не было никакого фактического основания.

ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРУ С С ССР
 тов. РУДЕНКО Р.А. 22 апр 1954

ХАШИМОВА Абиджина,
 проживающего в с. Покровна
 Долго-Мостовского района
 Красноярского Края

21 IV 54

ЗАЯВЛЕНИЕ

В сентября 1941 года я был арестован в Шахринауском районе Сталинабадской области и оттуда привезен в г. Ташкент. Следствие велось в г. Ташкенте, и Постановлением Особого Совещания в августе 1942 г. был осужден на 8 лет трудовых лагерей по ст. 58, 66, 67 УК УЗССР.

В формулировке обвинения /постановления/ сказано, что осуждается на 8 лет за участие в антисоветской организации.

На самом деле предъявленное мне обвинение ни в какой степени не соответствует действительности. Оно выдуманно следователем.

Я был арестован на основе ложного показания одного, до меня арестованного. Следствие само не располагало никакими фактами, подтверждающими мою виновность перед Советским государством, ибо его не было вовсе в моей жизни.

О существовании какой-либо антисоветской организации, о которой говорится в настрелянном следователем обвинении, я ничего не знал, не знаю и даже не слышал. Но под незаконным действием следователя, под страхом, под угрозой я вынужден был подписаться в своей виновности, будучи невиновным. Я надеялся искать правду и найти ее, освободившись из рук следователя, - нарушителя, злоупотреблявшего советскими законами.

1139
 25.12.54

Вот уже 13 лет без вины страдаю, отбываю неслуженное наказание.

Принимая во внимание вышеизложенное, прошу Вас, товарищ Генеральный Прокурор СССР, во имя советской законности пересмотреть дела, освободить меня от ссылки и восстановить моё гражданское право.

15.04-54 г.

(подпись)

Хашимов А.

- 2 -

Я сам до ареста был учителем. За 16 лет моей педагогической деятельности я везде и всегда имел только одобрение и похвалы общественности и Президиума Верховного Совета Таджикской ССР. Я был честным и доброосовестным советским педагогом.

8 лет отбыл незаслуженное наказание.

После окончания срока, в 1949 году, меня выслали в ссылку в Долго-Мостовский район, Красноярского края на неопределенный срок, хотя этому, вторичному наказанию, как и первому, не было никакого фактического основания.

Вот уже 13 лет без вины страдаю, отбываю неслуженное наказание.

Принимая во внимание вышеизложенное, прошу Вас, товарищ Генеральный Прокурор СССР, во имя советской законности пересмотреть дело, освободить меня от ссылки и восстановить моё гражданское право.

15.1V-54 г

А.Х. /Хашимов А./

Фамилия	Иминов
Имя и отчество	Сали
Год и место рождения	Родился в 1897 году, село Шахрихан, Андижанская область
Постоянное место жительства до ареста (подробный адрес)	Село Шахрихан, район (неразбочно), Андижанская область
Профессия и специальность	Повар
Последнее место работы или род занятий до ареста	Учреждение Артель Таракки, должность повар, звание нет
Национальность	Узбек
Гражданство	СССР (со слов)
Партийная принадлежность	б/п
Образование общее и специальное	Нет
Социальное происхождение (кем были отец и мать)	рабочий
Судимость	Не судился

Приводы	Не приводился			
Состав семьи				
Отец				
Мать	Халикова Нусрад	1867	Село шар (неразборчиво)	г. Ташкент, Сталинская улица Бешагач 205
Жена	Асанова Хажиба	1903	-/-/-	-/-/-
Дети	Салиев Алиакбар	1927	-/-/-	-/-/-
Братья, сестры	Иминов Исал	1905		В РККА
	Иминов Умар	1919		В РККА
Словесный портрет	Рост высокий (170 – 180 см), фигура толстая, плечи горизонтальные, шея короткая, цвет волос с проседью седые, цвет глаз карие, лицо круглое, лоб низкий, скошенный, брови дугообразные, нос большой – толстый, широкий, рот большой, губы толстые, подбородок с поперечной бороздой, уши большие – овальные			
Особые приметы	Голова лысая			
Когда арестован	12 сентября 1941 года, ордер №67/210			
Основание ареста	Постановления			
За кем зачислен	КРО НКВД УзССР, В/тюрьма УзССР, г. Ташкент, старий по смене (подпись)			

ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАНЛАРНИ РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ ТАРИХИДАН.

Ҳужжатлар ва материаллар

Р.Т.Шамсутдинов, Д.И.Хомидов

Анкета арестованного

А.Икромовнинг реабилитация қилиниши бўйича Р.А.Руденко ва И.А.Серовларнинг КПСС Марказий Комитетига расмий маълумоти

1957 йил 8 май

КПСС Марказий Комитети

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг Ўзбекистон КП (б) Марказий Комитетининг собиқ биринчи котиби Икромов Акмалнинг реабилитация қилиниши талаби бўйича унинг иши СССР прокуратураси томонидан текшириб чиқилди.

**Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитети
биринчи котиби
Акмал Икромов**

Текширув жараёнида аниқландики, Икромов Акмал Н.И.Бухарин, А.И.Риков ва бошқалар билан бирга совет «ўнг (реакцион) троцкийчи-

лар блоки» иши бўйича 1938 йил 2 – 13 март кунлари РСФСР Жиноят кодексининг 58-1^а-, 58-7-, 58-8- ва 58-11-моддаларига асосан СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан отувга ҳукм қилинган деб белгиланган.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг чиқарган ҳукмида Икромов совет ҳукуматининг ашаддий душмани бўлгани таъкидланади. 1932 – 1933 йилларда совет ҳокимиятига қарши бўлган «ўнг (реакцион) троцкийчилар блоки»га қўшилган, чет эл разведкачилари билан алоқада бўлган ва Бухарин топшириғига биноан Ўзбекистон халқ хўжалигининг турли соҳаларида қўпоровчилик ва зиён келтирувчи ишларни амалга оширган, исёнчи кадрларни тайёрлаш ва террорчилик фаолияти билан шуғулланган дейилади. Икромов бу жиноятларни содир этишда ўз айбини тўлиқ тан олгани, бундан ташқари, Бухарин, Риков, Антипов, Румянцев, Болтабоев ва бошқаларнинг кўрсатмалари билан фош этилгани айтилади.

Ҳозирги пайтда Икромовнинг советларга қарши фаолияти ҳақидаги дастлабки тергов ва ўзининг судда берган кўрсатмалари ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқланган.

Масалан, Икромов Ўзбекистон ССР НКВД, СССР прокурори ва СССР НКВДда бир неча марта бўлган сўроқлар пайтида 1935 йилда Антипов орқали ўнглар (консерваторлар) билан аксилинқилобий алоқа ўрнатганлиги, ундан Ўзбекистонда аксилинқилобий фаолиятни йўлга қўйиш ҳақида барча кўрсатмаларни олганлиги тўғрисида гувоҳлик берган. Тергов тугаган куни Икромов бу гапларни ўзгартириб, 1933 йилда

Бухарин орқали ўнглам билан алоқа ўрнатганини, бироқ Антипов бошчилигида Ўзбекистонда аксилинқилобий ишларни амалга оширганини билдирган.

Икромовнинг бу кўрсатмалари ёлғондир, чунки Антипов ҳеч қачон ўнгламнинг советларга қарши ташкилотда бўлмаган ва аксилинқилобий фаолияти учун асоссиз ҳукм қилинган, шунинг учун у кейинчалик 1956 йилда реабилитация қилинган.

Икромовнинг аксилинқилобий фаолиятда Лобов, Кодацкий, Михайлов ва Шадунец билан алоқадорлиги, Болтабоев, Каримов, Рамзи, Болтаев, Исломов Р., Исломов А., Усмонов, Ҳасанов ва бошқалар орқали Ўзбекистонда душманлик ишларини олиб борганлиги ҳақидаги гувоҳлиги ҳам эътиборга лойиқ эмас.

Пухта текширув йўли орқали белгиланганидек, Лобов, Кодацкий, Михайлов, Шадунец, Болтабоев, Исломов Р., Исломов А., Усмонов ва Ҳасановлар сохталаштирилган материаллар бўйича асоссиз судланиб, ҳозирги кунда тўлиқ реабилитация қилинган.

Каримов ва Рамзи суд жараёнида аксилинқилобий фаолиятда ўз айбини тан олмаган ва Икромовнинг гувоҳлиги ҳам тасдиқланмаган.

Бухарин ва Риковларнинг Икромовнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақидаги гувоҳликлари ишончли эмас, чунки улар Антипов, Лобов, Кодацкий, Кабаков, Разумов, Рудзутак ва бошқаларни «ўнг троцкийчиларнинг блоки» аъзолари деб атайдилар. Текширув жараёнида бу шахслар «ўнг троцкийчилар блоки»да иштирок этганликлари учун ноқонуний равишда судланганликлари ҳам аниқланган.

Икромовнинг хорижий разведка хизматлари билан ҳамкорлиги бўйича айбаниши маҳкум ўзининг айбсизлигини исботлай олмаганлиги, гувоҳлик кўрсатолмаганлигига асосланади. СССР Министрлар Совети қошидаги Давлат хавфсизлиги қўмитасида ва СССР Ички ишлар вазирлигининг Марказий давлат махсус архивида Икромовнинг чет эл разведка хизматлари билан ҳамкорлиги ҳақида маълумотлар йўқ.

Икромовга нисбатан Ўзбекистон хўжалик фаолиятида рўй берган айрим камчиликлар тўғрисидаги ҳисоботларни ўз ичига олган турли ҳужжатларнинг нусхалари ҳам мавжуд, аммо улар ишда далил бўлиб хизмат қила олмайди, чунки уларда шахсан Икромовнинг советларга қарши жиноий фаолияти тўғрисидаги маълумотлар мавжуд эмас.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда СССР прокуратураси ва СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлиги қўмитаси 1938 йил 2 – 13 март кунлари СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси ҳукмини бекор қилиш учун СССР Олий судига протест билан кириш ва Икромов Акмалга нисбатан жиноят далиллари йўқлиги учун иш тугатилиши мумкин деб ҳисоблайдилар.

Сизнинг кўрсатмаларингизни сўраймиз.¹

СССР бош прокурори Р. Руденко

СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлиги қўмитаси раиси

И.Серов²

¹ КПСС МҚ Президиуми 1957 йил 23 май куни (95-сонли баённомаси, 23-банди) «СССР бош прокурори ва СССР Министрлар Совети қошидаги Давлат хавфсизлиги қўмитаси раисларининг 1957 йил 18 май кунидаги 39лс-сонли расмий маълумотномада баён этилган таклифи қабул қилинсин» деб қарор қабул қилди (РФ ПА, 3-фонди, 24-рўйхат, 444-иш, 52-бет).

² Россия. XX век. Документы. Реабилитация: как это было. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М., 2003. – С.271 – 272.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДА АСИР ТУШГАН ЎЗБЕКИСТОНЛИКЛАР ҲАЁТИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашизм балосига қарши курашда кўп миллатли Ўзбекистон халқи томонидан амалга оширилган буюк тарихий ишларни, унинг энгилмас, кучли ғиродаси ва қаҳрамонлигини, ўша суронли йиллар ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш, уларни жасорат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш гоаят муҳим аҳамиятга эга.

**Шавкат Мирзиёев, Ўзбекистон
Республикаси Президенти¹**

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майда **«Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги Ф-5294-сонли фармойишида Иккинчи жаҳон урушида жаҳон цивилизациясини фашизм балосидан қутқаришдек буюк ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган буюк ҳиссасини, машаққатли ҳаётини ҳар томонлама акс эттирадиган яхлит илмий-тарихий китоб ёки ҳужжатлар тўплами шу пайтга қадар яратилмагани афсус билан қайд этилган.

Иккинчи жаҳон урушида ҳар хил объектив ва субъектив сабаблар туфайли ҳарбий фронтларда жанг олиб бораётган ҳарбий кучлар сафида ноиложликдан асирга тушиш ҳолатлари талайгина бўлган. Россия, Украина, Беларуссия, Кавказорти, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Сибирь ва бошқа ҳудудларда армияга сафарбар қилинган ҳарбийлардан маълум қисми душ-

ман томонидан асир олинган. Мазкур масалага, совет империяси қулагач, янгича нуқтаи назардан қараш бошланди, асирлар қисмати, фожиаси ҳақида бор ҳақиқатлар рўёбга чиқмоқда. Собиқ асирларни реабилитация қилиш жараёнлари ҳам юз бермоқда. Ҳарбий асирлар тарихи одилона ўрганилмоқда, маълум қисми афв этилмоқда. Улар ҳақида мақолалар, рисо-лалар, китоблар яратилмоқда. Ҳарбий асирлар ҳақида бор ҳақиқатни юзага чиқариш ишлари олиб борилмоқда. Шу мавзуга бевосита алоқаси бўлган туркум мақолалар, эсдаликлар, ҳужжат ва материаллар 2016 йилдан бери чиқаётган «Водийнома» (Тарихий мерос) журнали саҳифаларида ҳам бериб борилмоқда.²

2019 йил 20 ноябрь куни Темурийлар тари-хи давлат музейида «Иккинчи жаҳон уруши ва Ўзбекистон халқи: янги тадқиқот йўналишлари» мавзусида илмий конференция ўтказилди. Мазкур анжуманда биз «Ўзбекистон халқининг

² Буюк ғалаба чизгилари, «Фронт ҳақиқати» саҳифаларида жанглр тафсилоти, Ватан қаҳрамонлари (**Водийнома**. 2017. №2 (4); Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссаси тарихини яратиш хусусида (Тахририятдан). Китоб-альбомни тайёрлашга оид мулоҳаза ва таклифлар, Ватан сизларники бўлгани каби, меники ҳамдир, Туркистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида (**Водийнома**. 2018. №4 (11); Андижон фашизмга қарши кураш йилларида (1941 – 1945) (ҳужжатлар ва материаллар); Усмон Юсупов, Туркестанцы в годы Отечественной войны: вклад в тылу врага, Кыргызы в «Туркестанском легионе»: коллаборационисты по выбору и без; «Туркистон легиони»даги киргизлар: Туркистонлик ҳарбий асирлар тақдири ҳақида (**Водийнома**. 2019. №1 (12); Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага қўшган муносиб ҳиссаси; Победа одна на всех. Беларусь – Узбекистан. Ғалаба барчамиз учун ягона. Беларусь – Узбекистан; Ўзбек ҳарбий асирлари ҳақида. (**Водийнома**. 2019. №3 (14). Беларусь учун жанглрда ҳалок бўлган ва ўша заминда дафн қилинган ўзбекистонликлар, Ўзбек адиблари фронт газеталарида. Ўзбек жангчилари рус адиблари нигоҳида. Туркистон легиони: қачон ва қандай ташкил этилган?; Ўзбекистонлик меҳнат армиячилари («Қуролсиз аскарлар»)нинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга доир мулоҳазалар (**Водийнома**. 2019. №4 (15).

¹ Ўзбекистон халқининг фашизм устида қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси. 1941 – 1945. Китоб-альбом. – Тошкент: O'zbekiston, 2020. – Б.3.

фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссасига доир тадқиқотлар», «Ўзбекистонлик меҳнат армиячиларининг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси» мавзуларида илмий ахборот бердик. Бу конференция материаллари «Фашизм устидан қозонилган буюк ғалабанинг 75 йиллигига бағишланади» номли китобда эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг шахсан ташаббуси ва ёрдами билан 2020 йили «O'zbekiston» нашриётида ўзбек, рус, инглиз тилларида «Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси. Китоб-альбом» нашр этилди. Ғалабанинг 76 йиллигига бағишлаб яна китоб-альбом яратилиб, ўзбек ва рус тилида нашр этилди. 2020 йили «Akademnashr» нашриётида бизнинг 47 босма табоқдан иборат «Ўзбекистон халқининг буюк ғалабага қўшган ҳиссасига доир (1941 – 1945 йиллар)» китобимиз нашр юзини кўрди. Бу мавзу Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси, «Мерос» жамоат фонди ва «Водийнома» таҳририяти диққат марказида турган асосий илмий йўналишлардан бири бўлиб қолмоқда. АндУ Тарих факультети талабаларига «Ўзбекистон халқининг буюк ғалабага қўшган ҳиссаси (1941 – 1945 йиллар)» мавзу бўйича 40 соатлик дастур асосида махсус курс ўқитилмоқда. Хуллас, мазкур мавзу Ўзбекистон тарихи кафедраси, «Мерос» жамоат фонди ва «Водийнома» журнали таҳририяти фаолиятида муҳим тадқиқот ва тарғибот объекти бўлиб қолди.

«Водийнома»нинг ушбу сонидида ҳарбий асирликка тушиб қолган, «Туркистон легиони» аъзоларидан ҳозирда хорижда яшаётган андижонлик **Омонуллоҳхўжа Тошхўжа ўғли**, марғилонлик **Абдумажид Ғози ўғли**нинг 2017 йил 4 апрелда «Youtube» интернет портали Вашингтон чойхонасида «Америка овози»нинг мухбири **Беҳзод Муҳаммадий** томонидан ёзиб олинган эсдаликлари сиз азиз журналхонларга тақдим қилинмоқда.

Ассалому алайкум, ҳурматли томошабинлар. Вашингтон чойхонаси теледастурининг навбатдаги сонига хуш келибсиз-

лар, бугун студияда меҳмонимиз бор: Омонуллоҳхўжа.

Омонуллоҳ ака, дастуримизга хуш келибсиз.

Саломат бўлсинлар, раҳмат.

Демак, бу киши, эшитганингиздек, ўзбек, бошларидаги дўппиларидан ҳам билсак бўлади, ўзбекистонлик. Келинлар, меҳмонимиз билан танишиб олсак, ўзингиз ҳақингизда маълумот берсангиз.

Омонуллоҳхўжа Тошхўжа ўғли

Хўп, яхши, мен, Омонуллоҳхўжа Тошхўжа ўғли, Андижон шаҳрида туғилганман ва 1930 йилда Ўзбекистондан чет давлатларга муҳожир бўлиб чиққанмиз. Бу муҳожирликка нима сабаб бўлган, сабабини очиқ айтаман. Дадамнинг Андижон шаҳрида бозорда дўконлари бор эди. Бу дўконда ипак, олача каби нарсаларни олди-сотди қилиб турардилар. Айни замон, тилло олди-сотдисини қилардилар. Бир куни банк тарафидан чақирув бўлибди. Дадам борсалар, банк айтган, тилло олди-сотдисини қиялпсиз, биз ҳам тилло берамиз, сиз бунни сотиб беринг. Дадам хўп дебдилар, ҳар куни бориб, тилло олиб, уни бозорга олиб чиқиб сотиб, кейин пулини қайтариб олиб бориб бериб турибди экан. Бир неча вақт ўтганда банк сўраган, сиз бизни тиллойимизни сотиб келялпсиз, аммо олган одамларнинг рўйхатини беришингиз керак, исмини, манзилни. Ўша кунларда шу Андижон шаҳрида кеча тарафидан (кечаси) ГПУ орқали бир нечта ГПУ одамлари билан уйма-уй юриб, ҳар хонани (хонадонни) тақиллатиб, ичкарига кириб тиллоларни қаерга қўй-

динг, тиллоларингни бергин деб уларга пичоқ ўқталишган.

Демак, ҳукумат банки тилло сотиш орқали ўша кимнинг қўлида пул бор, ким бой, ўшаларни аниқлаб олган ва кейин уларнинг уйига бориб, олган тиллоларини ҳам қайтариб олган?

Шундай бўлган, кейин дадам кўрибдики, бу вазият хароб. Кундан-кунга бизнинг ҳамшаҳарларимизга пичоқ ўқталиб, қўлидаги давлатини оляпти, бўлмасам, иккинчи (марта) банкка бормайман деб банкка қайтиб бормаган.

Орадан бир-икки ой ўтгандан кейин Москвадан мактуб келган. Тақдир, ГПУнинг олдидаги котиб дадамнинг ошнаси экан. Келган мактублар унинг қўлига тегар экан. Бу мактубни очиб ўқиса, дадам отувга ҳукм бўлибди, у дарров бу мактубни олиб кечаси бизнинг уйимизга келган. Келиб дадамни кўрган. Дадамга айтганки, мана шу мактубни ўқиб кўринг. Олиб ўқиб кўрса, дадамнинг ўзи отувга ҳукм бўлган экан. Ундан кейин ошнаси айтибдики, мен вазифамни адо қилдим, сиз шу соатдан ўзингизни бир тарафлик қилинг деб чиқиб кетибди. Дадам у кетгандан кейин чиқиб, уст-бошларини табдил қилиб (алмаштириб), ҳатто кўча тарафдан чиқмасдан, албатта, кўча тарафдан чиқсам, ГПУнинг одамлари бўлса керак деган ҳаёлда тома-том юриб, узоқ жойдан ўзини ерга ташлаб, кейин тўғри поезд станциясига борган. У ердан Самарқандга қараб кетган, Самарқандга боргандан кейин у ердан йўлчи одамларни топиб, Афғонистонга ўтиб кетган. Бир-икки ёки уч ой ўтгандан кейин иккита туркман йўлчилар (мусофир) келади. Дадам уларни юборибди экан бизларни олиб бориши (кетиши) учун. Кечқурун туркманлар келиб айтган, биз эртага кетамиз ва сизларни олиб кетамиз. Сиз эрта оқшом тайёр бўлиб туринглар, кейин эрта оқшом улар тайёр бўлишибди, иккита тоғам, волидам ва иккита акам, мен, опам. Кейин ҳаммамиз тайёр бўлиб, ҳалиги икки туркман бизни олиб Самарқанд йўлига жўнаган.

Қайси йили бўляпти бу воқеа, неча ёш бўлгансиз ўша пайтда?

1930 йилда бўлган бу воқеа.

Сиз неча ёшда бўлгансиз? Ёшингиз нечада бўлган ўша пайтда?

Мен тўрт ой ёки беш ойлик вақтимда.

Чақалоқ бўлгансиз.

Ҳа, менга бу ҳикояларни дадам, аям, тоғаларим айтган. Энди ўшаларнинг айтишига биноан ҳозир айтяпман. Кейин эртаси оқшом туркманлар келиб, бизни олиб поезд билан Самарқанд йўлига ҳаракат қилган. Самарқанд йўлига кетишда бир жой бор экан, яъни Самарқандга яқин жойда, қумлик жой, баландлик жой экан. Поезд у ерда секин юрар экан. Ўша секин юришдан истифода қилиб Афғонистонга ўтадиган одамлар ўша ерда тамом нарсаларини ерга пастга ташлаб, ўзлари ҳам поезддан тушиб, Амударёга яқин келишар экан. Амударёнинг яқинида бу туркманларнинг жойи бор экан. Ўша кеча у ерда қолиб, эртаси кечқурун бизни Амударёдан олиб ўтиш ҳаракатида мен кўп йиғлар эканман. Кичикман, тўрт-бешт ойлик. Битта туркман бир бош бармоқдек қора дорини олиб келиб, менинг оғзимга солмоқчи бўлган. Тоғам уни кўриб қўлидан олиб, мошдагини оғзимга солган, шу билан мен ухлаб қолибман, Амударёдан улар олиб ўтган. Кечаси азон вақти бўлганда Афғонистон тупроғида тўхтаб, бир оз ёруғлик тушганда туркманлар йўл кўрсатган. Энди бизнинг вазифамиз битди, сизлар мана шу йўлдан тўғри бозорга боринглар, у ерда сизларни хешларингиз (қариндошларингиз) кутиб турибди деган.

Шу билан, демак, отангизга ўша оила аъзоларингиз бориб қўшилишган.

Шундай бўлиб, улар ҳаммалари боришибди, кейин уйга олиб кетишибди, кейин Ахчада бирор йил туриб, Антихо шаҳрига кетганлар. У замон Антихо шаҳри бир тижоратий жой бўлибди экан. Совет Иттифоқидан мол, масалан, шакар, чой яна бошқа нарсалар...

Ҳозир шунга алоқадор бир нарса сўрамоқчи эдим, кейин, балки, яна гапириб берарсиз, мана, ота-онангиз, тоғаларингиз ва бошқа ўша пайтда чиқиб кетганларга кейин ватанни қайтиб кўриш насиб қилдими?

Йўқ, ҳеч қайсиларига, битта кичик тоғам қайтиб кетганлар, яъни Ўзбекистонда вафот этдилар.

Бу мустақилликдан кейин.

Катта тоғам боролмадилар, кўролмадилар.

Демак, мустақилликкача улар оламдан ўтиб кетишган?

Ҳа, оламдан ўтишди.

Ўзингиз лекин мустақилликдан кейин бордингиз.

Ҳа, мустақилликдан кейин бордим, уч марта-тўрт марта бордим, ҳар йили борар эдим. У ерда бизнинг, амакимнинг ўғиллари, қизлари бор, тоғамнинг ўғил-қизлари бор, уларни кўрдим.

Демак, қариндошларни топдингиз, Андижонга бордингиз. Ўша даврларда, ўттинчи йилларда жуда кўп ўзбеклар, ўзбекистонликлар шу советлар зуғумидан қочиб, Афғонистон орқали бутун дунёга тарқаб кетишган. Туркия, Саудия Арабистони, Покистон ва, мана, Америкагача келишган ва бу ҳақида кўп гапирилган. Илгариги дастурларимизнинг бирида ҳам бир меҳмонимиз билан шу мавзуда гаплашдик. Сизда қанақадир маълумотлар борми, шу даврда қанча ўзбекистонлик ватанини тарк этиб кетган? Рақамлар бўйича кейинроқ изланганмисиз?

Менинг фикримча, тахминан икки миллион ўзбеклар мамлакатдан чиқиб кетган, совет ҳокимияти замонида бутун дунёга тарқаб кетган. Қаерга борсангиз, ҳеч бўлмаса битта ўзбек топилади.

Уларни ватандан чиқиб кетишга мажбур қилган умумий бир жиҳат нима деб ўйлайсиз? Асосий сабаб нима бўлган уларнинг ватанни тарк этишига?

Асосий сабаб Совет Иттифоқининг зулми бўлган, бўлмаса, бу ширин ватанни қандай ташлаб кетилади? Бу, масалан, масжидга бориб намоз ўқийман десангиз, чиқишингизда мелиса сизга тикет (билет) беради, биринчи бор, иккинчи бор, яна кўрса, кейин отувга ҳукм қилади. Бу зулм эмасми халқимизга? Динни асраб қолиш ҳам бир сабаб бўлган. Бизнинг чиқишимизга ҳам бири дин сабаб бўлган, бири буларнинг зулми.

Мана, сиз беш ой ёки олти ойлигимда чиқиб кетганман деяпсиз, бу дегани – Ўзбекистонда деярли яшамагансиз. Умрингизнинг асосий қисми хорижда ўтди, лекин Ўзбекистонни ватан деб биласиз. Мана шу туйғу, ўзбекистонликман, ўзбекман деган ватан туйғуси сизда сақланиб қолишида нима роль ўйнади?

Она-отамиз сабаб бўлган, улар ҳамиша ўзбек тилида гапиради, бизлар билан ҳам, эр-хотин, ота-онамиз ҳам. Уларки ўзбек тилида гапиргандан кейин қулоғимизга ўзбек тили эшитилади, бас, биз ҳам ўзбек тилини ўрганамиз улардан.

Мана, Ўзбекистонни икки миллионга яқин одам тарк этган деяпсиз. Афсуски, совет ҳокимияти етмиш йилча ҳукм сурган бўлса, аксарияти оламдан ўтиб кетди. Сиз ўшаларнинг орасида катта бўлгансиз, уларнинг ватанга бўлган муносабати қандай эди, ўша хориждаги пайтларда қанақа бўлган, уларда умид бормиди бирор кун ватанимизга қайтамиз деб? Бу умидлар қанчалик ушалди ёки ушалмади?

Ташқаридаги ҳамма ҳамшаҳарларимизнинг умиди ватанда эди. Яъни яна қайтиб борсак деган фикрда эди, лекин ҳеч Совет Иттифоқи йўқолмади. Биз шундай қолдик чет мамлакатларда. Вақтики Арабистонга келдик, бир амакимнинг куёви Ваққос қори домла ҳарамга имом эдилар. У киши бизни Афғонистондан даъват қилиб Арабистонга чақирганлар. Келганимиздан кейин у киши бизларга туриб айтдиларки, энди келдинглар, шу ерда қоласизлар, бу Саудий Арабистон фуқаролигини олиб берсак. Акам туриб айтдиларки, ҳай, дадамдан сўрайлик. Дадам изн берсалар, олайлик. Кейин акам билан бирга дадамнинг олдиларига бордик. Шунақа, Ваққос қори домла шунақа деяптилар, агар сиз изн берсангиз, биз фуқаролик оламиз дедилар. Дадам туриб айтдиларки, мана, бир-икки йил уч йил ичида ватанимиз озод бўлади, тўғри ватанга кетамиз, нима қиламиз бу ерда қолиб, яъни ўша муқаддас ерда ҳам, ўшанда ҳам Ўзбекистонга бориш орзулари бор эди.

Демак, ҳар доим ватанга қайтамиз деган орзу билан яшашган?

Кейин мустақиллик бўлди. Ислон Каримов ҳазратлари чавкага (мансабга) ўтирдилар, бир конфиронс бердилар шу чет мамлакатлар учун ва бошқа масалалар учун. Битта вазирлари туриб айтдики, чет мамлакатда бизнинг қанча ўзбек ҳамшаҳарларимиз бор, улар ватаннинг орзусида. Шуларга йўл кўрсатсак, қайтиб улар ватанга келишса деган мазмунда гапириб ўтдилар. Бундан кейин Ислон Каримов чет мамлакатдаги ҳамшаҳарларимиз ҳозирча тураверсин, ояндада (келгусида) кейин бир фикр қилармиз дедилар.

Тушунарли, демак, уларнинг аксариятининг орзуси Ўзбекистонга бутунлай қайтиб кетиш ёки исталган пайт муаммосиз бориб хоҳлаганларича яшаб қолиш бўлган. Умуман, мустақилликдан кейин ватанга бориб-келиш қанақа бўлди, сиз муаммосиз хоҳлаган пайтингиз бориб келдингизми, неча марта бориб келдингиз?

Мустақилликдан кейин бўлди, мустақилликдан илгари бориш йўқ эди мамлакатга.

Демак, виза олиб, виза асосида бориб келасиз?

Ҳа, виза асосида бордик. Аввал тўрт йиллик виза беришди, ундан кейин неча йил ўтгандан кейин буни ҳам йўқ қилиб, бир йиллик берадиган бўлишди. Кейин бир йиллик ҳам йўқ бўлди, бир ойлик виза, ҳозир ҳам бир ойлик визада турибмиз.

Хабарингиз бор, Ўзбекистонда ҳокимият ўзгарди яқинда. Президент ўзгарди, жуда кўплаб соҳаларда ҳозир ислохотлар режаси бор ва шунга асосан ишлар бошланяпти. Хорижда яшаётган ўзбекистонлик сифатида янги ҳукуматдан шу масалада Ўзбекистонга бориш-келиш масаласида, масалан, қанақадир орзу-умидларингиз борми?

Албатта, янги раиси жумҳурдан (президентдан) умидимиз шуки, бизнинг чет элдаги ҳамшаҳарларимизга бир янгилик қилиб, бориш-келиш ёки бориб қолишликка изн берилса кўп яхши бўлади. Албатта, чет мамлакатдаги ҳамшаҳарларимизнинг орзуси шу.

Ўзбекистонда туғилганингиз билан, хорижда улғайдингиз, фарзандларингиз ҳам шу хорижда туғилиб улғайган ва ҳаммаси ўзбек тилида яхши гапирди. Бунга қандай эришдингиз, ўзбек тилини сақлаб қолиш қийин бўлмадими?

Ўзбек тилини сақлаб қолиш учун биз эр-хотин ҳаммаша ўзбек тилида гапирар эдик. Авлодларимиз (фарзандларимиз) ҳам биз билан ўзбек тилида гаплашарди. Албатта, бошқа тил, бегона тил қайси муҳитда бўлса, буни ўзлари ўрганишади. Масалан, Америкада инглизча тилни кўчада ўргана олади. Лекин уйда биз билан ўзбек тилида гаплашади. Мана шу сабаблар билан авлодларимиз ўзбек тилида бемалол гапириб туришади.

Демак, ота-онанинг ўрни муҳим тилни сақлаб қолишда. Ота-она гапирса, фарзандлари ҳам ўрганади. Иккинчи, учинчи авлодга ўтганда масала қандай бўляпти? Неваралар, масалан?

Энди бизнинг авлодларимиз, улар ҳам ўз авлодлари билан ўзбек тилида гапириб ўтса, учинчи авлод ҳам ўзбек тилини ўрганади. Ўзбек тилида гапирди, агар ўз ҳолига қўйиб берса, у вақтида ўша муҳит улар устига ҳоким бўлиб, муҳит тилини ўрганишади-ю, шу билан тилимиз йўқолади.

Фарзандларингизда ҳам, набираларингизда ҳам ватанга, Ўзбекистонга қанақадир боғлиқлик борми ҳозир?

Ҳаммаларида бор, менинг авлодларим ҳаммасининг орзуси шу. Кейин яна бир мавзу бор: бу Туркистон жамияти борасида, Брукленда Туркистон Американ Ассосейшн (жамияти) бор, биз бунинг асоси(ни) Афғонистонда бошлаганмиз. Афғонистонда шу улфатлар билан бирга бўлиб Туркистон жамияти қурайлик деганмиз.

Бу жамиятни қуришдан асосий мақсад нима бўлган?

Мақсад, бизнинг ҳамшаҳарларимиз авлодларини ўша вақтда мактабга беришмас эди, шуларни мактабга бериш учун ҳамшаҳарларимизни тарғиб қилайлик дедик.

АБДУЛМАЖИД ҒОЗИ ҶҒЛИ – ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ДАВРИДАГИ «ТУРКИСТОН ЛЕГИОНИ» АЪЗОСИ

ABDUMAJID G'OZI O'G'LI

Менинг таваллуд топган жойим – Марғилон, 1941 йилнинг охирида ҳарбий хизматга чақирилдик. Уруш бошлангандан кейин уч-тўрт ой Самарқанд яқинидаги Каттақўрғон деган ерда ҳарбий машқ кўргандан сўнг, ўзбек, қozoқ, қирғиз тўпланиб, ичида озроқ руслар ҳам бор эди, жабҳага юборишди. Туркменистоннинг Иссиқ Сув – руслар Красноводск дейди у ерни – портидан баржага миниб Бокуга ўтганмиз. Кавказ йўлидан то Тбилиси, Абхазия ва Кабардин-Балкарга бориб, мудофаа хаттига (фронт линиясига) келганимизда олмон армиясининг ўровида қолганмиз. Уч ой ўровда қолганимиздан кейин туркменистонлик бир полковник – политрук дейишарди – сиёсий маъруза берарди, рус полковниги бор эди, у командир эди. Уч ойдан кейин иккаласи ўтириб қарор қилиб таслим бўлишган. Биз – аскарларни Польшадаги Холм лагерь ва Легионово деган ердаги асирлар кампига (лагерига) жойлаштиришган эди. Ўша ерда оғир вазиятда турганимизда раҳматли Вали Қаюмхонбек ва Мустафо Чўқайбеклар Олмония ҳукуматига мурожаат қилиб, бизни асирликдан қутқариш чораларини қидириб топишди ва Олмония ҳукумати билан тенг ҳуқуқ асосида имзоланган келишув бўйича легион қурилди. Мен легионга 1943 йили кирдим. Бу легион ҳақида баъзи ёзган нарсам бор, истасангиз, сизга ўқиб бераман.

Мана, сиз Туркистон легионини тилга олдингиз, тарихда бу ҳодисани ҳар хил талқин қилишади, ўзингиз яхши биласиз, совет даврида буларни миллат хоинлари, ватан хоин-

лари деб эълон қилишган. Шу боисдан ҳам легионда иштирок этган бир инсон сифатида қандай баҳолайсиз, бу легионни ташкил этишдан асосий мақсад нима бўлган?

Асосий мақсад Ўзбекистон, яъни Туркистон номи билан Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон сўзини ишлатмасдан Туркистон, Туркистоннинг озодлиги, мустақилликка чиқиш ҳаракати йўлида легион қурилган. Легионнинг бошқарувчилари Мустафо Чўқай ва Вали Қаюмхон бўлган. Афсуски, Мустафо Чўқайбек Польшанинг асирлар лагерида туркистонликлар билан кўришиб суҳбатлашган вақтида тиф касаллигига учраб, Берлин касалхонасида вафот этган эди. Шунда Вали Қаюмхон Миллий Туркистон комитетининг раиси бўлиб ёлғиз ўзи ишлаган эди. Унинг ёрдамчилари, масалан, Туркистон легионининг радиоси бор эди. Унда Эргаш Шермат Булоқбоши, Ҳусайн Икром, доктор Мақсудбек – булар радиода ишлашар эди. Боймирза Ҳайит легионнинг ҳарбий ишлари билан машғул эди. Вали Қаюмхон легионнинг сиёсий ишлари билан, ҳукумат билан алоқада бўлган.

BEHZOD MUHAMMADIY

Мана, сиз ҳозир бир неча тарихий шахсларни санаб ўтдингиз. Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Мустафо Чўқай – бу инсонлар ким эди? Умуман, томошабинларга қисқача маълумот бериб кетсак шу ерда, масалан, Германияга улар қандай бориб қолган ва у ерда шу пайт нима қилаётган эди? Қисқача шунини ҳам гапириб беринг.

Бухоро Жумҳурияти бўлган вақтида Абдурауф Фитрат маориф вазири бўлган. У аълочи талабалардан беш-олтитасини танлаб, Олмония ва Францияга таҳсил олиш учун юборган. Олмонияда таҳсилни битириб Вали Қажумхон қолган. Мустафо Чўқай Францияда қолган. Қолганларнинг кўплари Туркияга боришган. Масалан, Тоҳир Чигатой, профессор Иброҳим Ёрқин, доктор Солиҳ, булар Туркияга жойлашган. Энди легион билан қолганларни ажратиш керак бўлган. Олмон аскарларининг униформаси яшил рангда бўлган, легиондагиларнинг формаси мовий рангда бўлган ва рамз сифатида легионерлар кийимининг чап қўлига Самарқанддаги жоме масжидларидан бирининг расми туширилган. Айни шу расм камар тўқасига ҳам туширилган эди.

Туркистон легиони умумий Германия армиясидан бошқарувда қанчалик мустақил ёки алоҳида бўлган?

Туркистонликлар ўзи мустақил бўлган. Командирлари ҳам, зобитлари ҳам алоҳида ўзларидан бўлган. Масалан, зобитлардан биттаси раҳматли Рўзи Назариддин, Исоқжон Нарзиқул яқинда вафот этди.

Улар ҳам Америкада яшашганми?

Ҳа, булар ҳаммаси шу ерда яшашган. Ҳусайн Икром, Эргаш Шермат Булоқбоши Виржинияда яшарди. Энди, легионни, биласиз, бўлим-бўлим қилиб, бир қисмини Украинадаги фронтга, бир қисмини Сталинград фронтга, бир қисмини Болқон давлатларига юборган. Бизники Болқонга тушиб қолганди. Юнонистонда олти ой тургандан кейин мени, Бобожон деган ҳамшаҳримизни, вафот этган, Оллоҳ раҳмат этсин, бир қирғизистонлик йигитни, бир қозғистонлик йигитни – тўрт кишини Эльзас-Лотаринг деган жойга немис тилини ўрганиб легионда тилмочлик қилиш учун кичик зобит етиштириш мактабига юборишган эди. Бу мактабни тугатиб, ўзимизнинг батальонга қайтиш олдидан Югославиянинг, (яъни) Хорватиянинг Окучани деган ерида батальонни Юнонистондан қайтишини кутиб тургандик ва уруш тугагандан кейин биз Австрияга киришга мажбур бўлдик. Чунки Австрияни Британия билан Россия иш-ғол қилган эди.

Туркистон легионида тахминан қанча туркистонлик аскар бўлган?

Туркистонликлардан 200 минг аскар бўлган.

Уларнинг барчаси асир тушган ва Туркистон ёки Марказий Осиёлик 200 минг атрофида аскар йигитлар бўлган.

Бундан ташқари, 162-номерли бир қанча батальондан ташкил қилинган туркий миллатлар дивизияси деб қурилди, алоҳида. Булар ичида озарбайжонликлар, кавказликлар, туркистонликлар, қирим татарлар ҳам бор эди. Энди унга қўмондон қилиб олмон генералини тайин қилишди. Менда унинг сўзлари бор, баёнотлари бор, ўқиб бераман ҳали. Биз таслим бўлгандан кейин биз беш-олти киши бўлиб Клагенфурт шаҳрининг қишлоқларида деҳқонларнинг ёнига кириб олдик. Киrolмаганларни инглиз аскарлари ўрмонларда дарахт кестиришди, ишлатишди.

Шу Туркистон легиони қайта жангга ташлангандан кейин совет армиясига қарши жуда кўп туркистонликлар ҳалок бўлган бўлса керак. Тахминан рақамларини биласизми, қанчаси тирик қолган, қанчаси ўлган?

Масалан, сизга биттасини айтиб берай, раҳматли Исоқжон Қобилов, Қодиров деган зобитлар бошчилигида Украина фронтга борганмиз. 1200 кишилик батальондан 350 киши қайтиб келганмиз. Қолгани талафот берилган, ўлган.

Русларга қайта асир тушганлар ҳам бўлганми?

Йўқ, асир тушганлар йўқ. Кейин Мюнхеннинг Митилволт деган ерида ҳарбий казармалар бор эди, у ерда янгидан батальон тузиб, кейин бизни Юнонистонга юборишган. Бу 200 минг аскардан қолган бўлса, балким, ярми дейми, ярмидан озроқми ҳаёт қолган, аскарлар кўпи, биласиз-ку, айниқса, Сталинград фронтда қолмиқ чўлида вафот этишган.

Туркистон легионини ташкил қилишдан Мустафо Чўқай, Вали Қажумхон, Боймирза Ҳайитнинг мақсадлари ватанни советлар тузумидан озод қилиш бўлган деб гапирдингиз. Уларнинг самимиятига шубҳамиз

йўқ, лекин агар Германия ҳақиқатан бу урушда советларни енгиб чиққанида, улар шу легион асосчилари хоҳлагандек Туркистонга озодлик беришига қанчалик ишонган бўлардингиз?

Олмон ҳукумати ҳатто баёнотларида дейдики, Венада ўтказилган Туркистон комитетининг қурултойидан кейин олмон ҳукумати расман эълон қилган: Туркистон миллий комитетини Туркистоннинг вақтли ҳукумати, легионини Туркистоннинг миллий армияси деб тан оламиз деб баёнот берган Гитлер ҳукумати.

Демак, Туркистон эгалланган тақдирда бошқарув мана шу легионга топшириларди деб ишонардингизми?

Мустақиллик (бўлиб), агар Туркистон қутулганда эди, Вали Қаюмхон вақтли ҳукуматнинг бошлиғи бўлар эди. Легионерлар Туркистон ҳукуматининг расмий армияси бўлар эди. Бунини олмон ҳукумати расман эълон қилган. Биз Австрияга киришда инглизларга таслим бўлганмиз. Легионнинг бошқа қисмлари Олмонияда таслим бўлган. Уларники осонроқ бўлган. Чунки бизникини рус зобитлари от миниб қишлоқма-қишлоқ айланиб, текшириб юрган қўлга тушираман деб. Ҳатто Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1945 йил охири – 1946 йилда Австриянинг Клагенфурт шаҳри, Линц шаҳри, Грац шаҳри ва бир қанча шаҳарларида муҳожир, ватансиз муҳожирлар лагерини ташкил қилди.

Иккинчи жаҳон уруши тугади, Германия таслим бўлди. Бундан кейин Туркистон легиони аъзоларининг, туркистонлик асирларнинг тақдири нима бўлди, уларга нисбатан бўлган муносабатда оддий немис аскарларидан фарқли муносабат бўлдимиди?

Йўқ, айти муомала, олмон ҳукуматининг аскари қандай таслим бўлган бўлса, легионерларга айти муомала (бўлган). Аскарларга унча қийинчилик йўқ. Қўлга тушганларни ишлатишди, инглизлар ўрмонларда дарахт кестириб ишлатишди. Деҳқонлар ёнига бориб яшириниб ўзини сақлаб қолганлар кейин Бирлашган Миллатлар Ташкилоти лагерига киришди. Лагерга киргандан кейин ҳам совет ҳукумати тинчимай пропаганда қилиб, асирларни Ватанга қайта-

риш ҳаракатини бошлаган. Ялтада имзоланган келишув бўйича Рузвельт ва Черчил Сталиннинг талабига бўйин эгиб, совет ватандошларини қайтариб бериш келишувига имзо қўйган. Шунинг учун совет ҳукумати тинмай пропаганда қилди. Масалан, лагерларга кинолар олиб келди, ўзбек, Туркистон халқига «Тоҳир ва Зухра» киносини олиб келди, уч-тўрт ой қўйиб берди. Русларга «Каменный цветок» деган киносини олиб келди. Энди «Тоҳир ва Зухра» киносини кўрганлар Ватанга қайтиш учун ичи қайнайди, аммо боришдан қўрқади. Раҳматли биринчи турмуш ўртоғим фарзанд кўрсак, ўғил бўлса, исмини Тоҳир қўямиз, қиз бўлса, исмини Зухра қўямиз деди.

Демак, сиз Германияда уйлангансиз?

Ҳа, лагерда уйланганман. Шунда уч-тўрт ой давомида ҳар куни кечки вақт бориб «Тоҳир ва Зухра»ни кўриб ўтирамыз.

Қайта-қайта битта фильмни кўравергансизми?

Ҳа, «Тоҳир ва Зухра»нинг битта жойи эсимда қолибди, ҳозир айтиб берай. Зухранинг дадаси, ўша замоннинг султони буйруқ беради. Қиличдан тез, тигдан ўтқир бу фармойиш. Тезда берилсин сардорларга оройиш, йўлда менга қарши хандақ қаздирмиш, Зухрани ҳам тўғри йўлдан оздирмиш, оқизилсин Тоҳир ушбу дарёга, қилмишлари ибрат бўлсин дунёга дейди.

Ялта конференциясида иттифоқчилар ўртасидаги келишув бўйича совет армиясининг асирларини совет ҳукуматига қайтариш бўйича келишилган. Нима бўлиб сиз ва бошқа туркистонликлар Германияда ва бошқа давлатларда қолдингиз, Совет Иттифоқига қайтарилмадингиз?

Энди мажбурий қайтаришда ёлғон ваъдалар билан бир қанча кишини алдаб, совет пропагандасига ишонтириб, Булганин эди ўша вақтда раис, фармон чиқарган эди. Олмонияга асир тушганлар ё бошқа сабаблар билан чет элларга чиқиб кетган ватандошлар, олмон ҳукуматига хизмат қилган, у ёқда асир тушган совет ватандошлари қайтиб келса, жазога тортилмайди, афви умум қилинади деб ваъда берган. Бу ваъдага ишониб борган одамлар ҳаёти тамом бўл-

ди, ё Сибирда ўлиб кетди, ё бошқада. Масалан, хайвон ва мол ташийдиган вагонларга солиб, Чехословакиянинг чегарасига олиб боришган, Сталинга таслим бўлгандан кўра ўлганим афзал деб билар томирини кесиб ўзини ўзи ўлдирган одамлар бўлган легионерлардан.

Германияда лагерда уйландим дедигиз. Кейинги оилавий ҳаёт қандай бўлди, ўшанда бир фарзанд кўрдингизми, ўша даврда лагерда оила билан яшаш қийин бўлмаганми?

Лагерда уйланганмиз, югославиялик Капитанович деган домла (ўқиган) никоҳи билан мусулмонча уйланганмиз. Ундан кейин Клагенфуртдаги лагерга Туркиядан бир ҳайъат келди юзбоши Исмаилов бошчилигида. Ҳамма Туркияга олинадиган (олиб кетиладиган) менга ўхшаган муҳожирлар рўйхатини қилиб олиб кетишди. Энди Туркияни кутиб ўтириш бор, бу ерда ишлаш бор, лагернинг ҳаёти маълум, ҳаёт қийин, уч маҳал овқат пиширишди, уч маҳал овқат беришди, иш йўқ. Биз ҳар куни шаҳарга чиқиб эълонларни ўқиймиз, иш қидирамиз. Мен Туркияга боришни кутмасдан Франция эълонини кўриб қолдим, беш йил шартнома билан ишга олинадиган деган бир эълон бор эди. Шу эълонга биноан қўл қўйиб, оилам қолди, чунки бориб иш бошлашингиз керак, улар уй-жой беради. Бир-икки ой ишлагандан кейин уй-жой беришди, оиламни олиб кетдим. Иш шу, кўмир конида ишлайсиз. Беш йил шартнома билан кўмир конида бир ярим йилми, икки йилми ишлагандан кейин Франциянинг бошқа бир шаҳрида металл буюмлар ишлаб чиқариладиган заводми дейсизлар, фабриками дейсизлар, ошналарим иш топиб, у ерга мени таклиф қилишди. Энди бу кўмир конидан бир доктордан қоғоз олиб, бу одамнинг соғлиғи кўмир конига тўғри келмайди деган бир нима ёздириб олиб, шартномани бузиб, бу ишга кирдим. Бу иш ундан ҳам оғир, аммо хатари оз. 1953 йилгача ишлаб, 1953 йили Туркияга кўчиш ҳаракатини бошладим. Икки-уч маротаба Парижга Туркия элчихонасига бордим, элчи жуда яхши одам эди. Ўғлим деди, сенга паспорт бераман деди. Бу паспорт билан

Туркияга кирасан деди. Ёқтирсанг қоласан, ёқтирмасанг айти паспорт билан Францияга қайтиб келишинг мумкин деди. Хўп дедим. 1953 йил биз Туркияга кўчдик. Франциянинг Марсель шаҳридаги портидан Туркиянинг «Тарсус» кемасига миниб, бир ҳафтада Истанбулга бордик. Истанбулнинг Қоракўй божхонасидан ўтдик. Кейин Истанбулда шу ерда ишлаб, иш қидириб ҳар куни (кўчага) чиқамиз. Иш, иш, иш, куни билан пиёда юраман, чунки Боязидга бориш учун бир тарафга трамвай 15 қуруш эди, энди болалар бор, 3 нафар бола бор, уларни боқиш керак. Францияда тўплаган пулни битириб қўймайин деб пиёда юриб иш қидирардик. Чунки бир тарафга 15 қуруш, бир тарафга 15 қуруш, икки борди-келди 60 қуруш, 60 қурушга битта нон берарди Туркияда ўша вақтда. Кейин болалар мактабга бора бошлаган вақтида Туркияда сағчи-сўлчи деган ҳаракат бошланган эди.

Сиёсий гуруҳларми?

Менинг катта ўғлим Анқара университетида (ўқир) эди. Ўша ерда буни тўхтатиб дейишибдики, биз тарафимизга ўтасан, ўтмасанг, сени бешинчи қаватдан ташлаймиз, сўлчиларга кирмаган битта студентни ташлаб юборишибди бешинчи қаватдан. Менинг ўғлим олти ой уйда ўтирди, бир семестр йўқотди. Кейин дедим, бу болаларнинг мактаби (ўқиши) бўлмайди. Мен бир ҳаракат қилай-да, имкон топсам, Америкага бориб жойлашай, булар мактабини битирсин дедим. Келиб бу ерда мактабга киришди, мактабларини ҳам битиришди.

Америкага келишингизга ким ёрдам берди?

Туркияга 1953 йили борганмиз, йигирма йилдан кейин, 1973 йили Америкага келдик. Ўша легионда бирга бўлган ошнам Исоқжон Нарзиқул менга кафил бўлиб бу ерга олиб келди. Бу ерда иш (топиб) берди.

Демак, уруш тугагандан кейин собиқ асирлар Туркистон легиони аъзоларини умумий бир давлатга кўчириб жойлаштириш дастури бўлмаган. Ҳамма ўзи мустақил равишда йўлини топиб турли давлатларга чиқиб кетганми?

Қайси мамлакатга мурожаат қилган бўлса, чорасини топган бўлса боради. Масалан, Туркиядан келган ҳайъат рўйхат қилиб олган. Улар бориб, Туркиянинг Адана деган шаҳрига жойлашди. Туркияда уй-жой ҳам беришди. Баъзилари Мисрга кетишди, баъзилари Америкага келишган. Кўпи Американинг ҳозирги автомобиль ишлаб чиқарадиган Детройт шаҳрига келишган, ана шу ерга ишга келишган кўпи. Ўзбеклар ҳам бор, украинлар ҳам бор. Ўзи лагерда бутун миллатлар аралаш, югослав бор эди, ўзбек, қozoқ, қирғиз, мамлакатларини олмонлар ишғол қилгани учун от араваси билан бутун оила (бўлиб) кўчиб чиққан қорачойлар бор эди. Қорачой, қабардин, балқарлар – уларнинг (бари) оиласи (билан) чиқишган (эди). Уларнинг асирлик билан иши (алоқаси) йўқ. Улар ҳозир Нью-Жерсининг Патерсон деган ерига жойлашган, ўша ерда яшашади ҳаммаси.

1990 йиллар бошига келиб Ўзбекистон мустақил бўлди, Совет Иттифоқи парчалашиб кетди ва Туркистон легионининг асосчилари орзу қилган кунлар келди дейишимиз мумкин. Бундан кейин Марказий Осиё давлатлари янги ҳукуматларининг Туркистон легиони собиқ аъзоларига муносабати қанақа бўлди?

Мустақилликдан кейин профессор Хайрулло деган бир одам чиқиб, биз ўз вақтида Туркистон легионига хизмат қилганларни, ватандан чиқиб кетганларни ватан хоини деб пешоналарига тамға босган эдик, бундан пушаймонмиз, энди булар келса, бағримизни очиб, яхши кутиб оламиз деб гапирган эди. Ана шу гапларга ишониб борган бир қанча киши Сибирга кетди. Бир қанча киши, масалан, Боймирза Ҳайит мен ҳаётимнинг сўнгини шу ерда ўтказаман, мана шу ерда ўлмоқчиман деди, бўлмади. Икки ҳафтадан сўнг чиқиб кетишга мажбур қилишди. Мустақилликдан кейин секин-секин яхши борди-келди очилди, виза ишлари қулайлаштирилди.

Ватанга бордингизми ўзингиз?

Ватанга уч марта бориб келдим. Биринчисида ўғлим билан бордим, мустақиллик бўлган 1991 йили бордим. Ундан сўнг ўзим икки марта

бордим. Энг охиргиси 2001 йили бориб, бу киши билан танишиб, бу кишига уйландим.

Ҳозир Ўзбекистонда янги ҳукумат келди, хабарингиз бор, ўтган йили президент ўзгарди, янги ҳукуматдан хорижда яшаб қолган ватандошлардан бири сифатида қанақа орзу-умидларингиз бор?

Янги ҳукумат ҳақида бизнинг ҳеч бир маълумотимиз йўқ, чунки интернетда баъзан яхши нарсалар ёзилади, баъзан ёмонлаб ёзишади. Айниқса, рус матбуотида ёмонлаб ҳам ёзишади. Унинг учун, менимча, кутиш керак. Янги сайланди, энди, қани, кўрайлик, қанақа ишлар қилади. Ўзбекистоннинг тараққиёти учун қандай хизмат қилади. Бу ҳали маълум эмас.

Ўзингиз каби инсонларга қанақа муносабат бўлишини хоҳлардингиз Ўзбекистон ҳукумати томонидан?

Ўзбек ҳукумати ўз вақтида ўзбек фуқароси бўлган, бирор-бир сабабдан чиқиб кетган ўзбек ватандошларига визани бекор қилиши керак, менимча.

Визани бекор қилиш керакми?

Визани бекор қилиш керак. Бунинг ўрнига, масалан, раҳматли Каримов вақтида Қирғизистон Ўзбекистонга виза, Ўзбекистон Қирғизистонга виза, бир-бирига виза қўйишди. Ҳолбуки, совет даври ҳукумати чўкиб, инқирозга учраган вақтида ҳаммамиз умид қилгандикки, бешта жумҳурият бирлашиб, битта катта давлат қуради, номи Туркистон бўлади деб. Унинг ўрнига тамоман бошқа нарсачиқди, бир-бирига виза қўйиш, бир-бирига итоатсизлик, яхши ният билан кутилган нарсачиқ бўлмади. Ҳозир ҳам агар бирлашса, беш жумҳурият: Қozoғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон (репортажда шундай келган) бирлашса, катта бир давлат бўлади. Бунда мутлақ ўзбек, қozoқ ёки қирғиз президент бўлиши шарт эмас. Навбатлашиб Швейцария системасида, масалан, ўн-та-ўн бешта ноҳия бор, ҳар икки-уч йилда бир ноҳиядан битта одам чиқиб, бутун мамлакатга раис бўлади. Шу асосда тўрт йил ўзбек бўлсин, тўрт йил қozoқ бўлсин, тўрт йил қирғиз бўлсин, тўрт йил туркман бўлсин, битта давлат бўлсинки, ҳеч ким уни эзолмасин. Ҳозир Путиннинг

қўлидан келса, Ўзбекистонни, Қирғизистонни яна қўшиб олади, ҳаракати бор.

Демак, бирлашишимиз керакми?

Ҳа, бирлашиш керак. Мана шу бешта жумҳурият бирлашиб туриб битта давлат қурса, Путин-Мутинлар яқинлаша олмайди ёнингизга. Чунки парча-парчамиз, жуда осон ейишга, осон, тайёр.

Катта раҳмат суҳбат учун. Шу ерда, менимча, якунласак ҳам бўлади. Бугун биз

Пенсильвания штатида асли ўзбекистонлик, Иккинчи жаҳон урушида Туркистон легионида совет армиясига қарши курашган, ватан озодлиги ғояларига ишонган, кейинроқ Туркия, Франция ва Америкага келиб, бугун Америкада истиқомат қилаётган Абдулмажид отанинг хонадонларида меҳмон бўлдик. Шу ерда бугунги дастури-мизга якун ясаймиз, келгусида учрашгунча хайр, саломат бўлинг.

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚЛАРИ ДЎСТЛИГИДАН КИЧИК БИР ЛАВҲА

Фарғона водийсида Қирғизистон спортининг
ривожланиши ҳақида хотиралар

Пўлат Собиров

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуси ва ташкилотчилиги билан Ўрта Осиё республикалари давлат чегараларининг очиб берилиши бу минтақадаги халқларнинг азалий, тарихий алоқа ва дўстлигига янги куч ва илҳом бағишлади. Қирғиз Республикаси миллий ёзувчилар уюшмаси аъзоси, фахрий журналист Мирзаҳалим Каримов Қирғизистон ва Ўзбекистон давлат чегараларининг очиб берилиши кўзларимиздан қувонч ёшларини оқизганини айтиб, Юртбошимизни «Икки эл бахти учун порлаган юлдуз», бу инсон Ўрта Осиё халқларининг бахти учун порлаган юлдуз каби чақнаб тураверсин деб таърифлади.

Ҳақиқатан ҳам, бу икки халқ ҳамкорлиги ва дўстлиги узоқ тарихга эга. Ана шундай тарихни биз билишимиз, қадрлашимиз ва эъзозлашимиз зарур. Бу икки халқнинг дўстлигини тиклаш ва янада мустақамлаш сари сўнгги беш йил ичида таҳсинга сазовор ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбек ва қирғиз халқларининг дўстлиги ва биродарлиги, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳалардаги ҳамкорлиги тобора мустақамланаётгани ҳақида «Водийнома» журнали саҳифаларида ёритиб борилмоқда. Журналнинг бу сониди таҳририят қардош Қирғизистон фуқароси, миллати ўзбек, таниқли жамоатчи Пўлат Саидович Собировнинг «Фарғона водий-

сида Қирғизистон спортининг ривожланиши ҳақида хотиралар»ини беришни лозим кўрди.

Тақдир тақозоси билан мен Ўш областида спорт ишлари бўйича раҳбар бўлдим. 1966 йил февраль ойида мени область спорт жамиятлари ва ташкилотлари иттифоқи область кенгаши раиси этиб сайладилар. Бу мен учун умуман кутилмаганда содир бўлди. Мен Ўш области комсомол ташкилотида ишлардим, Ўзган районида комсомол ишлари бўйича масъул ташкилотчи эдим. 12 кишидан иборат бригада билан комсомол район қўмитаси бошқаруви бўйича район партия ташкилотининг пленумига тайёргарлик кўраётгандим. Кечга яқин область комсомол комитети котибининг ҳайдовчиси тўсатдан хонага кириб келди ва деди: «Пўлат Саидович, мен сизни олиб кетгани келдим. Зудлик билан Ўш шаҳрига боришингиз керак, сизни область комсомол қўмитасининг биринчи котиби М.К.Капаров чақирмоқда». Мен унга қўнғироқ қилиб, гап нимадалигини билмоқчи бўлдим. У менга албатта боришим кераклигини таъкидлади. Дарҳол Ўзгандан Ўшга жўнадим ва унинг қабулига кирдим. У менга шундай деди: «Пўлат Саидович, мен сизни шу масала бўйича чақирдимки, эртага Ўш области спорт конференцияси бўлади. Республика спорт вазирлиги Д.О.Умурзоқов келган. Сиз конференцияда сўзга чиқиб, область комсомол қўмитасининг комсомоллар ва ёшлар орасида жисмоний тарбия ва спорт ишлари бўйича фаолиятини ёритиб

берасиз. Менимча, тайёргарлик кўришга улгурасиз, эрталабгача вақтингиз бор».

Мен барча зарур материалларни кабинетдан уйимга олиб кетдим. Туни билан конференцияда сўзлайдиган маърузам бўйича ишлашимга тўғри келди. Маърузамда область комсомол қўмитасининг область ёшлари ўртасида жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш бўйича олиб бораётган ишлари ҳақида гапирдим. Танқидий равишда ёндашиб жисмоний тарбия кадрларининг етишмаслиги, спорт базасининг заифлиги ва спортни молиялаштириш ҳақида гапирдим. Ўш шаҳрининг «Шахтёр» футбол жамоаси Совет Иттифоқи чемпионатида Марказий Осиё ва Қозоғистон зонасида «Б» синф жамоалари ўртасида ўйнаётганига қарамай, область марказида марказий стадион йўқлигига эътибор қаратдим.

Анжуманда мени Ўш область спорт уюшмалари ва ташкилотлари иттифоқи область кенгаши пленумининг аъзоси этиб сайладилар.

Конференциядан сўнг Ўзганга жўнаб кетмоқчи бўлдим, лекин М.К.Капаров кечқурун пленум йиғилиши бўлиши ва мен пленумда қатнашим кераклигини айтди.

Кечга яқин Ўш область партия комитети секретари М.И.Исмоилов бошчилигида область совети пленуми бўлди. У менинг номзодимни Ўш области спорт уюшмалари ва ташкилотлари иттифоқи кенгаши раиси лавозимига таклиф қилди. Пленумнинг 72 аъзосидан 70 киши менинг номзодимни қўллаб-қувватлади. Пленумнинг икки аъзоси, Қадамжой сурма заводи спорт клуби вакиллари қарши эди. Менинг спортдаги фаолиятим мана шундай бошланди.

1982 йилгача Ўш области жисмоний тарбия ҳаракатига раҳбарлик қилдим. Ўшанда мен шахсий таркибни кучайтириш мақсадида ички ишлар органларига ишга юборилдим.

Ўш области спорт раиси этиб сайланганимдан сўнг эртаси куни Ўзганга боришга мажбур бўлдим, чунки район партия комитетининг пленумида Қирғизистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби учун мафкуравий масалалар бўйича маъруза тайёрлаётган эдим. Мен тайёрлаган маъруза маъқулланди. Пленум

муваффақиятли ўтди, шундан сўнг мен Ўш шаҳрига қайтдим ва янги лавозимда иш бошладим.

Спорт ишлари раҳбарлигининг биринчи йиллари жуда қийин бўлган. Менда раҳбарлик амалиёти ва партия тажрибаси бўлмаганлиги учун қийналдим. Аввало, штат жадвали, йил учун харажатлар сметаси билан танишдим ва бунчалик кам сонли ходимлар ва оз маблағ билан ишлаш жуда қийин бўлади деган хулосага келдим. Марказий аппарат штатида атиги 7 киши, шундан фақат 3 киши масъул ходимлар (раис, раис ўринбосари ва инструктор), қолганлари техник ходимлар. Ўшанда Ўш области таркибида 7 шаҳар ва 14 район бўлган.

Кейинчалик областда спорт соҳаси кадрлари билан таъминланиш даражасини ўрганиб чиқдим. Уларнинг сони умуман эҳтиёжни қопламасди. Жисмоний тарбия кадрларини Фрунзе шаҳридаги (ҳозирги Бишкек шаҳри) битта жисмоний маданият институти тайёрларди, Ўш давлат педагогика институтининг жисмоний тарбия факультети эса 1958 йилда ёпилган эди.

Спорт иншоотларига келсак, айтадиган гап йўқ эди. «Шахтёр» футбол жамоаси Совет Иттифоқи чемпионатида ўйнаётган бўлса-да, область маркази Ўш шаҳрида талаб даражасидаги стадион ҳам йўқ эди.

Вазият билан танишиш мақсадида Ўш областининг барча район ва шаҳарларини бориб кўриб, жуда хафа бўлдим. Негаки йўл-йўлакай қардош Ўзбекистоннинг Фарғона, Андижон, Наманган ва Тожикистоннинг Ленинобод областлари спорт қўмиталарида ҳам бўлганимда қардош областларимизда жисмоний тарбия ва спортнинг ҳолати бизникидан анча яхши эканини кўрдим. Жисмоний тарбия ҳаракати ва спортнинг ўрнини ўрганиш ва таҳлил қилишим учун тахминан олти ой вақт кетди. Мен шундай хулосага келдимки, область раҳбариятига областдаги ишлар ҳолати тўғрисида маълумот бериш зарур эди. Аниқ чоралар кўриш учун тўртта таклиф тайёрладим:

Биринчиси: Вилоят жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси марказий аппарати штат сонини кўпайтириш.

Иккинчиси: Облаstda жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш учун қўшимча маблағ ажратиш.

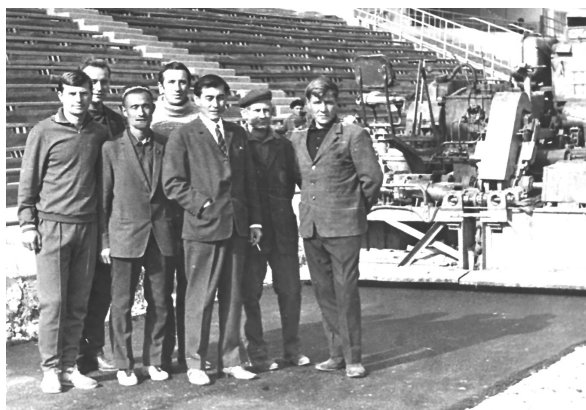
Учинчиси: Ўш шаҳрида марказий стадион ва областнинг шаҳар ва туманларида стадионлар қуриш.

Тўртинчиси: «Шахтёр» футбол жамоасининг номини «Олой» деб ўзгартириш.

Буларнинг барчасини Ўш области партия комитетининг биринчи котиби А.С.Суюмбоев билан учрашувда тақдим этдим, у менинг таклифимни тушунган ҳолда қабул қилди ва фикрларимни маъқуллади.

Бу вақтга келиб мен аллақачон Ўш области кенгаши депутати этиб сайланган эдим. Бу таклифларимни Ўш области депутатлар кенгаши сессиясига ҳам киритдим.

1966 йил охирида Ўш шаҳрининг марказий стадиони қурилиши бошланди ва 1967 йилда қуриб битказилди. У шаҳарни ҳалигача безаб турибди. Югуриш йўлакларига резина-битумли қоплама ётқизилган.

Стадион югуриш йўлакларига резина-битумли қопламанинг ётқизилиши

1968 йилда Ўш области спорт комитети штати кўпайтирилди, ташкилий-оммавий ва ўқув-спорт бўлимлари ташкил этилди, спорт иншооти муҳандиси ўрни тўлдирилди. Футбол жамоаси номи «Олой» номи билан алмаштирилди. Мен «Олой» футбол жамоаси билан боғлиқ бўлган воқеани тез-тез эслайман. Бизнинг Ўш области партия комитетининг биринчи котиби А.С.Суюмбоев футболга ашаддий муҳлис эди. Унинг бевосита иштироки ва амалий

ёрдами билан бугунги кунда унинг номи билан аталган Ўш шаҳар стадиони қурилган. У «Олой» жамоасининг ашаддий муҳлиси бўлиб, нафақат Ўшда, балки сафарда ҳам унинг барча ўйинларига борар эди.

Бир куни у менга ҳукумат телефони орқали қўнғироқ қилиб, Тожикистон билан чегарадош ҳудудда жойлашган Лайлак районида кетаётганини айтди. Уйга қайтишда эса Ленинобод шаҳрига тўхтаб, бизнинг «Олой» ва Ленинобод шаҳрининг «Помир» жамоалари ўртасидаги ўйинни томоша қилмоқчи эканини таъкидлаб, футбол бошланишидан бир соат олдин уни Ленинободдаги стадион ёнида кутиб олишимни тайинлади.

Футбол бўладиган шанба куни Ленинобод шаҳрига жўнаб кетдим ва белгиланган учрашув вақтидан 20 дақиқа кечикдим. Унинг олди-га бориб, салом берганимда менга: «Ўртоқ Собиров, мен обкомнинг биринчи котибиманми ёки сизми?» – деб қолди. Қўрққанимдан: «Сиз биринчи котиб, Ахматбек Суттубоевич», – деб, кечикканим учун кечирим сўрадим. Машинам Конибодом шаҳрида бузилиб қолганини айтдим. «Машина таъмирлангунча вақт ўтди», – дедим. У: «Хўп, буни ҳал қиламиз. Эртага эрталаб партия билетингиз билан ишхонамга келасиз ва менга партбилетингизни топширасиз. Келинг, футбол томоша қиламиз», – деди. Биз стадионга кирдик, оддий муҳлислар орасида ўтирдик. Маълум бўлишича, у Ленинобод области раҳбарларидан ҳеч кимни огоҳлантирмаган, улар эса раҳбарлар платформасида ўтиришар эди.

Футбол бошланди. У ўйиндан кўзини узмасди, мен эса ундан. Менинг хаёлим партбилетимда эди! Учрашувнинг биринчи бўлими нолу нол ҳисоби билан якунланди.

Танаффус пайтида кийиниш хонасига кирдик. У бизнинг футболчиларга далда берди ва таслим бўлмасликни тайинлади. Жамоамиз ғалаба қозонса ёки дуранг ўйнаса, ҳар бирига 200 рублдан мукофот пули ваъда қилди. Сафардаги дуранг ғалабага тенг эди-да.

Футбол тугагач, яна футболчиларимизнинг кийиниш хонасига кирдик. Уларни ва мураб-

бийларни яхши ўйин билан табриклади, спортда муваффақиятлар тилади.

Ленинобод шаҳридан Ўш шаҳри томон йўл олдик. У менинг хизмат машинамга ўтиринг, бу ишончли, машина йўлда бузилмайди деди.

Ленинобод шаҳридан чиқиб, йўлда кетар эканмиз, у машинани тўхтатиб, ҳайдовчисига юкхонадан ейиш учун бирор нарса олиб келишни буюрди. Николай – бу ҳайдовчисининг исми эди – бир шиша ароқ ва яхши газаклар олиб келди. Унинг ўзи шишани очди, стаканни тўлатиб қуйди ва менга узатди. Нима қилишни билмай қолдим. Мен ҳеч қачон бундай катта стаканга тўлиқ қуйилган ароқ ичмаганман. У деди: «Ичинг, ўртоқ биринчи котиб, эртага эрталаб соат 8:30 да партбилетингизни олиб ишхонамга келишни унутманг». Кейин ўзига ҳам тўлатиб қуйди, ичди ва яна йўлга тушдик.

Ўшга етиб келганимизда жуда кеч бўлган эди. Мен билан хайрлашиб, ҳайдовчисига мени уйимга олиб бориб қўйишни тайинлади.

Туни билан ухламай чиқдим, партбилетим ва эртага унинг саволларига қандай жавоб беришимни ўйлардим. Эртага у менга нима дер экан, эгаллаб турган лавозимимдан кетишимни айтармикан деб ўйлардим. Бундан кейин қаерга боришим ва нима иш қилишим ҳақида ўйлардим.

Эрталаб соат 8:30 да унинг қабулига бордим. Котибаси менга қараб «кираверинг, у аллақачон сиз ҳақингизда сўраган» деди. Кабинетига кирдим, салом бердим ва рўпарасига ўтирдим. У мендан партбилетимни сўради. «Ахматбек Суттубоевич. Ахир, партия низоми бор, партиёга қабул қандай ўтказилади, партиядан қандай чиқарилади, унда аниқ ёзилган. Шунинг учун мен партия билетимни олиб келмадим», – дедим. У: «Оҳ, қандай саводли ходим», – деб тугмани босди. Котиба кириб келди. Ундан гараж мудирини сўради ва тез қўнғироқ қилсин деди. Бир неча дақиқадан сўнг телефон жиринглади. Бу область партия комитетининг гараж мудирини эди. Суюмбоев сўради: «Менга қара, бизга Марказий Комитетдан берилган машина қаерда?.. Яхши. Сен Собировни – спорт комитетини биласан-а?.. Демак, бу машинани унга топширгин». Кейин менга қараб: «Собиров, гапни эшитдин-

гиз. Машинани олинг, энди мен билан ва бошқалар билан учрашувга кечикманг», – деди. Албатта, жуда ҳайрон бўлдим, жуда хурсанд бўлдим, унга миннатдорлик билдириб, кабинетдан чиқиб кетдим.

У билан орамизда жуда яхши муносабат шаклланди. У «Олой» футбол жамоасига «Турист» биринчи йўловчи автобусини совға қилди. 1968 йилда А.С.Суюмбоев Қирғизистон ССР Министрлар Кенгаши раиси этиб тайинланди. Уни чиройли қилиб кузатиб қўйиш керак эди. Лекин қандай қилиб? Мен бу ҳақда бир неча кун ўйладим. Зеро, бу одам Ўш области спортининг ривожланиши учун кўп ишлар қилган эди. Ҳатто мени Мексикадаги Олимпия ўйинларини кўришга ҳам юборган эди.

Мексикадаги «Ацетика» пирамидаси.

Мехико, 1968 йил

Эсимда, Ўш шаҳри аҳолиси унинг устидан Марказий Комитетга шикоят ёзиб, Ўшда ҳам, районларда ҳам болалар боғчалари ва умумтаълим мактаблари етишмаяпти, у эса спорт иншоотлари қуриб ётибди деганди. Ўшанда у Марказий Комитетдан ҳайфсан олган.

Областда спортни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини ўйлаб унга футбол тўпини совға қилишга қарор қилдим. Футбол тўпига «Олой» жамоаси футболчиларининг имзоларини қўйдирдим ва уни Ўш аэропортида Фрунзе (ҳозирги Бишкек шаҳри)га учиб кетаётганида топширдим. Уни кузатишга келган областдаги кўплаб раҳбарлар ҳам бор эди. Унга футбол тўпини топширганимда жуда хурсанд бўлиб деди: «Ҳурматли ўшликлар, ҳамкасблар. Бу

футбол тўпи мен учун энг азиз совға, Қирғизистон жанубидаги ишларим, фаолиятим хотираси бўлиб қолади».

Шуни таъкидлаш керакки, 1967 – 1969 йиллар давомида Ўш областидаги спортлар сони 23000 кишига кўпайди ва 220 888 кишини ташкил этди. Охирги беш йилда 22 нафар спорт устаси, 79 нафар спорт усталигига номзод, 729 нафар биринчи тоифали спортчи тайёрланди. 1966 йилгача областда спорт усталарини тайёрлаш йилига атиги бир-икки кишидан иборат бўлган.

1970 йилга келиб мен Ўш шаҳрида оғир атлетика ва бокс бўйича олимпия захиралари олий мактабини очишга, яхши мураббийлар топишга, яхши шароитлар яратишга муваффақ бўлдим. Бу мактаб кейинчалик юқори тоифали спортчиларни тайёрлашни бошлади.

1972 йилда ишда яхши натижа кўрсатганим учун Германиянинг Мюнхен шаҳрида бўлиб ўтган Олимпиада ўйинларига юборилдим. «Меҳнатдаги матонати учун» медали билан тақдирландим.

1974 йилда областда биринчи марта оғир атлетика бўйича биринчи халқаро тоифадаги СССР спорт устаси тайёрланди.

Ҳамма биладики, Қирғизистон – тоғли ўлка. Биргина Помирда Чон-Олой районида олтита етти минг метрлик чўққи бор.

1967 ва 1969 йилларда Помирда иккита йирик тадбир – кўплаб хорижий алпинистлар иштирокидаги халқаро алпинистлар мусобақаси бўлиб ўтди. Бу йиллар давомида ҳақли савол туғилди: «Нега халқаро алпинистлар лагерини ташкил қилмаймиз?». Биз СССР Алпинизм федерацияси раҳбарлари билан бирга бу борада таклиф тайёрлаётган эдик.

Ниҳоят, 1973 йил 1 июнда СССР Спорт комитети раисининг «Помирда чет эллик алпинистларни қабул қилиш учун лагерь ташкил этиш тўғрисида» буйруғи чиқди.

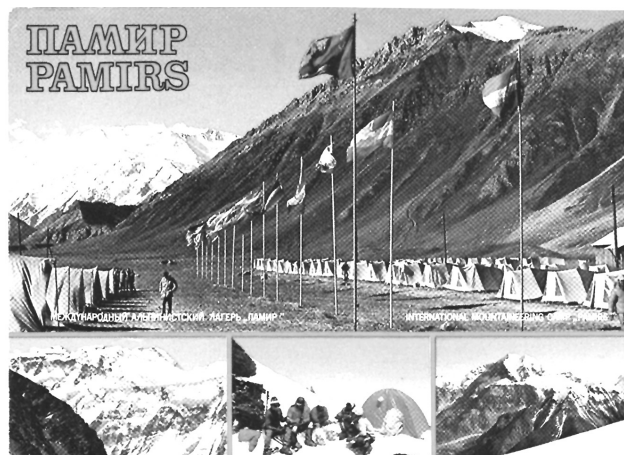
1973 йил охирида мен ва СССР Алпинизм федерациясининг учта юқори мансабдор шахслари халқаро алпинизм лагери – «Помир»га Ўш шаҳридан 300 км узоқликда, Аччиқтош мавзесида 50 гектар майдонни танладик.

1974 йил июль ойида «Помир» халқаро алпинизм лагерининг расмий очилиши бўлиб ўтди. Иштирокчи давлатлар байроғи, СССР ва Қирғизистон ССР байроқлари кўтарилди.

«Помир» халқаро алпинизм лагерининг очилиши. 1974 йил. П.Собиров маъруза қилмоқда

1974 йил ҳар жиҳатдан ўзига хос бўлди. Биринчи марта Помирга Австралия, Буюк Британия, Германия, Швейцария, Лихтенштейн, Франция, Голландия, Италия, АҚШ ва Япониядан жами 171 нафар алпинист келди. Биринчи марта қабул фақат тижорий асосларда амалга оширилди. Бир мавсумда биринчи марта 100 дан ортиқ чет эллик алпинистлар Ленин чўққисига чиқишди. Ўш шаҳри алпинизм пойтахтига айланди.

Аммо бу йил об-ҳавонинг кутилмаган инжиқликлари кузатилди. Деярли ҳар куни чодирларни қор босди, тушлик пайтида осмонни булутлар қоплади, кечқурун ёмғир ёғди, зилзи-

ла бўлди. Июль ойида тоғдаги изғиринда эрта тонг чодирлардан чиқиш ёқимсиз эди.

23 июль куни зилзила содир бўлди. Иқлимга мослашиш учун америкаликлар ва французлар чиққан XIX партия съезди чўққисида қор кўчкиси содир бўлди.

Нью-Йорклик алпинист Гарри Уллин вафот этди. Ундан кейин 6500 м баландликда немис алпинистлари бўронга йўлиқди ва 6 августга ўтар кечаси швейцариялик Ева Изеншленд исмли аёл вафот этди. Немисларни маршрутда навбатчи бўлган совет мураббийлари қутқариб қолишди.

1974 йилги алпинизмнинг асосий муаммоси яқинлашиб келарди.

5 август куни тушдан кейин Э.Шатаева бошчилигидаги «Спартак» марказий кенгашининг аёллар жамоаси Ленин чўққисига чиқди. Маълум бўлишича, Э.Шатаева гуруҳида иккита бемор бўлган. Еттинчи кечада кучли бўрон уларнинг кичик қароргоҳини тарқатиб юборди, чодирларини йиртди, халта ва бошқа нарсаларини учириб кетди. Э.Шатаеванинг айтишича, кечаси тушаётганларида Любимцева вафот этган. У ерда, тоғда французлар, америкаликлар ва японлар бор эди. Улар очик майдонга чиқишди, лекин ҳаммаси беҳуда эди.

Икки соатлик мулоқотдан сўнг яна икки киши – Васильева ва Фатеева вафот этгани маълум бўлди. Жамоа аъзоси Галина Передюкнинг охирги сўзлари даҳшатли эди: «15 – 20 дақиқадан сўнг ҳеч ким тирик қолмайди». Фожиа ҳаммани ларзага солди.

Москвадан СССР Спорт комитети раисининг ўринбосари В.И.Ковал, алпинизм бўйича давлат мураббийи ва Элвира Шатаеванинг эри келди. Халқаро алпинизм ассоциацияси президенти Жан Жуж Аччиқтошга келди; вафот этган Гарри Уллиннинг ота-онаси АҚШдан келдилар.

Халқаро алпинистлар лагери – «Помир» фаолиятининг биринчи йили шундай фожиалар билан ёдда қолди.

Кейинги йилларда «Помир» фаолияти бир маромда ўтди. Лагерь ташкилотчиларининг асосий саъй-ҳаракатлари иштирокчиларнинг хавфсизлигини таъминлашга, баланд тоғ-

ларнинг қийин шароитли қисмларида қулай жойларни яратишга қаратилган эди. Қутқарув хизмати ташкил этилди. Кейинги мавсумга тайёргарлик сифатида спорт ва маъмурий эҳтиёжлар учун иккита панелли уй қурилди, кенг ошхона, лагер чодирлари, кўчма душ ва фин ҳаммоми барпо этилди. Тез тиббий ёрдам авиацияси ташкил этилди. Ҳар йили лагерь тугагандан сўнг биз алпинистлар учун Ўш-Тошкент-Бухоро-Самарқанд йўналиши бўйича Марказий Осиё саёҳатини уюштирардик. Сўнгги йилларда у анъанавий бўлиб қолди ва лагернинг чет эллик иштирокчилари орасида доимий муваффақият қозониб келди.

«Помир» халқаро алпинизм лагерига Ўзбекистон Алпинизм федерацияси президенти В.И.Рацек ташриф бурди. У Ленин чўққисига чиққанлар учун Ўзбекистоннинг эсдалик нишонларини совға қилиш учун келган эди. Чиройли нишон, кўпроқ орденга ўхшаб кетади (у бир вақтлар қумушдан қилинган) ва ҳозир ҳам чет эллик алпинистларнинг кийимларида ажойиб кўринади.

Бир воқеани эсламасликнинг иложи йўқ. Бу халқаро «Помир-77» алпинистлар лагерига бўлган.

Коммунизм чўққисида Фартанбек майдонида Москва давлат университетининг илмий ва спорт экспедицияси бор эди. Унинг илмий маслаҳатчиси университет ректори Рем Викторович Хохлов, СССР Олий Кенгаши депутати, мамлакат Фанлар академияси вице-президенти эди.

7400 метр баландликда Хохлов касал бўлиб қолди. Унда гипоксия – кислород етишмаслиги кузатилди. Вазият жуда жиддий, фавқулудда ечим топишни талаб қилар эди. Вазият Министрлар Кенгаши раиси А.С.Суюмбоев томонидан назоратга олинди.

Қутқарув гуруҳи уни пастга кузатиб бора бошлади. Менга Хохловни қутқаришда иштирок этиш топширилди. Тезда Ми-8 вертолётимиз билан халқаро алпинистлар лагери – «Помир»дан Фартанбекка учдим. Биз уни топиш учун Коммунизм чўққиси устида 6 соат учишимиз керак эди. Уни вертолёт билан 6000 м баландликдан туширишга қарор қилинди.

6000 м баландликдаги платода тун бўйи Ми-4 вертолётининг қўниш жойи тайёрланаётган эди. Вертолёт иложи борица енгиллаштирилди, мумкин бўлган ҳамма нарса, тахтадан бошланғич батареяга қадар олиб ташланди. Агар қандайдир сабаб билан вертолёт двигатели тўхтаб қолса, энди уни ишга туширишнинг иложи йўқ эди... Ҳар сафар А.С.Суюмбоевга радио орқали хабар берардим. Ўш шаҳрида ва Тожикистоннинг Жирғатол қишлоғида самолётлар, шифокорлар ва бу вилоятларнинг партия раҳбарлари беморни кутишар эди.

Р.В.Хохловни Фартанбек майдонида туширишганда енгил нафас олдик. Бирмунча вақт ўтгач Хохловнинг илтимосига биноан биз учаламиз – у, унинг ёрдамчиси ва мен Ми-2 вертолётида Ўш шаҳрига эмас, Тожикистоннинг Жирғатол қишлоғига учдик. Бизга Ми-8 вертолёти ҳамроҳлик қилди.

Тожикистоннинг Жирғатол районида бизни Душанбе шаҳридан келган бутун бошли шифокорлар жамоаси кутиб турарди. Уни дарҳол касалхонага олиб кетишди.

Бироз вақт ўтгач Хохлов мени палатага таклиф қилди ва у Душанбе орқали Москвага қайтишга қарор қилганини айтди. Қирғизистон Министрлар Кенгаши раиси А.С.Суюмбоевга ўз номидан миннатдорлик билдиришни сўради. Ҳаётини сақлаб қолганим учун мени давлат мукофотига тавсия қилишини ҳам айтди. У Душанбе орқали Москвага борди ва бир ҳафтадан сўнг Кремль касалхонасида вафот этди. Мукофот ўрнига СССР бош прокурорининг номига тушунтириш хати ёзишга мажбур бўлдим.

1975 йилдан Халқаро алпинистлар лагерида социалистик мамлакатлардан алпинистлар кела бошлади. «Помир» лагери ўз ишини давом эттирди. Помир чўққиларига кўтарилишни хоҳлаганлар сони йилдан-йилга ошиб борди. Баъзи йиллари уларнинг сони дунёнинг 18 – 20 мамлакатидан келган 300 нафар кишига ҳам етарди.

1979 йилда СССР Спорт қўмитасининг Биринчи Совет Ҳимолай экспедициясини Эверестга тайёрлаш тўғрисида буйруғи чиқди.

Бу нарса фаолияти 5 йил олдин бошланган ишларнинг натижаси эди. Бизнинг «Помир» халқаро алпинистлар лагеримиз ушбу экспедицияни тайёрлашда фаол иштирок этди. Натижада Совет Иттифоқининг 11 алпинисти сайёрамизнинг энг баланд чўққиси Эверестга чиқди. Мен ушбу экспедицияни тайёрлашда фаол иштирок этганим ва амалий ёрдам берганим учун Халқаро алпинизм уюшмасининг олтин нишони билан тақдирландим.

Энг муҳими шундаки, Ўш шаҳридаги област клиник шифохонаси қурилиши тугаллангач, биринчи марта тиббий асбоб-ускуналар «Помир» халқаро алпинистлар лагери ҳисоб рақамидаги хорижий валютага сотиб олинди. Бу билан шу кунгача фахрланаман. «Помир» халқаро алпинистлар лагери туфайли мен Совет Иттифоқининг кўплаб шаҳарларида, Ўш шаҳридан Ленинградгача, Таллиндан Владивостокгача саёҳат қилдим, дунёнинг кўплаб мамлакатларида бўлдим.

Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг «Помир» халқаро алпинизм лагери хусусий секторга ўтди ва ўз ишини давом эттирмоқда. Тадбиркорларга яхши даромад келтирмоқда.

Биз, Фарғона водийси вилоятларининг спорт раҳбарлари, тез-тез семинарларда, умумиттифоқ йиғилишларида учрашардик, иш тажрибаси ва амалий фаолият усуллари билан ўртоқлашардик. 70-йилларда Фарғона водийсидаги қардош областларнинг дўстлик ўйинларини ўтказишга келишиб олдик.

Биринчи спартакиада Ўш шаҳрида ташкил этилди. Кейин Фарғона шаҳрида ва Андижон шаҳрида бўлиб ўтди. Ушбу тадбирдан спорт майдонларида ғалаба қозонишни эмас, спортда рекорд ўрнатишни ҳам эмас, балки Фарғона водийсида яшовчи инсонларимиз ўртасида халқлар дўстлиги ва миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашни, меҳнаткашларнинг биродарлиги ва бирдамлигини ривожлантиришни мақсад қилганмиз.

Эслатиб ўтамиз, Ўш ва Андижон спортчилари ўртасидаги биринчи учрашув олис 1921 йилда футбол бўйича бўлиб ўтган.

Спартакиадани бугун Фарғона водийсидаги вилоятлар, суверен давлатларнинг биро-

дар халқлари ўртасида қайта бошласак яхши бўларди.

Қирғизистоннинг жанубий областлари ва Фарғона водийсидаги жисмоний тарбия ва спорт тарихини ўрганар эканман, Ўш области жисмоний тарбия кенгаши 1926 йил 5 декабрда тузилгани ҳақидаги маълумотга дуч келдим. Биринчи жисмоний тарбия тўғрақлари қандай ташкил этилгани, биринчи жисмоний тарбия байрами қандай ўтказилгани, 1928 йилда умумтаълим мактабларида жисмоний тарбия дарслари мажбурий фан сифатида жорий этилгани, руҳонийлар мусулмон қизларнинг спортга қандай муносабатда бўлишгани ва ҳоказолар.

Мен бу санани қандайдир тарзда нишонлаш ҳақида ўйладим, чунки 1976 йил – юбилей йили Қирғизистон жанубида жисмоний тарбия ҳаракатига 50 йил тўлар эди. Бу юбилей санасига олти ой қолганди. Умуман олганда, мен спортнинг юбилейига баъзи спорт тадбирларини ўтказишга уриниб кўрдим.

Аппарат ходимлари, спорт фахрийлари билан маслаҳатлашиб, бу таклифни область партия қўмитаси ва область ижроия қўмитасига киритишга қарор қилдик. Область раҳбарияти, область комитетининг биринчи котиби С.И.Ибраимов ва область ижроия комитети раиси Т.Х.Кошоев тимсолида бизнинг фикримизни маъқуллади. 1977 йил 29 январда Ўш области жисмоний маданият ҳаракатининг эллик йиллиги юбилейини ўтказишга қарор қилинди. Юбилей 500 киши иштирокида вилоят қирғиз драма театрида бўлиб ўтди. Партия совет органлари, касаба уюшмалари, комсомол ташкилотлари, маданият, таълим, ишчилар, жисмоний тарбия ва спорт фахрийлари таклиф қилинди.

Юбилейда спорт вазиримиз Д.Омурбеков, СССР Спорт комитетининг юқори лавозимли ходимлари, Фарғона водийси областлари спорт соҳаси раҳбарлари ва область партия комитетининг биринчи котиби С.И.Ибраимов иштирок этди. Айтганча, у юбилейга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш ишларига яхши баҳо берди. Мен ҳисобот тайёрладим, унга бир соат ун дақиқа вақт кетди. Юбилейда кўплаб хо-

димларга қимматбаҳо совғалар топширилди. 5 киши автомобиль, 2 киши мотоцикл, 20 киши гилам олди.

Юбилей жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантиришга, вилоят спортчиларининг маҳоратини оширишга катта туртки берди.

1980 йилга келиб ўнинчи беш йиллик натижаларига кўра областда иккита халқаро тоифадаги спорт устаси, 28 та СССР спорт устаси, 2000 дан ортиқ спорт усталигига номзод ва биринчи тоифали спортчилар тайёрланди.

Ўш области спортчилари 43 та турли номдаги медалларни қўлга киритишди. Область ёшлари ихтиёрида 13 стадион, 13 бассейн, 273 спорт зали бор эди. Область болалар спорт мактаби ва Ўш шаҳридаги Оқбўйра дарёси бўйида сузиш ҳавзаси учун икки зали чиройли спорт мажмуаси қурилди.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасининг доимий ишчилар сони 1726 кишига етди, шундан 84,5% олий ва ўрта жисмоний маданият маълумотиغا эга эди.

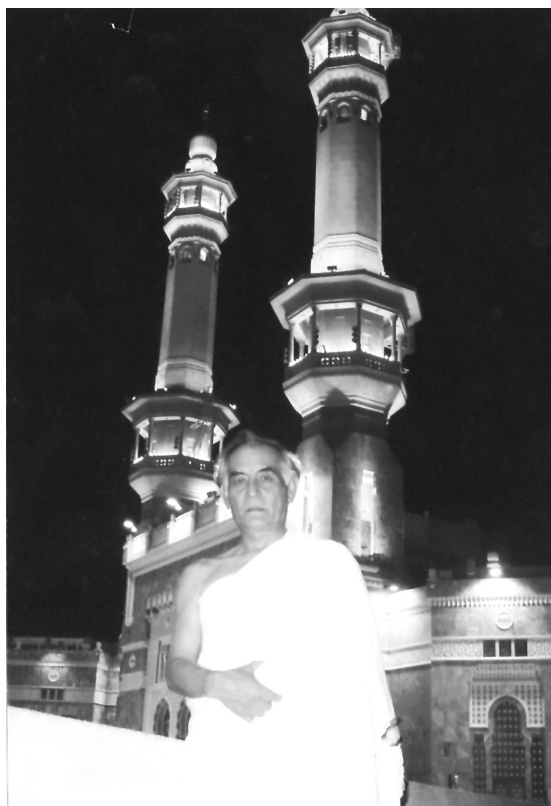
Шуни таъкидлаш керакки, саккиз спортчи давлат мукофотлари билан тақдирланган, 22 киши «СССР жисмоний маданият аъзоси» нишони билан тақдирланган, халқ таълимининг аълочи талабалари бўлишган. Мураббийлардан беш нафари «Қирғизистон ССРда хизмат кўрсатган мураббий» унвонига сазовор бўлган, бу унвон менга ҳам берилган.

Қирғизистон спортчиларининг энг юқори ютуғи – 1980 йилги Москва Олимпиадасида қўлга киритилган бешта олтин медаль. Олтин медалларни А.Мелентьев (ўқ отиш), К.Осмоналиев (оғир атлетика), А.Блинов (от спорти), Т.Колпакова (узунликка сакраш), Н.Чернецкий (эстафета) қўлга киритди.

Қирғизистонлик спортчиларнинг келажакда юқори кўрсаткичларга эришишига умид қиламан. 1981 йилда спорт соҳасидаги меҳнат фаолиятимни тугатдим, 1994 йилгача Ички ишлар вазирлигида ишладим (область «Динамо» кенгашига, Ўш области ички ишлар бошқармаси партия қўмитасига раҳбарлик қилдим) ва нафақага чиқдим. Нафақадалиқ пайтимда 20 йил Қирғизистон халқи Ўш области ассамблеяси раисининг ўринбосари бўлиб ишладим.

Ўш области Қирғизистон халқи ассамблеясида ишлаётганда «Қирғизистон – бизнинг Ватанимиз» номли китоб ёздим, Қирғизистон Республикаси Президентининг дипломи ва Қирғизистон халқи ассамблеясининг медали билан тақдирландим. Мени унутмаганлари учун республика спорт раҳбариятидан миннатдорман.

Саудия Арабистони, Макка шаҳри, 2005 йил

2005 йил апрель ойида бир куни кечқурун уй телефоним жиринглади, Республика олимпия комитетидан қўнғироқ бўлди ва эртага пойтахтга Саудия Арабистонига саёҳат қилиш учун учиб келишим кераклигини айтишди. Спорт фахрийси сифатида мени Мусулмон Ҳамдўстлиги мамлакатларида спорт мусобақаларини томоша қилиш учун спорт делегациясининг таркибига киритишганини таъкидлашди.

Эртасига Бишкек шаҳрига келдим. Худди шу куни биз Олма-ота шаҳрига бордик, у ердан самолёт билан Истанбул шаҳри орқали Саудия Арабистонининг Ар-Риёд шаҳрига, сўнгра Жидда шаҳрига учдик. Макка, Мадина шаҳарларида бўлдик. Мусулмон Ҳамдўстлиги мамлакатлари Олимпия ўйинларининг очилиши ҳамда 56 мамлакатдан келган спортчиларнинг кўплаб спорт турлари бўйича мусобақаларига гувоҳ бўлдик. Фурсатдан фойдаланиб Кичик Ҳаж – Умра зиёратини адо этдим, Саудия подшоҳининг акаси ва ўғли билан учрашдим, арабларнинг ҳаёти ва маданияти билан танишдим. Чин мусулмон сифатида бу саёҳатдан мамнун бўлдим.

Мен спорт соҳасидаги меҳнат фаолиятим ҳақидаги ҳикоямни яқунлаб, Фарғона водийсининг барча аҳолисига, ака-укаларга, опа-сингилларга, дўстларга ишларида муваффақиятлар, шахсий ва оилавий ҳаётларида бахт-омад тилайман. Спортчиларга эса ҳалол жангда соф ғалаба тилаб қоламан.

ШЕРМУҲАММАДБЕК ЖАСОРАТИ ЁХУД ИСТИҚЛОЛ ЙЎЛИДА КУРАШГАН ҚЎРБОШИЛАР

Б.Тожибаев, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг советлар даврида қоралаб ёзилган, сохталаштирилган тарихимизни қайтадан холисона ёритишга имконият туғилди.

Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихидаги деярли ўрганилмаган ва ҳаққоний ёритилмаган мавзулардан бири большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг уларга қарши курашган шахслар, яъни ўз даврида «босмачилар» деб номланган мустақиллик учун курашган юртдошларимиз тарихи масаласидир.

Советлар ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг халқимизнинг ўз тақдирини ўзи белгилашдек қонуний ҳуқуқини поймол қилиш, мустамлакачилик сиёсатининг зўравонлик билан амалга оширилиши маҳаллий аҳолининг кенг қўламдаги норозилигини келтириб чиқарди. Мустақил демократик давлат бўлмиш Туркистон мухторияти большевиклар томонидан тугатилгач, нафақат Фарғона водийсида, балки Бухоро, Хоразм ва Самарқанд вилоятларида ҳам қуролли кураш, истиқлолчилик ҳаракати бошланиб кетди. Совет тарихшунослигида бу кураш фақат бир томонлама ўрганилди, кескин танқид қилинди ва қораланди. Комфирқа ҳукмронлиги шароитида бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Мустақиллик даврида бу муҳим муаммони ҳаққоний ва адолат мезонлари асосида тадқиқ этиш тарихшунослигимиздаги муҳим вазифага айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Буюк

алломалар ва адибларимиз, азиз авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак»¹ деган чақириқлари кўп-лаб тарихчи ва ижодкорларга истиқлол учун курашган қўрбошилар тарихини, уларнинг фаолиятини ўрганишга мотивация бўлди десак муболаға бўлмайди.

Юртбошимиз қўйган талаблар ва кенг халқ оммасининг хоҳиш-истакларини эътиборга олган ҳолда яратилган илмий-оммабоп, тарихий-ҳужжатли асарлардан бири Мансурхўжа Хўжаевнинг «Шермуҳаммадбек ва қўрбошилар жасорати» асаридир. Ушбу тарихий-публицистик асарни ўқир экансиз, унда берилган фактик материаллар беихтиёр сизни ўзига жалб қилади. Муаллиф ушбу асарни шу қадар мароқ билан ёзганки, асарни ўқиган китобхон нафақат ўша давр тарихидан хабар топади, балки ўша даврда яшагандек, қўрбошилар билан бирга курашгандек, Шермуҳаммадбек билан ёнма-ён фаолият олиб боргандек бўлади. Шахсан мен ўзим асарни ўқиш жараёнида ўша давр воқелиги ичига тушиб қолгандек бўлдим.

Муаллиф асарни ёзиш жараёнида жуда кенг қўламли манбалардан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, советлар даврида яратилган асарлар, ўша даврда яшаган, бевосита давлат ва жамият бошқарувида фао-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/2228>.

лият олиб борган кишилар ва саркардаларнинг хотираларидан, газета ва журналлардан, энг асосийси, **oral history**, яъни оғзаки тарихдан унумли фойдаланган ва атрофлича таҳлил қилган. Асардаги энг эътиборли жиҳатлардан бири ҳатто ҳозирги кунга қадар баҳсли бўлиб келган Мадаминбек ва Шермуҳаммадбекнинг ўзаро алоқалари ва Мадаминбекнинг ўлими билан боғлиқ бўлган воқелик атрофлича, бир томонга ён босишларсиз ўрганилган.

Муаллиф Мадаминбек фожиаси билан боғлиқ манбаларни таҳлил этар экан, мазкур адабиётлар, улардан келиб чиқадиган хулосаларни бир неча туркумга бўлади.

1-гурӯҳ совет даври манбалари бўлиб, ушбу адабиётлар жумласига мазкур курашда иштирок этган Мелкумов, Поликовский, Калмиков каби қизил командирларнинг қисса ва романлари, уруш қатнашчилари томонидан ёзилган хотиралар, журналлар, ёзувчилар томонидан ёзилган бадиий-публицистик асарлар ва мақолалар киради. Ушбу туркумга оид манбаларда Мадаминбек Шермуҳаммадбек кўрсатмаси билан Холхўжа Эшон томонидан ўлдирилган деган хулоса қилинган бўлса-да, Мадаминбек ўлдирилган жой, вақт ва ҳолат борасида катта тафовут борлиги айтиб ўтилади.

2-гурӯҳ истиқлол йилларида эълон қилинган асарлар ва мақолалар, шунингдек, хорижда истиқомат қилаётган ўзбек адиб ва олимларнинг асарлари. Ушбу туркумга кирувчи адабиётларда Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек ўртасида ихтилоф юзага келганлиги тан олинса-да, лекин Шермуҳаммадбек томонидан бундай хунрезлик амалга оширилиши мумкин эмаслиги айтиб ўтилган.

Муаллиф томонидан хориждаги Доктор Боймирза Ҳайит, Али Бодомчи сингари тарихчиларнинг асарлари ҳам атрофлича ўрганилганлигини кўришимиз мумкин.

Шу жойда таъкидлаш ўринлики, профессор Р.Т.Шамсутдинов 1995 йили Америкага сафари давомида Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбекнинг ўғиллари Давронбек ва Анварбек билан кўришиб, суҳбатлашган, ушбу суҳбат давомида Шермуҳаммадбек ўғилларига Мадаминбекни

миллий қаҳрамон сифатида тавсифлаганини, ҳатто набирасига Мадаминбек деб исм қўйганини ёзиб олган.¹ Шундан ҳам кўриниб турибдики, бу икки қўрбоши ўртасида зиддият юзага келгани билан, бири иккинчисига суиқасд қилишгача бормаганлиги аниқ.

Бундан ташқари, Шермуҳаммадбек хотираларида Мадаминбекнинг ўлимида ўзи ёки Холхўжа Эшоннинг қўли йўқлигини, ушбу иддао большевиклар томонидан уларга қарши тўхмат эканлигини ёзади.

Асардаги яна бир муҳим жиҳат шундан иборатки, муаллиф бугунги кунгача тарихчилар томонидан чуқур ўрганилмаган аёл қўрбошилар, жумладан, Холхўжа Эшоннинг синглиси Ойшахон қўрбоши ҳақида изланишлар олиб борган. У изланишлари давомида Ойшахон қўрбоши ҳақидаги ҳақиқатни билиш учун Ўш, Қорасув, Қўрғонтепа ва бошқа жойларга бориб, юқорида айтганимиздек, оғзаки тарихга таяниб маълумотлар тўплаган ва маълумотларни жамлаб хулоса қилган.

Асардаги муҳим жиҳатлардан яна бири Шермуҳаммадбек ва Анвар пошо ўртасидаги муносабатлардир. Анвар пошо Шарқий Бухорога келгач, Шермуҳаммадбек билан алоқаларни яхшилашга ҳаракат қилади. Буни 1922 йил февраль ойида Шермуҳаммадбекка ёзган мактубидан ҳам англаб олса бўлади. У мактубида дин йўлида, миллий истиқлол йўлида иттифоқ бўлиб ишлаш зарурлигини айтади ва Бойсун атрофида чақириладиган Миллий Мисоқ (келишув) қурултойига Шермуҳаммадбекнинг ҳам қатнашишини сўрайди. Муаллиф ўз асарида Анвар пошо ва Шермуҳаммадбек ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қанчасини келтиради. Анвар пошо ўз мактубларида миллий озодлик ҳаракатининг стратегияси ва тактикаси, ҳарбий режаларни баён этиб, қўрбошиларга йўл-йўриқлар кўрсатиб борган. Шермуҳаммадбек ҳам, ўз навбатида, Анвар пошони ҳурмат қилар эди. 1922 йили Ўзган атрофларида қизил армия Шермуҳаммадбекни ҳалқа қилиб ўраб олади, қаттиқ жанг кетаётган бир пайтда Шарқий Бухородан Анвар пошодан чопар келади. Пошо

¹ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010. – B.126.

мактубида оғир аҳволда қолганлигини айтиб, Шермуҳаммадбекдан мадад кучлари юборишини илтижо қилган эди. Ўзининг аҳволи ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, Шермуҳаммадбек Қоровул қўрғонида икки минг йигити билан турган укаси Нурмуҳаммадбекка чопар юбориб, Анвар пошога ёрдамга етиб боришни буюради. Лекин, минг афсуски, Нурмуҳаммадбек ёрдамга етиб боргунига қадар Анвар пошо жангда ҳалок бўлади. Шермуҳаммадбек бундан каттиқ қайғуга ботади.

Муаллиф китоб ниҳоясида Фарғонада миллий озодлик ҳаракатини бошқарган ва унда иштирок этган қўрбошилар рўйхатини шакллантириб, озодлик ҳаракати қўмондонлари

қаторига 152 нафар янги ном қўшилганлигини айтиб, бунда профессор Р.Шамсутдиновнинг «Фан ва турмуш» журналининг 1997 йил 2-сониди эълон қилинган «Фарғона қўрбошилари» номли мақоласи асос қилиб олинганини таъкидлайди.

Хуллас, муаллиф ушбу китобни тайёрлаш жараёнида жуда кенг қўламдаги манбалардан, тарихчи олимларнинг асарлари ва мақолаларидан фойдаланиб атрофлича мулоҳаза юритган. Бу асар тарихчилар ва тадқиқотчилар, истиқлол курашчилари тақдирига қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига манзур бўлади деган умиддамиз.

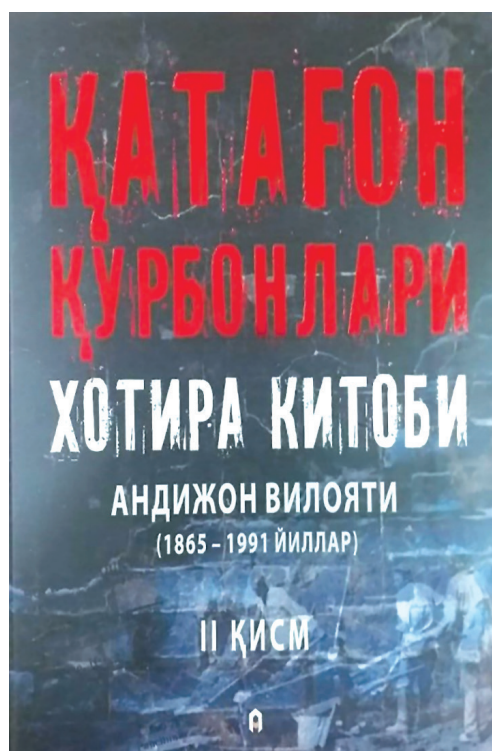
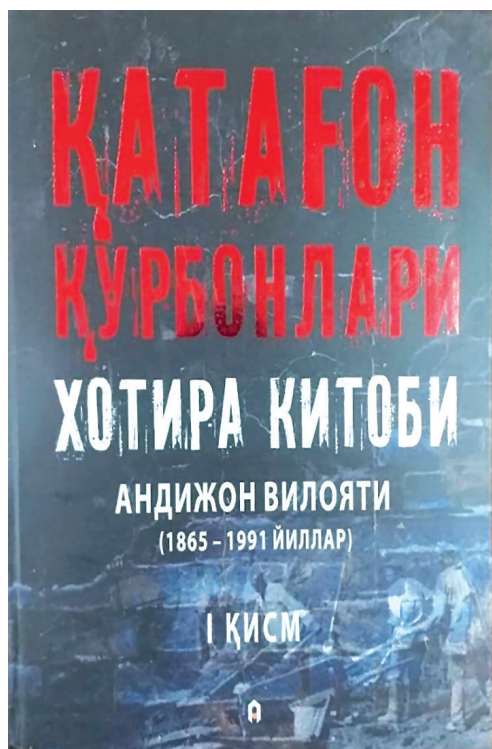
«Книга памяти жертв репрессий в Андижанской области» – как исторический источник

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич, академик,
Алихожиев Муҳаммаджон Одилжон ўғли, доцент,
Шамситдинов Равшанбек Рустамбекович, доцент

В последние годы в Центральной Азии и Казахстане уделяется большое внимание воссозданию исторической справедливости в вопросах, относящихся к ключевым моментам судьбы братских народов, связанных общей историей. Следует отметить, что данная работа продолжается и её масштабы расширяются. Благодаря тесным связям со специалистами-историками Республики Казахстан переведена на узбекский язык часть книги «Мустафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. XII томник. II том», посвящённой одному из виднейших представителей джадидов казахского народа, который вёл свою деятельность в Туркестане. В этой книге приводятся уникальные данные, относящиеся к истории Средней Азии начала XX века. Осуществлённый перевод вошёл в издание «История Узбекистана в зарубежных источниках».

Большая работа по восстановлению исторической справедливости ведётся и в нашей стране. Данной цели служит, в частности, Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева от 8 октября 2020 года «О дополнительных мерах по дальнейшему углублённому изучению наследия жертв репрессий и увековечения их памяти». В целях исполнения задач, намеченных в данном постановлении, авторским коллективом во главе с Р.Т.Шамсутдиновым была подготовлена книга «Қатағон қурбонлари. Хотира китоби. Андижон вилояти (1865 – 1991 йиллар) (I – II қисмлар)» (Тошкент: «Akademnashr», 2021).

Рецензируемое издание посвящено актуальной теме – трагическому явлению в истории Узбекистана – массовым политическим репрессиям и помогает восполнить пробел в вопросах данной проблематики.

При подготовке настоящего исследования в качестве первоисточников были использованы материалы Архива Канцелярии Президента

Республики Узбекистан (ныне архив Администрации Президента Республики Узбекистан), Центрального государственного архива Республики Узбекистан (ныне Национальный архив Республики Узбекистан), архива Андижанского областного отделения Архива Канцелярии Президента Республики Узбекистан, Андижанского областного государственного архива и архива Федеральной службы безопасности Российской Федерации, Государственного архива общественно-политической истории России, Государственного архива Российской Федерации.

В первой части данной книги, опираясь на архивные источники, изложены факты об андижанцах, погибших в сражениях с царской Россией, о репрессированных во время Андижанского восстания 1898 года. Приводится информация о мобилизации андижанцев на тыловые работы в 1916 году, об андижанских джадидах, об Андижанских событиях 1917 года, о карательной политике советских органов. Освещена также деятельность так называемого «агитационного поезда» «Красный Восток», по сути выполнявшего репрессивные функции. Затронуты такие политические процессы, как дело «Группы 18», «Бадриддиновщина», дело «Наркомпроса». Описана судьба лиц, репрессированных в кампанию по «очистке» от «чуждых классовых элементов», а также судьба религиозных улемов и лиц, пострадавших во время коллективизации, раскулачивания и ссылок. Отдельно рассматривается участь репрессированных на Украину жителей кишлачных советов Янгиобод и Ёрбоши, а также лиц, сосланных в Бекабад, Аккурган и Денау. Отдельная глава посвящена андижанцам, репрессированным в Северный Казахстан. Затрагиваются репрессии «Большого террора» (1937 – 1938), приводятся данные о лицах, исключённых из рядов партии в качестве «врагов народа», а также приговорённых по решению «троек» к расстрелу и лагерям ГУЛАГа.

В частности, в первой части книги ещё приводится информация о деятельности Дарвишхона (1872), Мамира Мергана (1873) против царской России, о наших соотечественниках,

которых репрессировали после Андижанского восстания 1898 г. 229 участников этого восстания были приговорены к различным наказаниям, из них 28 к смертной казни, 118 к 20 годам тюрьмы и ссылки в различные места. В разделе, посвященном участникам восстания 1916 года, говорится, что 10600 человек из Андижанского уезда были отправлены на принудительные работы.

В книге также анализируется деятельность общества джаидов, и основное внимание уделяется судьбе прогрессистов. В книге отмечено, что некоторые из них погибли, обманутые советской властью, некоторые эмигрировали в другие государства и были расстреляны или брошены в тюрьмы. Также в книге упоминаются события Февральской революции и Октябрьского переворота 1917 года, где внимание уделено деятельности андижанцев.

Также в книге среди лиц, связанных с «Группой 18-ти», «Ботиргапчилар», «Бадриддиновщиной», «Гайратлилар», «чуждых классовых элементов» и религиозных деятелей упоминаются имена Рахимбаева Рахимжана, Исакулова Ёкубджона, Акбарова Тошпулата, Бадриддинова Шамсиддина, Ходжаева Мухаммаджона, Саидова Носира, Косимова Зухриддина, Сулаймонходжаева Убайдулло, Абдурасулова Яхё, Дмитрия Урюпина, Вадима Чайкина, Мухаммаджона Махджурий, Махмудова Аббосхонтуры, Холикназарова Шафота хаджи, Махдума Василий, Рузибая қори угли Абдулбокибая, Ходжамбердиева Сулаймона и Эргаша Юлдашкари.

В книге отмечается, что колхозный строй времен советской власти, сельская жизнь, быт крестьян, их судьбы изменились в беспрецедентной степени, сыграли важную роль в превращении страны в социалистическое государство и прошли серьезные испытания.

Коллективизация привела к серьезным последствиям, трагедиям, физическим последствиям и духовным и моральным потерям. Во время проведения данного процесса была развёрнута широкомасштабная политика репрессий против народа. В одном только Андижанс-

ком округе было ликвидировано 3260 байских хозяйств. Также авторы книги отмечают, что создание колхозов осуществляется в трех формах: первая – сельскохозяйственное производственное товарищество, в котором объединён весь сельскохозяйственный инвентарь, рабочий скот, тягло и земля и обобществлённые работники. Вторая – сельскохозяйственная артель, в которой обобществлены все средства производства, земля и весь производственный процесс. Третья – сельскохозяйственная коммуна, которая состоит из общественного производства и распределения.

Авторами в книге отмечено, что в марте 1930 года количество коллективизированных хозяйств в Узбекистане составляло 47 процентов, в 1939 году 99,5 процента.

Авторы отметили, что «Великий террор» (1937 – 1938) осуществлялся в два этапа: 1) в сентябре 1937 года, 2) с сентября 1937 по май 1938 года. Перечислены имена 62 андижанцев, которые были исключены из партии в качестве «врагов народа». Дается информация о 1919 соотечественниках, приговоренных по приговору «Тройки» к расстрелу и лагерям ГУЛАГа, а именно приводится биография, год рождения, национальность, фотография (некоторых из них) на дату осуждения или оправдания. Согласно информации, предоставленной авторами о заключенных в лагерях ГУЛАГа и их судьбе, по данным от 1 октября 1937 года, что было временем пика «Большого террора», в лагеря народного комиссариата внутренних дел СССР было доставлено 20954 заключенных, принадлежащих к узбекской национальности, и во второй части этих данных дается информация о ещё 3275 узбеках.

Во второй части книги продолжается перечисление имён тех, кто был приговорен к расстрелу и лагерям ГУЛАГа по указу «Тройки». Также приведены имена заключенных в лагерях ГУЛАГа и их судьба, описаны репрессии 1949 – 1950 годов и описана судьба жертв «Хлопкового дела».

В разделе, посвящённом репрессиям 1940 – 1950-х годов авторы приходят к выводу, что

в годы Второй мировой войны в лагерях ГУЛАГа было убито 1,8 миллиона заключенных, в 1939 – 1941 годах расстрелов заключенных было так много, что расстреливали даже тех, кто не был приговорён к расстрелу по решению «Тройки».

Клевета на судьбу лидеров, страдающих от «Хлопкового дела», «Узбекского дела», «приписок», принесла трагедию многим семьям. В книге говорится, что более 320 человек из Андижанской области были привлечены к уголовной ответственности. Отмечается, что около 80 процентов обвинённых по «Хлопковому делу» и «Узбекскому делу» были оправданы.

Большой интерес представляет биографический справочник «Жертвы репрессий». Он составлен в алфавитном порядке, каждая статья структурирована по порядку данных: фамилия, имя, отчество, даты жизни, род занятий перед арестом, место проживания, дата

осуждения, по какой статье, приговор, ссылка на источник. Часть биографических справок сопровождается фотографиями из архивно-следственных дел.

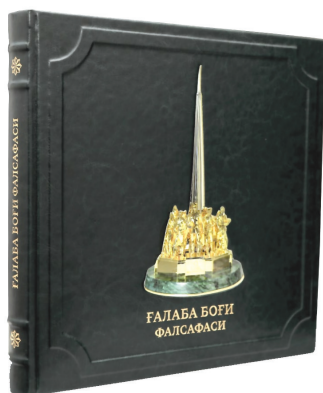
Достоинством издания являются четкая структура и соподчиненность частей текста – разделов, глав, параграфов. Книга написана доступным языком, материал изложен последовательно и систематично, конкретно, без лишних подробностей.

Авторы издания внесли существенный вклад, прежде всего в источниковедение, осуществив обогащение источниковой базы по изучению сложной проблемы узбекской историографии, ими сделан конкретный шаг в изучении проблем в целом.

Книга рассчитана на широкий круг любителей истории, специалистов и научных работников. Тираж книги составляет 1000 экземпляров.

ҒАЛАБА БОҒИГА ВИРТУАЛ САЙР

Маъмуржон САИДХОНОВ,
Андижон давлат университети доценти

Дунё дунё бўлибдики, инсонлар уруш исканжасида яшаб келмоқда. Қадимдан ҳозирга қадар, тарихий манбаларга кўра, ер юзида 15000 дан ортиқ катта-кичик урушлар бўлган ва уларнинг

барчасида Аллоҳнинг буюк неъматини бўлиши Ҳазрати Инсон жабрланган, Инсоннинг қони тўкилган, Инсон барпо этган биную иншоотлар, йўللари экинзорлар, боғу

роғлар – ҳаммаси ваҳшийларча кунпаякун қилинган.

Урушларни саралаб бўлмайди, катта-кичикка ажратилмайди дейишади. Тўғри, бир жиҳатдан, бир кишининг қони тўкилса ҳам, кичкина уй вайрон бўлса ҳам, бир хонадоннинг тинчлиги бузилса ҳам – бу фожиа! Лекин бу фожиавий ҳолат минглаб, миллионлаб одамларнинг бошига тушса, тинч яшаётган хонадонларга мунг ва азоб олиб кирса, минглаб шаҳарлар вайронага айлansa... уруш дунё миқёсида тинчликка раҳна солса, у жаҳон урушига айланиб кетса, бу оламга ўт кетгани, ер юзи вайрон бўлгани, дунё цивилизациясига қақшатқич зарба берилганидир...

* * *

Иккинчи жаҳон уруши 1939 йилда Германиянинг Польшага ҳужуми билан бошланган. Бу урушда қарийб 62 та давлат ва ер шари аҳолисининг 110 миллиондан ортиғи иштирок этди. 1939 йили Германия билан СССР ўртасида ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома имзоланганига қарамай, 1941 йилнинг 22 июнида дунёни ларзага солган кенг қамровли Германия – СССР уруши бошланди.

1945 йилнинг 9 майида гуманизмнинг фашизм устидан қозонилган ғалабасида кўп миллатли Ўзбекистон халқининг ҳам ҳиссаси борлиги, ўзбек жангчилари СССР таркибидаги бошқа республика аскарлари билан бир тану бир жон бўлиб Ватан ҳимоясига отланганлари ва ғалаба нашидасини сурганлари Ўзбекистон тарихида алоҳида саҳифа сифатида ёдга олинади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 23 октябрда «Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди ва унинг ижросини таъминлаш мақсадида мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрида **«Ғалаба боғи»** ёдгорлик мажмуаси барпо этилди.

Президентимиз Ш.Мирзиёев ташаббуси ва ғояси асосида ташкил этилган ушбу мажмуанинг моҳиятини ифода этиш учун – Ўзбекистон халқининг бутун тараққийпарвар инсоният қатори ушбу урушдаги кенг маънодаги иштирокини акс эттирувчи Ёдгорлик мажмуасининг мафкуравий, сиёсий, ижтимоий, илмий, расмий, публицистик, бадий моҳиятини очиб бериш ва тавсифлаш мақсадида академик Акмал Холматович Саидов томонидан **«Ғалаба боғи фалсафаси»** деб номланган иллюстратив-фактик-хроникал китоб тақдим этилди (**Саидов А. Ғалаба боғи фалсафаси. – Тошкент: Тасвир, 2021**). «Мазкур китобда, – деб ёзади муаллиф, – муҳтарам Президентимизнинг бош ғояси ва ташаббуслари билан пойтахтимизда ташкил этилган Ғалаба боғининг фалсафаси, мазмун-моҳияти, ўрни ва аҳамияти тарихий ҳужжатлар асосида талқин этилган. Бинобарин, жасур

аждодларимизни хотирлаш, уларнинг мангу жасорати ва матонатидан ўрнак олиб вояга етаётган навқирон авлодларни юксак инсоний қадриятлар ҳимоясида турган фидойи зотларга муносиб ворислар этиб тарбиялаш халқимизга хос азалий фазилатдир» (9-бет). Ушбу мемориал китобнинг яратилиши Юртбошимизнинг «Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашизм балосига қарши курашда кўп миллатли Ўзбекистон халқи томонидан амалга оширилган буюқ тарихий ишларни, унинг енгилмас, кучли иродаси ва қаҳрамонлигини, ўша суронли йиллар ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш, уларни жасорат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ғоят муҳим аҳамиятга эга» (5-бет), – деб айтган фикрининг амалий ифодаси десак, янглишмаган бўламиз.

«Ғалаба боғи фалсафаси» китоби Миллат Сардори ташаббуси асосида бунёд этилган «Ғалаба боғи» меъморий ва тарихий-маънавий обидани фактик материаллар билан, бадий-публицистик изоҳлар билан, иллюстратив-кўргазмалар расмлар билан тўлдиради.

Ушбу китобни варақлар экансиз, ўзингиз иштирок этмаган урушни кўргандай бўласиз, урушнинг бошланиши ва бориши ҳақидаги воқеалар билан танишиб борасиз, ўзбек халқининг ушбу урушдаги иштироки ва қаҳрамонликлари кўз олдингизда намоён бўлади, даҳшатли уруш оқибатида боқийликка дахлдор бўлган ўғлонларимизнинг хотираси учун сукутга чўмасиз ва бош эгасиз, нафақат жанггоҳларда, балки фронт ортида ҳам ўзбек халқининг мардонаворлик билан ишлаб ғалабага ҳисса қўшганини ҳис қиласиз, шунингдек, узоқ кутилган ғалабанинг сурурини, қувончини яйраб-ййраб ўз танангиздан ўтказасиз.

Китоб 6 фаслдан иборат бўлиб, унда Иккинчи жаҳон урушида кўп миллатли Ўзбекистон халқининг жасорати ва матонати ҳақида ҳикоя қилинади. Тўғри, қарийб 75 йилдан буён Ўзбекистон урушда қозонилган ғалабани аввалига СССР таркибида, мустақилликдан сўнг мамлакатимиз миқёсида ҳар йили нишонлаб келган. Чунки бу ғалабада ўзбек халқининг жанггоҳларга сафарбар қилинган икки миллионга яқин

аскарларининг беқиёс ҳиссалари бор, фронт ортидаги «Ҳамма нарса фронт учун» шиори-ни кундалик иш йўсинига айлантириб олган фидойи, меҳнаткаш ишчи-хизматчиларнинг улушлари бор, завод-фабрикаларни қурол-яроғ ва уруш анжомлари учун мослаштириб, тинимсиз меҳнат қилган мутахассисларимизнинг улкан ҳиссалари мавжуд. Шунингдек, жанг бўлаётган оловли масканлардан олиб келинган яраланган ва ногирон аскарларни, норасида болалар, кекса отахон ва онахонларни, илм ва ижод аҳлини, мутахассис ва турли соҳа вакилларини худди ўзининг фарзанди, отаси ёки онаси, акаси ёки укасидай меҳрибонлик билан қабул қилган меҳмондўст, самимий ўзбек халқининг ҳиссаси бор.

Ҳа, шунинг учун ҳам Ўзбекистон фашизм тор-мор этилган ушбу ғалабани бошқа ҳамкор мамлакатлар аҳли сингари **«Бизнинг ғалабамиз!»** дейишга ҳақли!

* * *

«Ғалаба боғи фалсафаси» китобида академик Акмал Саидов Юртбошимиз ташаббуси ва ғояси асосида яратилган «Ғалаба боғи» концепцияси ҳақида тўхталиб, **«биринчидан**, Ғалаба боғи моҳият эътибори билан халқимизнинг уруш йилларида кўрсатган мардлик ва матонати, юсак инсоний фазилатлари, қаҳрамон аجدодларимизнинг номлари, шонли анъана ва қадриятларини абадийлаштириш; **иккинчидан**, юртимизда инсон хотираси азиз ва муқаддас, қадри улуғ эканини таъкидлаш; **учинчидан**, ёш авлодни она Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашга қаратилганини эътиборга олиб ушбу ғояни таъсирчан бадиий-монументал усуллар, инновацион ечимлар асосида ифода этишга алоҳида аҳамият берилди» (28-бет), – деб ёзади ва Ёдгорлик мажмуасининг ҳам, иллюстратив-публицистик асарининг ҳам асл моҳиятини баён этади.

«Тикланган тарихий ҳақиқат рақамлари» номи остида берилган мақолада муаллиф Президентимизнинг «Буюк ғалабанинг 75 йиллиги ҳамда Хотира ва қадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи» асосида Ўзбе-

кистон халқининг урушдаги иштироки статистикасини жадваллар асосида кўрсатиб беради ва шу вақтга қадар кўрсатилган рақамлар билан қиёслайди. Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа мамлакатлар архив материалларини синчиклаб ўрганиш, Ўзбекистон вилоятларидаги архивларни қайта кўриб чиқиш, соҳа олимларининг илмий тадқиқотлари хулосаларини жорий қилиш натижасида Ўзбекистондан урушда иштирок этганлар сони аввалги маълумотларга қараганда 517 430 кишига ортиқ экани ва 1 950 700 нафар ўзбекистонлик урушда қатнашгани аниқланди. Шунингдек, урушдан қайтганлар 1 054 298 (аввалги маълумотда 658 780) нафар, ҳалок бўлганлар 538 366 (аввал 395 725) нафарни ташкил этади. Ўзбекистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари аввалги манбаларда 280 нафар деб кўрсатилган бўлса, аниқланишича, уларнинг сони 301 нафарни ташкил этади. Умуман олганда, 1941 – 1945 йиллардаги уруш билан боғлиқ барча статистик маълумотлар қайтадан ўрганилиб, уларга аниқлик киритилди ва бу соҳада ҳам тарихий ҳақиқат тикланди.

«Ғалаба боғи фалсафаси» иллюстратив-публицистик асарида фашизм устидан қозонилган ғалабада лейтмотив сифатида Ўзбекистон халқи гавдаланади. Асар муаллифи нафақат жанггоҳларда қон ютган аскару зобитлар, балки бутун Ўзбекистон халқи ушбу буюк ғалабага дахлдор эканини кўрсатиб беради.

Уруш йилларида илм-фан ҳам халқ хўжалиги ва мудофаага хизмат қилганлиги китобда акс эттирилган: Фанлар академияси тасарруфидаги институтларнинг асосий эътибори қийин иқтисодий шароитда халқ хўжалигини ривожлантириш, «янги энергия ва хомашё захираларини қидириш, технологик жараёнларни такомиллаштириш ва замонавийларини ишлаб чиқиш, ҳарбий самолётларнинг юк кўтариш ҳажмини ошириш каби муҳим муаммоларни ҳал қилишга қаратилди» (217-бет).

Ушбу суронли йилларда шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, умуман, барча ижод аҳли ўз жойларини фронтда билиб, қўлларида қу-

рол ва қалам билан фашистларга қарши жангга отландилар. Султон Жўра, Мамарасул Бобоев, Шароф Рашидов, Аширмат, Мирзакалон Исмоилий, Шўхрат, Назармат, Адҳам Раҳмат, Наби Юсуфий каби юзлаб ижодкорлар жанг қилиш билан бирга фронт сарҳадларида ўзбек тилида мунтазам нашр этилган «Қизил армия», «Бонг», «Ватан учун», «Фронт ҳақиқати», «Қизил аскар ҳақиқати», «Ватан шарафи учун», «Душманга қарши олға», «Совет жангчиси», «Суворовчи» каби 14 дан ортиқ газеталарда мақола, очерк, хабар, эссе, фелъетон, қасида, ҳикоя ва шеърӣ асарлари билан иштирок этганлар. «Уруш нафаси катта шиддат билан адабиёт ва санъатга ҳам кириб келди», – дейилади асарда. Мақсуд Шайхзода, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Абдулла Қаҳҳор каби буюк ижод аҳли уруш изтироблари, ғалабага даъват, халқимиз жасоратига оид шеърлар, ҳикоялар, очерк ва эсселар, публицистик мақолалар ёзиб, жангчилар ва аҳоли руҳиятида ғалабага ишонч руҳини шакллантирдилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тамарахоним, Гавҳархоним Раҳимова, Коммуна Исмоилова ва бошқа санъаткорлардан тузилган ансамбллар жанггоҳларда 3500 мартадан кўп концерт намоиш этганлар. Концертдан сўнг тўғри жангга отланган аскарлар эса ҳазил аралаш ҳар битта қўшиқ учун юзтадан немисни ер тишлатишга ваъда берганлар. Ўзбекистондан уруш йилларида 4555 нафар хотин-қиз фронтга сафарбар қилинган. Зебо Ғаниева, Елена Степковская, Ольга Санфилова, Раҳима Алимова, Шарофат Эшонтўраева каби моҳир мерганлар, ҳарбий жарроҳ Муқаддам Ашрапова, авиаполк кузатувчиси Сайёра Шукурова, машҳур радистлар Роза Ибрагимова, Собира Мажидова, опасингил Мунира ва Розия Ғиёсовалар ўз соҳалари бўйича мардонаворлик кўрсатиб ғалабага ўз ҳиссаларини қўшганлар.

1943 йил 20 октябрда Тошкент шаҳрида ўтказилган уламолар ва дин арбоблари қурултоида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси таъсис этилган бўлиб, ушбу анжуманда мусулмонларга қабул қилинган

Мурожаатда юртдошларимиз улуғ Ватан учун, ўз озодлиги ва фаровонлиги учун, эътиқод ва ҳуқуқ учун, номус ва шон-шўҳрат учун жангга киришлари кераклиги айтиб ўтилган. Шунингдек, Диний бошқарма аскарлар учун кийим-кечак, қурол-яроққа пул йиғиш, фронтга кетганларнинг оилаларига кўмак бериш билан шуғулланган.

Кўриниб турибдики, «Ғалаба боғи фалсафаси» китоби сизни қўлингиздан етаклаб Ғалаба боғи билан виртуал таништиради: **«Матонат мадҳияси»** уруш йилларида ўз фарзандларини Ватан ғалабаси учун фронтга жўнатган Ўзбекистондаги барча оналарга қўйилган ҳайкал бўлса, **«Мангу жасорат»** монументи ғалабамиз учун жон олиб, жон берган Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари, ўзбек генераллари, матонатлари учун Давлат мукофотларига сазовор бўлган ўзбекистонликлар ҳақида ҳикоя қилади.

«Кўз ёши» мажмуаси рамзий маъно ифода-лаб, ундаги 12 ҳалқа инсоний туйғулар силсиласини бирма-бир талқин қилади. Маълумки, кўз ёши уруш изтироблари ва машаққатларининг инсон ҳиссиётига таъсири натижасида ҳосил бўладиган физиологик-ҳиссий-руҳий ҳолат саналади. Китобда ҳам кўз ёши **мотам ва андух** (5-ҳалқа) каби ҳазин нолали туйғуларнинг инсон ҳиссиётида намоён бўлиши сифатида талқин этилади. Шунингдек, **шод-хуррамлик** (6-ҳалқа) ҳам кишида кўз ёши пайдо бўлиши учун омил бўлади. Зеро, **ғалаба сурурини** (10-ҳалқа) қалбан ҳис этиш севинч кўз ёшлари билан безанади. Ҳа, кўз ёши бизнинг доимий ҳамроҳимиз: мотамни ҳам, тўйни ҳам кўз ёши билан кутиб оламиз ва кузатамиз. Ғалаба боғидаги **«Кўз ёши»** мажмуаси шахсан Миллат Сардорининг ғоялари асосида «инсоннинг кўзи шаклида яратилган. Улкан кўз гавҳаридаги юзлаб қабртошлар турли миллат ва динга мансуб кишиларга ўрнатилган» (79-бет).

* * *

«Ғалаба боғи фалсафаси» публицистик аса-рида жаҳон урушига Ўзбекистон халқининг қўшган ҳиссасини атрофлича, кенг таъриф-

лаш ва тавсифлаш учун муаллиф таъкидловчи, тасвирловчи, руҳий ва ҳиссий таъсир этувчи, изоҳловчи, ахборот берувчи иллюстрациялардан, тарихий суратлардан, машҳур шахсларнинг ҳикматли фикрларидан, хотираларидан, ижодкорларнинг шеърӣй, публицистик, насрий асарларидан олинган парчалардан фойдаланади ва бунинг самараси ушбу китобни варақлаётган кишининг руҳиятида намоён бўлади.

Китоб саҳифаларининг алоҳида вертикал йўлакчасида Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ғалаба боғининг ташкил этилишидан кўзланган ижтимоӣй, сиёсий, маънавий, тарбиявий мақсад ҳақидаги ноёб фикрлари келтирилиши, элликдан ортиқ Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари ва генералларнинг расми, қисқача таржимаи ҳолининг берилиши, машҳур академиклар, олимлар ҳақида суратлари билан бирга ҳаёти ва илмӣй фаолияти ҳақидаги биографик маълумотномаларнинг қайд этилиши, хорижлик давлат раҳбарлари, ижодкорларнинг уруш ва ғалаба тўғрисидаги қимматли фикрлари, шоир ва ёзувчиларнинг саҳифа мазмунига мос таъсирчан асарларининг жойлаштирилиши асарнинг сиёсий, бадиӣй ва эстетик қиммати ортишига сабаб бўлган.

Академик Акмал Саидовнинг ҳужжатли, тарихӣй-фактик ва публицистик ушбу асарига бадиӣй таъсирчанлик бахш этган унсурлардан бири ва асосийси қирқдан ортиқ шоирлар шеърларининг саҳифалар мазмун-моҳиятига ҳамоҳанг равишда жойлаштирилганидир. Зулфиянинг «Ўғлим, сира бўлмайди уруш!», Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан!», Ойбекнинг «Йигитларнинг йигити», Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!», Мақсуд Шайзоданинг «Йўқ, мен ўлган эмасман!», Эркин Воҳидовнинг «Ёд этинг», Муҳаммад Юсуфнинг «Қизил вагон», Абдулла Ориповнинг «Аёл», Александр Файнбергнинг «1941», Шавкат Раҳмоннинг «Уруш суврати», Муҳаммад Алининг «Ватан – имонингда, меҳри – жонингда», Ғулом Мирзонинг «Илҳақ» каби шеърларида урушга сафарбарлик, Ватан ҳимояси учун даъват, урушнинг оғриқ нуқталари ва изтироблари, ғалаба суру-

ри, хотира муқаддас эканлиги ҳақидаги қарашлар баён этилган.

Китобнинг яна бир қимматли жиҳати шундаки, асарнинг 6-фаслида иловалар берилган бўлиб, биринчи иловада Иккинчи жаҳон уруши йилларида «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» унвонига сазовор бўлган, иккинчи иловада учала даражадаги «Слава» («Шухрат») орденига сазовор бўлган ўзбекистонликларнинг рўйхати берилган, учинчи иловада эса уруш йилларида фаолият кўрсатган ўзбекистонлик генералларнинг рўйхати қайд этилган.

«Ғалаба боғи фалсафаси» иллюстратив-публицистик китоби илмӣй, расмӣй, ҳуқуқӣй асар бўлиб, ундаги маълумотлар Президент Шавкат Мирзиёевнинг қарор ва фармонлари, нутқлари, китоблари, ҳукумат қарорлари, турли соҳанинг етук олимлари тадқиқотлари асосида яратилган.

* * *

Китобда муаллиф бир неча ўринда Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори, вилоятдаги «Қатағон қурбонлари музейи» директори Рустамбек Шамсутдинов асарларига мурожаат қилади: «Мамлакатимиз олимлари ва тадқиқотчилари томонидан «меҳнат армиячилари» ёки «қуролсиз аскарлар» фаолияти кейинги йилларда изчил ўрганила бошлади. Бу борада тарихчи олим Рустам Шамсутдинов ва шогирдларининг муҳим тадқиқотлари ўзининг изчиллиги ҳамда мавзуга дахлдор янги манбалар киритилгани ва янгича ёндашувлари туфайли алоҳида эътиборни тортади» (101-бет). Дарҳақиқат, кейинги йилларда профессор Р.Шамсутдиновнинг тадқиқотида Иккинчи жаҳон уруши ва унда Ўзбекистон халқининг жасоратини тараннум этишга катта эътибор қаратилмоқда. Беш жилддан иборат «Жаҳон уруши ва фронт газеталари» (2017 – 2020) китобида Россия, Украина, Беларуссия, Озарбайжон ҳамда Ўзбекистон давлат архивларида сақланаётган уруш йилларида жанггоҳларда ўзбек тилида мунтазам нашр этилган 14 дан ортиқ газеталарнинг нусхалари муаллиф шарҳлари билан чоп этилди.

«Ўзбекистон халқининг буюк ғалабага қўшган ҳиссасига доир (1941 – 1945)» (Тошкент: Akademnashr, 2020) асарида ўзбек халқининг фронтда ва фронт ортида кўрсатган қаҳрамонликлари кенг ёритилган. Шунингдек, «Водийнома» журналида, мамлакат миқёсидаги ва маҳаллий матбуотда мавзуга доир муаммоли мақолалари чоп этилган.

«Ғалаба боғи фалсафаси» китобида профессор Р.Шамсутдинов: «Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг маъруза ва чиқишлари, қабул қилган қарор ва фармойишлари, тарихимизнинг ўрганилмаган саҳифаларини яратиш борасида амалга ошираётган ташкилий, ғоявий, амалий ташаббуслари кўплар қатори менинг тадқиқот ишларимга ҳам кучли таъсир этмоқда. Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага қўшган ҳиссасини ўрганиш – ҳар биримизнинг вазифамиз. Бу улуғвор ишда озми-кўпми ҳиссам борлигига шукроналик билдираман» (316-бет), – деб ёзади.

* * *

«Ғалаба боғи фалсафаси» асарида академик Акмал Холматович Саидов: **«Ғалаба боғи тарихий-бадий ёдгорлик иншооти сифатида ўз кўлами, фалсафий ёндашуви ва меъморий ечимига кўра дунёда ягона ва бетакрордир»** (19-бет), – деб айтади, «Ҳар бир объект ва қурилма, музей экспонатлари халқимиз, айниқса, ёшларни урушнинг даҳшатли ва фожиавий оқибатларини ҳеч қачон унутмасликка чорлайди. Шу нуқтаи назардан, Ғалаба боғи навқирон авлодларимизни бугунги тинч ва осуда ҳаётни ардоқлаш ҳамда мустақилликнинг қадрига етишга, доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиб яшаш, Ватан ҳимоясига ҳамиша тайёр туриш руҳида тарбиялашда улкан аҳамият касб этади» (29-бет), – дейди. Академик Акмал Саидовнинг Ғалаба боғи ҳақидаги самимий фикрига тўла қўшилган ҳолда айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон халқининг жаҳон урушидаги иштироки ҳақидаги гигант полотно, улкан монументал асар бўлмиш **«Ғалаба боғи фалсафаси»** деб номланган иллюстратив-фактик-хроникал китоб ҳам дунёда ягона бўлган, тенги йўқ асардир.